

कारक विभक्तिनिर्देशः ।

१५४ । केन क्रियते भद्रं कृतं करोतीत्यध्यासोऽत्र ।

पापं त्वपराक्रमिकं मनुष्य इह प्राप्तकर्तृताख्यातिः ॥

(क) [स्यात् कल्याणा]ऽनभिहित [इत्यत्राधिक्रतिः शिशो]
(२।३।१) ।

तिष्ठ कृततद्धितसमासैः परिगणनं कर्त्तव्यम् । * ।

१५५ । धन्या दीनजनाः स्वर्गराज्यं ते विगतसृष्टाः ।

अधिकुर्वन्ति पात्रत्वं लभन्ते विनयेन हि ॥

१५४ । केनेति । केन 'भद्र' 'क्रियते 'कृत' भद्र करोतीति अत्र अध्यास. आरोप, प्राणस्य कर्त्ता हि परमेश्वर, सुतरा तेन कृत कल्याणम् अन्यत्र करोतीत्यारोपी भवति । किं पापस्यापि कर्त्ता भगवान् नेत्याह, पाप तु 'अपराक्रमिकम्' अपराक्रमेण कृतम् (क्लिप्तमृतम् । अशक्त्या हि मनुष्ये पापारम्भ, न खलु शक्तिमाद्रीश्वरोऽशक्तिमान् धनुमर्हति । तत् की वा पापस्य कर्त्ता ? इह पापकर्मणि मनुष्य. 'प्राप्तकर्तृताख्याति' 'तिष्ठ कृततद्धितसमासैः परिगणनं कर्त्तव्यम् । * ।' प्राप्ता कर्तृताख्याति धेन स' । इ मानवे कर्त्तृत्वारोप. कर्त्तव्य' स्यात् तदा पापकर्मण्येव । "जानामि धर्मं न च मे ति जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्ति । त्वया ह्यशौकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तो तथा करोमि ॥" इत्यादिषु अन्तर्यामिप्रेरणया पापं पुण्यञ्च करोतीत्याद्याति, कथं तद्विशेषपरिभाषणम् । श्लोकस्यास्यार्थोऽनवधानतयाऽन्यथाव्याख्यात । पूर्वोपर- लोचनया प्रार्थनावाक्यमिदम्, न तु स्वरूपभाषणम् । प्रार्थयामि, किं प्रार्थयसि ? हे शौकेश हृदि स्थितेन त्वया यथा नियुक्तो भवामि, तथा करोमीति । भविष्यत्सानीये- वत्समान इत्यवधिषम् ।

१५५ । धन्या इति । दीनजनाः दीनात्मान' धन्या, विगतसृष्टा' ते 'स्वर्ग- यम्'—'कर्मणि द्वितीया'—अधिकुर्वन्ति । विनयेन हि 'पात्रत्वं' लभन्ते । विनी- । साधकाननुगच्छति परमात्माऽतस्तेषां स्वर्गराज्यप्राप्तिः ।

(क) [स्यात्]कर्मणि द्वितीया[तं कटं करोषि बुद्धिमन्] ।

कर्मणि [कारके] द्वितीया भवति (२।३।२) ।

१५६ । स्रोतस्वतीमुभयतो गिरिर्वनं सर्व्वतस्तरुसमूहः ।

धिक् तानुपर्य्युपरि तत्सौन्दर्य्यमधोऽधो विषयान् हि ॥

उभसर्व्वतसो कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽभेदितास्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

१५७ । गिरिमभितो वनमेतत्परितो निर्भरकुलं प्रसूनानि ।

समया तं निकषा तत् हा हरिविमुखं न तं प्रति
विभाति ॥

अभित-परित-समया-निकषा-हा प्रति-योग उपसंख्यानम् । * ।

१५६ । “स्रोतस्वतीम्” उभयतः गिरि, ‘वन’ सर्व्वत तरुसमूह, गिरिनद्यादि-
कन्यम् तत् ‘सौन्दर्य्यम्’ उपर्य्युपरि, ‘विषयान्’, अधोऽधो हि स्थितान् । अतएव
‘तान्’—“उभसर्व्वतसो कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽभेदितास्तेषु ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते ॥ * ॥”—जनान् धिक् । विषयसरसिका न प्राकृतिकसौन्दर्य्ये मति दधते,
ते हि सौन्दर्य्यदर्शनवैमुख्यात् तदुपरि वर्चन्ते, अथच विषयाधिकृतचित्तत्वात् तद्वशे
तिष्ठन्ति । अतएव धिक् ।

१५७ । गिरिमिति । ‘गिरिम्’ अभितो वनम्, ‘एतत्’ वनं परितः निर्भर-
कुल, ‘प्रसूनानि’ पुष्पाणि समया, ‘तं’ प्रकृत्यधिष्ठित हरि निकषा, अथच न ‘त’ हरि-
विमुखजनं प्रति विभाति, तत् तस्मात् हा, ‘हरिविमुखं’—अभितः-परितः समया-निकषा
हा-प्रति-योग उपसंख्यानम् । * ।—जनमिति शेष । भजनविमुखस्य सन्निधौ सर्व्व
भगवत्कारक स चास्ति, तत्रापि न प्रतिभातीति तस्य दुर्भाग्यम् ।

१५८ । तामन्तरेणावृतमग्निमन्तरा
संवत्सरं चेत्तपसा वसेदथ ।
आस्येदही योजनमाकुलो जन-
स्तीर्थेऽतिपुण्ये विफलन्त्वभक्तितः ॥

(क) अन्तरान्तरेण युक्ते [त्वामन्तरा कमण्डलुः] ।

अन्तरान्तरेण युक्ते द्वितीया [भवति] (२।३।४) ।

(ख) [स्यात्]कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे [मासमावसेत्] ।

अत्यन्तसंयोगे [गम्यमाने] कालाध्वनो द्वितीया (२।३।५) ।

१५९ । मासेन निष्यन्नमहो व्रतं वा
क्रोशेन सङ्कीर्त्तनमङ्ग भक्त्या ।
एवं च्रहात्सिद्धात् स द्वष्टे वा
सुहृत्तमात्रात्कृपया हरेस्तु ॥

१५८ । तामिति । 'ता' भक्तिम् अन्तरेण विना चेत् यदि आहतं परिवेष्टितं प्रयत्नम् अन्तरा—“अन्तरान्तरेण युक्ते”—तपसा 'संवत्सर' वसेत्, अथ अही आकुलो न अतिपुण्ये तीर्थे 'योजन'—“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”—आस्यत्, अभक्तितस्तु विफलम् । “अनर्थतीर्थोदिकदर्थेनाभि क्रियेत काथ किमपायपात्रम् । सुखे प्रयान रणे शरख्य अथ श्रियः कान्तमनन्तमन्तः ॥” इत्याद्याभि साधकीक्तिभिरेतदेव परिस्मृतम् ।

१५९ । मासेनेति । अही 'मासेन' व्रतं निष्यन्न, अङ्ग हे वाल भक्त्या 'क्रोशेन'—“अपवर्गे तृतीया”—वा सङ्कीर्त्तन निष्यन्नम् । एवम् अनुष्ठान कृत्वा स 'च्रहात्' प्रहे' वा—“सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये”—सिद्धात्, हरे' कृपया सुहृत्तमात्रात् सिद्धा-
ति शेष । साधनेन सिद्धिर्न भटिति सम्भवति, कृपया तु अचिरेषुवेति फलि-
ष्ये ।

(क) अपवर्गे तृतीया [स्यात् मासेनाधीतवान् मनुम्] ।

अपवर्गे [गम्यमाने] कालाध्वनी' अत्यन्तसयोगे तृतीया (२।३।६) ।

(ख) [बुद्धिमन्] सप्तमीपञ्चम्यौ

कारकमध्ये[ऽत्ति द्रष्टात्तच्छे] ।

कारकमध्ये [शक्तिद्वयमध्ये] कालाध्वनी. सप्तमीपञ्चम्यौ [भवत] (२।३।७) ।

१६० । ध्यानमनु प्रसादोऽस्मिन् तमनु क्रीडनं हरौ ।

त्वामन्विति विचार्यं न गुणाः सन्तूप ते शते ॥

(क) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [स्याज्जनाननु] ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [भवति] (२।३।८) ।

(१) कर्मप्रवचनीया [इत्यधिकारः प्रकीर्त्यते] (१।४।८३) ।

(२) [स्याद्] अनुर्लक्षणे [तस्य प्रावर्षत्कंहितामनु] ।

लक्षणे [द्योले] अनु. कर्मप्रवचनीय (१।४।८४) ।

(३) तृतीयार्थे [नदीमन्ववसिताः सैनिका यथा] ।

तृतीयार्थे [द्योले] अनु. कर्मप्रवचनीय (१।४।८५) ।

१६० । ध्यानमिति । 'ध्यानम्' अनु—“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” “अनुर्लक्षणे”—
ध्यानमनुगम्य प्रसाद' निर्मलता, 'तम्' अनु—“तृतीयार्थे”—प्रसादेन अस्मिन् हरौ
क्रीडनम्, 'त्वाम्' अनु—“हीने”—त्वत्तौ हीना इति न विचार्यम् । 'शते' उप—
“उपोऽधिके च” “यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी”—शतादधिकोऽस्ति गुणाः
सन्तु । यदि बहुगुणयुक्तोऽपि त्वं भवसि, तथापि त्वत्तौ हीना जना इति मनसि न
विचार्यम्, एव निरहङ्कारे मनसि ध्यान सम्भवति । ध्यानहेतूपलविता निर्मलता,
निर्मलतया हरौ नित्यवास इति पूर्वपरसम्बन्ध ।

कारके विभक्तिनिर्देशः ।

(४) हीने [यथार्जुनमनु योद्धारः सर्व्व एव ते] ।

हीने [द्वीत्ये] अनु कर्मप्रवचनीय (१।४।८६) ।

(ख) [बालक] यस्मादधिकं यस्य चे-

श्वरवचन तत्र सप्तमी [भोः] ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी (२।३।९) ।

(१) उपोऽधिके चो[प निष्के कार्षाणमुपैष तम्] ।

अधिके हीने च [द्वीत्ये] उप. कर्मप्रवचनीय. (१.४।८७) ।

१६१ । तस्मादुपार्थितं किन्ते पर्यस्मान्न कथं हरिम् ।

मा द्राक्षीरा जरायोः किं न्वा दिवं दानसम्भृतः ॥

(क) पञ्चम्यपाङ्परिभिः [स्यात्त्रिगर्त्तेभ्योऽप हृष्टवान्] ।

अप-आङ्-परिभि कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी (२।३।१०) ।

(१) अपपरी वर्ज्जने[ऽप त्रिगर्त्तेभ्यो ववर्ष च] ।

वर्ज्जने [द्वीत्ये] अपपरी कर्मप्रवचनीयौ (१।४।८८) ।

(२) आङ्मर्थ्यादावचने [कीर्त्तिस्तस्याकुमारमवदाता] ।

मर्थ्यादावचने [द्वीत्ये] अभिविधौ च] आङ् कर्मप्रवचनीय (१।४।८९) ।

१६१ । तस्मादिति । “तस्मात्” हरे उप त परिवर्ज्जं किं ते तव अर्थितं
 अर्थेनम्, ‘अस्मात्’ ससारात् परि—“अपपरी वर्ज्जने” —संसार वर्ज्जयित्वा कथं हरिं
 ता द्राक्षी । ‘आ जरायो’ ‘आ दिव’—“आङ्मर्थ्यादावचने” “पञ्चम्यपाङ्परिभिः”
 —किं तु दानसम्भृतः, हरेर्दानेन परिवर्द्धित । यतस्तद्दानेन नित्यं परिपुष्ट, परि-
 ालित, अतस्तं हित्वा किं वान्यत् प्राथनीय दर्शनौय वाऽस्ति ।

१६२ । तमनु प्रति ताञ्चैतं परि प्रोक्तं शुभं यतः ।
 साधवस्तं प्रति स्युस्ते यद्यं प्रति तदन्वहम् ॥
 देयं जनं जनमनु शुभार्थी पूतदर्शनः ।
 अभि तां साधुरभितमभि तं तं प्रियश्चिरम् ॥

(क) [बाल] लक्षणेत्थंभूताख्यान-
 भागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तव कर्मप्रवचनीया (१।४।६०) ।

(ख) अभिरभाग [एष त्वामभि प्रेमयुतः सदा] ।

अभागे [भाग वञ्चयित्वा] अभि कर्मप्रवचनीय (१।४।६१) ।

१६३ । महात्मनः प्रति स्यात् को धर्मतः प्रति किं धनम् ।
 कुतोऽध्यागच्छति श्रेष्ठ पर्येति मनुजात्र तत् ॥

१६२ । तमिति । 'तम्' अनु 'ता' प्रति 'एत' परि, त तामेतं लक्ष्यीकृत्य सप्राप्य यत् शुभं प्रोक्तम्, अत, ते 'त' जन प्रति साधव साधुभावापन्ना स्यु । 'य' प्रति यत् स्यात् 'तत्' अन्वह प्रतिदिन देयम्, यस्य योऽत्र भाग स दीयताम् । 'जनं जनम्' अनु—“लक्षणेत्थंभूताख्यानभाववीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः”—सर्वेषु जनेषु शुभार्थी स्यात् । 'ताम्' अभि लक्ष्यीकृत्य पूतदर्शनं पविचदृष्टि स्यात् । 'तम्' अभि साधु साधुभावापन्न. स्यात् । 'त तम्' अभि—“अभिरभागे”—सर्वेषु तेषु जनेषु चिर प्रिय स्यात् ।

१६३ । महात्मन इति । क' 'महात्मन' प्रति तस्य प्रतिनिधि सद्दश स्यात् न कोऽपीत्यर्थं । धन किं 'धर्मतः' प्रति, —'प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो'—धर्मं गृह्यता किं धनेन तस्य नियातन भवति । श्रेष्ठ 'कुत,' अधि आगच्छति, तत् श्रेष्ठं न 'मनुजात्' परि—'अधिपरी अनथकौ'—एति ।

(क) [धान्येभ्यः प्रति तददात्] प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यस्मात् प्रतिनिधि प्रतिदानञ्च तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी (२।३।११) ।

(ख) प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः [सोऽर्जुनात्प्रति] ।

प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः प्रति कर्मप्रवचनीय (१।४।६२) ।

(ग) [कुतोऽध्यागच्छतस्त्रौ हि] अधिपरी अनर्थकौ ।

अनर्थकौ [अनर्थान्तरवाचिनौ] अधिपरी कर्मप्रवचनीयौ (१।४।६३) ।

१६४ । सु सुतं भवता वाति सुतं ब्रह्म न मन्यताम् ।

स्याद्भक्तिरपि वर्त्तेत सापि सुतिसहस्रकम् ॥

अपि स्त्रौतु जनं धिक् तमपि गर्व्यं वहेत्ततः ।

अपि भजत्वपि स्त्रौतु कृपां जानन्नहेतुकीम् ॥

(क) सुः पूजायां [भवता सु सुतं सु सित्तमेव तत्] ।

पूजाया सु कर्मप्रवचनीय (१।४।६४) ।

१६४ । स्त्रिति । भवता ब्रह्म सु 'सुत'—“सु पूजायाम्”—वा अति 'सुत'—
अतिरतिमानये च'—बहुतर समीचीन सुतमिति न मन्यताम् । 'भक्ति' अपि स्वात्
क्तिर्विन्दुः स्यात्, वर्त्तेत । सा भक्ति 'सुतिसहस्रकम्' अपि । विन्दुपरिभाषापि
क्तिः सुतिसहस्रकमतिरिच्य स्वशक्तिमाविष्करोति । अपि जनं 'स्त्रौतु' यदि जन-
वशेष स्त्रौतुमभिलाषोऽस्ति तत् करोतु न तत्र बाधास्ति । धिक् त जनं यत' तत्,
त्वात् 'गर्व्यम्' अपि वहेत् । कृपाम् अहेतुकी जानन्, अपि 'भजतु' अपि 'स्त्रौतु'—
'अपि' प्रदार्थसम्भावनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु"—भगवत्कृपा हेतुजनपेक्ष्येतितीति जानन्
जनञ्च स्ववच्च करोतु ।

(ख) अतिरतिक्रमणे च [भवताति सुतं खलु] ।

अतिक्रमणे पूजायाच्च अति' कर्मप्रवचनीयः (१।४।६५) ।

(ग) [स्याद्]पिः पदार्थसम्भावना-

न्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

पदार्थ सम्भावना-न्ववसर्ग-गर्हा-समुच्चयेषु अपि, कर्मप्रवचनीय (१।४।६६) ।

१६५ । अधि हरौ द्युलोकस्था हरिर्भक्तेष्वधि स्वयम् ।

सेवायां स तु तेषां मां कृपयाधि करिष्यति ॥

[बालक] यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनमित्याद्युक्तम् ।

(क) अधिरीश्वर [एषोऽधि पञ्चालेषु महायशाः] ।

ईश्वरे अधि कर्मप्रवचनीय (१।४।६७) ।

(ख) विभाषा क्वञि [विज्ञेयश्चेन्नामधि करिष्यति] ।

क्वञि [करोतौ] अधि विभाषा कर्मप्रवचनीय (१।४।६८) ।

१६६ । पुरं ह्यसौ गच्छति वा वनाय

तद्याति सत्य मनसा यदेति ।

१६५ । अधीति । द्युलोकस्था स्वर्गगामिन' भक्ता. 'हरौ' अधि हरे परिवारा, स्वय हरि 'भक्तेषु' तेषु अधि—“अधिरीश्वरे”—तेषा स्वामी । तेषा भक्ताना सेवाया स हरि तु कृपया 'नाम्' अधि—“विभाषा क्वञि”—करिष्यति, विनिश्चीक्यते, तत्र तस्य स्वामित्वात् ।

१६६ । पुरमिति । असौ जन 'पुर' गृह नगरं 'वनाय' वा गच्छति । सत्यं 'तत्' नगर गृह वन वा याति, मनसा 'यत्' एति । दृष्टवो गमन न द्वि गमन, यतः

ब्रजत्यसी मार्गमहो सतां चेत्
सङ्गाय धन्यः स परिश्रमोऽस्य ॥

[भो] गत्यर्थकर्मणि द्वितीया-
चतुर्थीं चेष्टायामनध्वनि ।

गत्यर्थकर्मणि चेष्टाया द्वितीयाचतुर्थीं अनध्वनि (२।३।१२) ।

१६७ । जनसेवितन्तु भयतः परिहाय स गच्छति पथे हि।
यस्मै कस्मै गन्ता तद्गन्तायं यतो भीतिः ॥

आस्थितप्रतिषेधश्च वक्तव्यः । * । [चतुर्थीं वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवाद-
विषयेऽपि यथा स्यात्] ।

इति द्वितीया तट्पवादश्च ।

—

मन साधर्म्यात् वनमपि गृह पुर वा, पुर गृहमपि वन भवति । अहो चेत् यदि असौ
सता सङ्गाय 'मार्गं'—'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेष्टायामनध्वनि'—ब्रजति, अस्य
जनस्य स परिश्रमः । अध्वगमनजन्यः धन्यः । सस्यङ्गलाभार्थमेव दूरदेशगमन श्रेयोऽन्यथा
वृथापरिश्रम इति भावः ।

१६७ । जनेति । भयतः भयवशात् जनसेवित तु पन्थान परिहाय 'पथे'—
"आस्थितप्रतिषेधश्च वक्तव्यः । * ।"—स गच्छति उत्पद्येनेति शेषः । 'यस्मै कस्मै'
गन्ता, तस्य गमनस्य न कापि नियतिः, अयं जनः 'तम्' पन्थानं गन्ता, यतो भीतिः
अतिघाहसिकत्वात् । भीतस्य प्रतिदिनं गमनमार्गस्य परिवर्तनं भवति प्रच्छन्नत्वरक्षणाय,
न निर्भीकस्य ।

इति द्वितीया तट्पवादश्च ।

—

१६८ । भिक्षां ददातु पात्राय तस्मै न रोचते धनम् ।
विषयेभ्यः स्पृहयति चित्तं यस्य कुतः सुखम् ॥

(क) चतुर्थी सम्प्रदाने [स्यात् दरिद्राय धनं ददौ] ।
सम्प्रदाने [कारके] चतुर्थी (२।३।१३) ।

१६९ । पात्रं पानायास्मै हितं न नाशाय कल्पते तद्धि ।
मरणाय भवति मद्यैराकर्षणविरतिर्नु भ्रञ्जायै ॥

तादर्थ्य उपसख्यानम् । * । क्लृप्ति सम्पद्यमाने वक्तव्या । * ।
उत्पादने ज्ञाप्यमाने च वक्तव्या । * । हितयोगे च वक्तव्या । * ।

१७० । धनाय गच्छन्ति जनास्त्वमेव
त्यागाय यः सञ्चिनुते धनानि ।

१६८ । भिक्षामिति । 'पात्राय' दानभाजनाय भिक्षा ददातु । 'तस्मै' न धन रोचते । यस्य चित्तं 'विषयेभ्यः'—“चतुर्थी सम्प्रदाने”—स्पृहयति तस्य सुखं कुतः । धनेऽरुचे कारणं विषयसुखस्य परिणामविरसत्वम् ।

१६९ । पात्रमिति । 'पानाय' पात्र—“तादर्थ्य उपसख्यानम् । * ।”—‘अस्मै’ मद्यपायिने—“हितयोगे च वक्तव्या । * ।”—न हितम् । कथम् ? तत्पात्रं हि 'नाशाय' कल्पते, मद्यैः 'मरणाय'—“क्लृप्ति सम्पद्यमाने वक्तव्या । * ।”—भवति । 'भ्रञ्जायै' तु—“उत्पादने ज्ञाप्यमाने च वक्तव्या । * ।”—आकर्षणविरति । यदाकर्षणाकर्षण-गुणादेर्विरतिर्दृश्यते तदा चीनैर्भ्रञ्जामरुदनुमीयते, वस्तुतः पृथिवीस्थाकर्षणशक्त्याकर्षणस्य काले काले व्यतिक्रमो भवतीति विज्ञानसिद्ध तत्त्वम् ।

१७० । धनायैति । तमेव 'धनाय'—“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” —धननातुं जना, गच्छन्ति यः 'त्यागाय'—“तुमर्थाच्च भाववचनात्”—त्यागं कर्तुं

तस्मै नमो यो वितरत्यमुभ्यो
दिव्यं धनं स्वस्ति चिरं तदस्मै ॥
स्वाहाग्नये वाथ वषट् स्वधा तु
पितृभ्य इत्युक्तिरहो न जातु ।
अलं विमुक्त्यै न सुखाय शक्ता
तं स्वार्थवाह न तृणाय मन्ये ॥

(क) क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः [शुभ] ।

क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिन [अप्रयुज्यमानस्य धातो] कर्मणि चतुर्थी (२।३।१४)।

(ख) [भवेत्] तुमर्थाच्च भाववचनाद् [याति भूतये] ।

तुमर्थात् भाववचनात् च [प्रातिपदिकात्] चतुर्थी (२।३।१५) ।

(ग) नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च [शुभ] ।

नम स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं-वषट्-योगात् च चतुर्थी (२।३।१६) ।

(घ) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु [प्रिय] ।

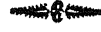
मन्यकर्मणि अप्राणिषु विभाषा चतुर्थी अनादरे [गम्यमाने] (२।३।१७) ।

अनादि सञ्चिते । 'तस्मै' जनाय नमः, य असुभ्य. अथिभ्य दिव्य धन वितरति,
तन् तस्मात् 'अस्मै' दिव्यधनवितरणशीलाय स्वस्ति । 'अग्नये' स्वाहा, अथवा 'अग्नये'
वषट्, 'पितृभ्य' तु स्वधा इत्युक्ति अहो न जातु 'विमुक्त्यै'—'नम स्वस्ति स्वाहा स्वधालं
वषड्योगाच्च'—अलम् पर्याप्ता, न 'सुखाय' शक्ता, न हि तादृशीत्या मुक्ति सुखी
त्यत्तिव्वा । तं स्वार्थवाह स्वार्थसिद्धयेऽनुष्ठानपर स्वाथपरायण न 'तृणाय'—'मन्यकर्म'
ण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु"—मन्ये ।

१७१ । न त्वा नावं मन्ये मन्ये न त्वा भक्तमिह चेत् ।
भवपारोऽसृतता न क्लपण न मन्ये त्वा शृगालम् ॥

अप्राणिस्थानेऽनावादिष्विति वक्तव्यम् । * ।

इति चतुर्थी ।

१७२ । साधितं तेन यत्कार्यं क्लपया ह्येव तद्धरेः ।
इच्छासाम्येन यदिह कल्याणं यत्प्रसिद्धति ॥

(क) [भुक्तं तेन च्छिन्नं] कर्तृकरणयोस्तृतीया [स्यात्] ।
कर्तृकरणयोस्तृतीया (२।३।१८) ।

१७१ । नेति । न त्वा 'नाव' मन्ये, न त्वा 'भक्तम्' अन्न मन्ये, इह चेत् यदि भवपार' ससारोच्चार अघृतता न । तरणालरणील भवसागरपारगमने, अन्नस्थानल अघृतल-
लाभे । हे क्लपण व्ययकुण्ड न त्वा 'शृगाल'—“अप्राणिस्थानेऽनावादिषु वक्तव्यम् । * ।”
—मन्ये । दानभोगवर्जनादनादरभाजनम् ।

इति चतुर्थी ।

१७२ । साधितमिति । 'तेन' जनेन यत्कार्यं साधित तत् हरे 'क्लपया'—
“कर्तृकरणयोस्तृतीया”—एव हि । कार्यमत्र कल्याणं ज्ञेयम् । यत् यस्मात् इह यत्
कल्याणं प्रसिद्धति तत् इच्छासाम्येन भगवदिच्छया नरेच्छाया समलेन एकलेन ।

१७३ । मधुरं वचः प्रकृत्या मधुरो व्यवहारः प्रायेण ।
गोत्रेण हि द्विजन्मा सुखेन किन्ननु वसेन्नियतम् ॥
प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम् । * ।

१७४ । सख्यं न पापेन समं कदाचन
किन्तेन चेत् काण इहाङ्ग चक्षुषा ।
योगाक्षियुक्तोऽयमहो न तापसो
जटाभिराभाति हि शान्तदर्शनः ॥

(क) सहयुक्तेऽप्रधाने[ऽयं पुत्रेण सह गच्छति] ।

सहार्थयुक्ते अप्रधाने तृतीया (२।३।१६) ।

(ख) [स्याद्]येनाङ्गविकारो[ऽक्षणा काणः कुण्डस्तु पाणिना]।

येनाङ्गविकार तत तृतीया (२।३।२०) ।

(ग) इत्यभूतलक्षणे[ऽसौ जटाभिस्तापसो यथा] ।

इत्यभूतलक्षणे तृतीया (२।३।२१) ।

१७३ । मधुरमिति । वच 'प्रकृत्या' मधुर, व्यवहार' 'प्रायेण' मधुर । हि यस्मात् 'गोत्रेण' द्विजन्मा । व्यवहारसम्भाषणेनोच्चगोत्रत्व लक्षितम् । द्विजन्मत्वन्तु पार्थिव-
जीवनपरिहारेण देवत्वप्राप्त्या । किं ननु नियतं 'सुखेन'—“प्रकृत्यादिभ्य उपसख्या-
नम् । * ।”—वसेत् ? अवश्य वसेदेव ।

१७४ । सख्यानमिति । 'पापेन'—“सहयुक्तेऽप्रधाने”—सम सह न कदाचन सख्यं
सौहृद्यम् । तेन किं, चेत् यदि इह अङ्ग हे वात् 'चक्षुषा'—“येनाङ्गविकार ”—
काण । कथम् ? अयं योगाक्षियुक्त । अहो न 'जटाभि'—“इत्यभूतलक्षणे”—
तापस, हि यस्मात् शान्तदर्शन आभाति तापस इति शेषः । जटोपलक्षितोऽयं तप-
स्वीति भ्रान्तिविजृम्भितम्, प्रशान्तदर्शनेनैव स नित्यपरिलक्षित ।

१७५ । शास्त्रेण संज्ञास्यत एष शिल्प
तथा यशो निश्चितमेव विद्यया ।
श्रतात् स बद्धो मनुतेऽमितेन
न बन्धितो नैव श्रतेन नित्यशः ॥

(क) [स्यात्] संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि [संजानीते तेन] ।

सञ्ज [सपूर्वस्य जानाते] कर्मणि तृतीया अन्यतरस्याम् (२।३।२२) ।

(ख) हेतौ [पापेन दुःखं स्यात् सुखं पुण्येन निश्चिनु] ।

हेतौ तृतीया (२।३।२३) ।

(ग) [स्याद्]ऽकर्त्तर्युणे पञ्चमी [संबद्धः श्रतादसौ] ।

अकर्त्तरि ऋणे हेतौ पञ्चमी (२।३।२४) ।

१७६ । जाड्येन विद्वत्त्वत एष बद्धः

बुद्ध्या भजिष्यन्तु सुखस्य हेतोः ।

१७५ । शास्त्रेणेति । एष जन शास्त्रेण' तथा 'शिल्प'—“संज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि”
—संज्ञास्यते शास्त्र शिल्पञ्च ज्ञास्यति । कथम् ? निश्चितम् एव 'विद्यया'—“हेतौ”
—यश्च खराति । स 'श्रतात्' श्रतस्य ऋणस्य हेतौ बद्ध मनुते, अमितेन 'श्रतेन'
ऋणेन—“अकर्त्तर्युणे पञ्चमी”—नित्यश न बन्धितो नैव अपि तु बन्धित एव । सत्सारे-
ऽस्मिन् मुद्रादिग्रहणजनितर्णात् यथा भीति, न तथाऽदृष्ट्यागण्यसमूहेन बन्धितत्वात् ।
वय परमेशितुः पितृमातुः स्वजनानां सामान्यतः जनवर्गाणां सविधेऽपरिमितधैर्बुद्ध इति
तत्त्वम् ।

१७६ । जाड्येनेति । एष जन 'जाड्येन' 'विद्वत्त्वत' 'बुद्ध्या'—“विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्”
—बद्धः । ततः किं कर्त्तव्यम् ? 'सुखस्य' हेतोः—“षष्ठी हेतुप्रयोगे”—ईश परमेश्वरन्तु

वृथा पुनः पृच्छति केन हेतु-
नासौ विजानाति च कस्य हेतोः ॥

(क) [जाड्याज्जाड्येन वा बहः स्यात्]विभाषागुणेऽस्त्रियाम् ।

गुणे हेतौ अस्त्रिया विभाषा तृतीया (२।३।२५) ।

(ख) षष्ठी हेतुप्रयोगे [स्याद्धेतोरन्नस्य सङ्गतः] ।

हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी (२।३।२६) ।

(ग) सर्वनाम्नस्तृतीया च [स केन हेतुना गतः] ।

सर्वनाम्न हेतुप्रयोगे हेतौ तृतीया षष्ठी च (२।३।२७) ।

१७७ । कस्मिन् हेतो कस्य च हेतोः कस्माद्धेतोः केन ।

स्याद्धेतुना च को वा हेतुर्बहुशोऽफलः प्रश्नः ॥

निमित्त-कारण हेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनम् । * ।

इति तृतीया तदपवादश्च ।

भज । वृथा पुन पृच्छति 'केन' हेतुना जाड्यादिभिर्बद्ध इति शेषः । 'कस्य' हेतो,
—'सर्वनाम्नस्तृतीया च'—असौ विजानाति च । ईश्वरभजनविरहादेव भवतीति
जानातीति भावः ।

१७७ । कस्मिन्निति । 'कस्मिन्' हेतो 'कस्य' च हेतो, 'कस्मात्' हेतो 'केन'
च हेतुना स्यात् 'को' वा हेतु बहुश प्रश्न अफल, कारणस्याज्ञेयत्वात् ।

इति तृतीया तदपवादश्च ।

१७८ । कुतः प्रेमा विशुद्धः स्यादजितेन्द्रियमानवात् ।
यः कामवशगो नित्यं स स्थानादभ्रंशते खलु ॥

(क) अपादाने पञ्चमी [स्यात् पर्वतादवरोहति] ।

अपादाने [कारके] पञ्चमी [विभक्ति] (२।३।२८) ।

१७९ । मेरोर्वा भूमिर्वा पश्यतु साधोर्महत्त्वं हि ।

अज्ञेयं खल्वेतज्ज्ञानन्तु कुतः पुनः स्वर्गात् ॥

ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चीपसख्यानम् । * ।

प्रश्नाख्यानयोश्च वक्तव्यम् । * ।

१८० । ननु फाल्गुन्याश्चैत्री मासे स तु हिमवति शीतो नु ।
वाराणसी प्रयागादधिकतरेष्वष्टयोजनानि न तु ॥

१७८ । कुत इति । 'अजितेन्द्रियमानवात्' कुत विशुद्ध प्रेमा स्यात् आत्मसुख
व्याग विना तस्यासम्भवात् । यः कामस्य वशगः, स खलु नित्यं 'स्थानात्'—'अपा-
दाने पञ्चमी'—भ्रंशते । इहलीकात् परलीकाच्च तस्य परिभ्रंशः ।

१७९ । मेरोरिति । 'मेरो' मेरुमारुह्य 'भूमि'—'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे
चीपसख्यानम् । * ।'—भूमौ उपविश्य वा साधोः महत्त्वं पश्यतु, हि निश्चितम् एतत्
तस्य साधो महत्त्वं अज्ञेयं ज्ञानेनानधिगम्यम् । कुतस्तत्सम्पर्कीयज्ञानस्यागमस्तदाह—
कुतः, ज्ञानम् ? ज्ञानन्तु पुनः, 'स्वर्गात्'—'प्रश्नाख्यानयोश्च वक्तव्यम् । * ।'—तथाहि—
'न मां प्राकटयज्जातु तुभ्यं भी मासशीघ्रतम् । पिता तु स्वर्गधामस्थो धन्योऽसि त्वं
स्मिन्नह्ने ॥'

१८० । नन्विति । 'फाल्गुन्या' चैत्री 'मासे'—'यतश्चाधकालनिर्माणं ततः । * ।'
—'तद्युक्ताकाले सप्तमी वक्तव्या । * ।'—हिमवति हिमालये स तु मास शीतः
शीतप्रधानं नु ? वाराणसी प्रयागात् अधिकतरेषु 'योजनेषु' न तु 'अष्टयोजनानि'—
'अध्वनः, प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या । * ।' पुरुषोत्तमोक्तानि । अज्ञेनाधिकानि द्वादश-
योजनानि क्रीशाना पञ्चाशत् तु तत्त्वती दूरत्वम् ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत । * । तद्युक्तात् काले सप्तमी वक्तव्या । * ।

अध्वन प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या । * ।

१८१ । कस्मात्ता परमादन्यो बन्धायास्माद्विलक्षणः ।
 आरादस्मान्न गन्तव्यं देवः को वेतरो हरेः ॥
 नास्मादृते ज्ञानदाता गङ्गायाः पूर्वं आसते ।
 तटे ब्रह्मविदश्चातः पूर्वं काले हिमालये ॥
 प्राक् प्रत्यक् देशतो नायं भेदो भ्रातृविभेदकः ।
 दक्षिणाञ्छुत्तरा वाथ चेत् परे मिलिता वयम् ॥

(क) [बाला]ऽन्यारादितरर्त्तैदिक्-
 शब्दाञ्छुत्तरपदाजाहियु-
 क्ते[ऽन्यस्तस्माद्देवदत्ताद्भि] ।

अन्धा-ऽऽरादि तर-र्त्तै-दिक् शब्दा ऽञ्छुत्तरपदा ऽऽना-ऽऽङ्घि युक्ते पञ्चमी (२।१।२६) ।

१८२ । उत्तरतो हिमवतः स्वर्गो दक्षिणतः पुनः ।
 यमालयो भारतस्य मिथ्या हृदि विलोकय ॥

१८१ । क इति । 'परमात्' परमेश्वरात् अन्य क जाता ? 'अस्मात्' ईश्वरात् विलक्षणं विषय, बन्धाय । 'अस्मात्' आरात् विषयस्य सप्तमी न गन्तव्यम् । 'हरे' इतर, क वा देव ? 'अस्मात्' हरे, ऋते न ज्ञानदाता, 'गङ्गाया' पूर्वं तटे ब्रह्मविद् आसते, 'अतः' पूर्वं काले हिमालये आसतेति शेष, 'देशतः' प्राक् प्रत्यक्, दक्षिणाद्दक्षतरा वा—“अन्यारादितरर्त्तैदिक्शब्दाञ्छुत्तर पदाजाहियुक्ते” —नाय भेद, भ्रातृविभेदक, चेत् यदि वयं परे परमेश्वरे मिलिता ।

१८२ । उत्तरत इति । 'हिमवत' उत्तरत स्वर्ग 'भारतस्य' दक्षिणत —“वृषा-तसर्थप्रत्ययिन” —पुन, यमालय, , एतत् मिथ्या, हृदि विलोकय स्वर्गं नरकश्चेति शेष, ।

(क) [दक्षिणतो ग्रामस्य] षष्ठतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसर्थप्रत्ययेन युक्ते षष्ठी (२।३।३०) ।

१८३ । दक्षिणेन हिमगिरिमुत्तरेण ह्युदन्वतः ।

विन्ध्यः कटितटे भाति भूषणं भारतस्य वा ॥

(क) [स्याद्] एनपा द्वितीया [ऽद्रेरुत्तरेण वनं यतः] ।

एनपायुक्ते द्वितीया [षष्ठी] (२।३।३१) ।

१८४ । विना धनं नाथ जनेन यौवनात्

सुखं पृथङ्मन्यत एष धर्मात् ।

धिया न नाना खलु मुग्धया ततो

यतस्ततोऽन्यन्ननु दुःखमेकलम् ॥

(क) [स्यात्] पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां [भोः] ।

पृथक्-विना नानाभि [योगे] द्वितीया अन्यतरस्याम् (२।३।३२) ।

१८३ । 'हिमगिरिं' दक्षिणेन, 'उदन्वतः'—“एनपा द्वितीया”—उत्तरेण हि विन्ध्यः भारतस्य कटितटे भूषणं वा इव भाति ।

१८४ । विनोति । 'धनं' विना 'जनेन' विना अथवा 'यौवनात्' विना न सुखम् । एष तादृक्-चिन्तनश्रीली जनः मुग्धया धिया 'धर्मात्' पृथक् मन्यते सुखमिति शेष । धनादिकं न हि सुखस्य कारणं किन्तु धर्मं, यतः सुखं न धर्मात्तो भिन्नम् तदेवाह—यतः 'ततः' धर्मात् न नाना—“पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्”—भिन्नम् सुखमिति शेषः । 'ततः' धर्मात् अन्यत् ननु एकलं केवलं दुःखम् ।

१८५ । कच्छेणायं विषयकलुषादल्पतो नैव मुक्तः
 स्तोकाद्बहुः स तु कतिपयान्मुक्त आसीन् पूर्वम् ।
 दूरं पापाद्विषमविमतेरन्तिकं धर्म्मनीते-
 दूरेणातः क्षिपति विषयानन्तिकात् सज्जनस्य ॥

(क) करणे च स्तोकाल्पकच्छकति-
 पयस्यासत्त्ववचनस्य [बाल] ।

स्तोका ऽल्प-कच्छ कतिपयस्य असत्त्ववचनस्य करणे [कारके] तृतीया अन्यतरस्याम्
 (२।२।३३) ।

१८५ । कच्छेणिति । विषयकलुषात् अयं जनः नैव 'अल्पत' मुक्त 'कच्छेण' मुक्त इति शेषः । स तु साधकोऽन्य 'स्तोकात्' बहु आसीत्, सुतरा पूर्व 'कतिपयात्'— 'करणे च स्तोकाल्पकच्छकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य'—मुक्त आसीत् तु । बन्धनखालत्वादल्पसाधनेनैव मुक्तोऽभवत् । 'विषमविमते' 'पापात्' दूरं, 'धर्म्मनीते' अन्तिकं, सुतराम् 'सज्जनस्य' अन्तिकात् 'अतः' दूरेण—'दूरान्तिकार्थे षष्ठान्यतरस्या' 'दूरान्तिकार्थे' द्वितीया च—विषयान् क्षिपति । विमतिपापाभ्यां दूरं धर्म्मनीतेरन्तिकं सुतरां सज्जनस्य समीपे वसन् तादृशजनस्य हि सज्जनसङ्गतिं सम्भवति—अतः, साधकात् दूरेण विषयान् क्षिपति तादृशजन इति शेषः ।

इति पञ्चमी ।

(ख) दूरान्तिकार्थैः षष्ठान्यतरस्या[मन्तिकं वनात्] ।

दूरान्तिकार्थे [योगे] षष्ठी अन्यतरस्या [पञ्चमी] (२।३।३४) ।

(ग) [बाल] दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चा[न्तिकान्नृगोः] ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया तृतीया पञ्चमी च (२।३।३५) ।

इति पञ्चमी ।

१८६ । आस्ते हृदीशः परमस्तदन्तिके
वासः प्रयासेन न साध्य ईप्सितम् ।
तस्मिन् समस्तं लभते नु मानव-
स्तस्मादृतेऽन्येषु कथं समादरः ॥

(क) सप्तम्यधिकरणे च [स्थाल्यां पचति स तिले तैलम्] ।

अधिकरणे [कारके] सप्तमी दूरान्तिकार्थेभ्यश्च (२।३।३६) ।

१८६ । आस्त इति । परम' ईश 'हृदि' आस्ते । 'तदन्तिके' वास' न प्रया-
सेन साध्यः । तथाहि प्रह्लाद —“की नु प्रयासीऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि
छिद्रवत् सत' । स्तस्मात्वन सरुवारशेषदेहिना सामान्यतः किं विषयोपपादनै ॥”
मानव, 'तस्मिन्' समस्तम् ईप्सितं नु लभते । तथाच—“अनन्याश्चिन्तयन्ती मा ये
नरा पर्थुपासते । तेषां सततयुक्तानां योगसेन वहाम्यहम् ।” तस्मात् परमेश्वरात्
ऋते कथम् 'अन्येषु'—“सप्तम्यधिकरणे च”—समादरः । “सामान्यतः किं विषयोप-
पादनै”रित्येष पाद इममेवायं भङ्गान्तरं व्यनक्ति ।

१८७ । नाधीती व्याकरणे प्रशस्यते दैवते ह्यसाधुषेत् ।
 सत्सु तरत्सु विमूढा आसत इह परमेश्विसुखाः ॥
 तिष्ठत्ससत्सु सन्तस्तरन्ति ते पुनरिह सत्सु तिष्ठत्सु ।
 द्वीपिनमिह हन्ति हि यच्चर्मणि तज्जनशान्तयेऽपि ॥

क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम् । * ।

साध्वसाधुप्रयोगे षोपसख्यानम् । * ।

कारकाह्राणा कारकाह्रंलेऽकारकाह्राणा चाकारकले तद्विपर्यासि च सप्तमी । * ।

निमित्तात् कर्मयोगे वक्तव्या । * ।

१८७ । नाधीतीति । 'व्याकरणे'—'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम् । * ।'—
 अधीती अधीतम् अनेनेति अधीती न प्रशस्यते, चेत् यदि 'दैवते' ईश्वरे—'साध्वसाधु-
 प्रयोगे षोपसख्यानम् । * ।'—हि असाधु । 'सत्सु' तरत्सु परमेश्विसुखा विमूढा इह
 आसते । सन्तो हि तरणक्रियाह्रां तेऽच तरणकर्त्तार । यदा ते भवसागरोत्तीर्णा
 भवन्ति तदा ह्यसन् आसते तरणानह्रंलात् । 'असत्सु' तिष्ठत्सु सन्त तरन्ति । असन्त,
 तरणक्रियानह्रां, तेषा तरणक्रियायामकर्तृत्वात् ते तिष्ठन्ति सन्तस्तरन्ति । 'सत्सु'—
 'कारकाह्राणा कारकाह्रंलेऽकारकाह्राणा चाकारकाह्रंले तद्विपर्यासि च सप्तमी । * ।'
 —तिष्ठत्सु इह इहलौके ते असन्त तरन्ति नयादौनिति शेष । यद्यपि पारलौकिक
 तरणक्रियाया तरणक्रियाह्रां, सन्त एव तरन्ति, इहलौके नयादितरणक्रियाया यद्यपि
 सन्त एव तरणाह्रांस्तथापि निर्द्दनत्वात् ह्यपेक्षिता, सुतरा तरणक्रियाया तेषामकर्तृत्वम्
 अनह्राणामसत्वान्तु तत्र कर्तृत्वम् । इह द्वीपिन व्याघ्र यत् 'चर्मणि'—'निमित्तात्
 कर्मयोगे वक्तव्या । * ।'—व्याघ्रशरीरसयुक्तचर्मनिमित्त त हन्ति, तत् जनशान्तयेऽपि
 भवति ।

१८८ । गतेषु दु.खेषु मनः प्रसीदति
 रुदन्तु चात्मीयजनेषु सोऽव्रजत् ।
 स्वकृत्यहेतो रुदतां पुरा पुन-
 र्जनः प्रवव्राज विरक्तमानसः ॥

(क) [बाल] यस्य च भावेन भावलक्षण[मिष्यते] ।

यस्य च भावेन [क्रियया] भावलक्षणं [क्रियान्तर लक्ष्यते] ततः सप्तमी (२।३।३७)।

(ख) षष्ठी चानादरे [सोऽयं प्राव्राजीद्रुदतामहो] ।

अनादरे [अनादराधिक्ये भावलक्षणे] षष्ठी सप्तमी च (२।३।३८) ।

१८९ । स्वामीश्वरोऽस्माकमहो जनेषु
 सर्वेष्वसौ चाधिपतिः परेशः ।
 अस्मिन्न दाय्याद ऋतेषु साक्षी
 कस्मिन् प्रसूतः प्रतिभूर्न चास्मिन् ॥

१८८ । गतिवृत्ति । दु.खेषु 'गतेषु'—“यस्य च भावेन भावलक्षणम्”—मनः प्रसीदति । आत्मीयजनेषु 'रुदन्तु' स्वकृत्यहेतो स अव्रजत्, पुरा पुन विरक्तमानस जन 'रुदतां'—“षष्ठी चानादरे”—रुदत आत्मीयजनाननाहत्य प्रवव्राज । वर्त्तमान-समये प्रव्रजन नैकान्त किन्तर्हि कार्यसाधनार्थं सामयिकम्, पुरा तु विरक्त सन् चिराय प्रवव्राज ।

१८९ । स्वामीति । असौ ईश्वर 'अस्माक' स्वामी, अहो सर्वेषु 'जनेषु' असौ परेश परमेश्वर च अधिपति, 'अस्मिन्' ईश्वरे न दाय्याद' तद्वैश्वर्यभागी अद्वितीय-प्रतिमाविरहितत्वान्, असौ ऋतेषु' सदगुणानेषु साक्षी । असौ परमेश्वर 'कस्मिन्' प्रसूत, अजत्वान् न कस्मिन्नपि, 'अस्मिन्'—“स्वामीश्वराधिपतिदाय्यादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च”—परमेश्वरे न च प्रतिभू तत्स्थानीयोऽन्व, ।

(क) स्वामीश्वराधिपतिदायाद-
साच्चिप्रतिभूप्रसूतैश्च [भोः] ।

स्वामी-श्वरा-धिपति-दायाद-साच्चि-प्रतिभू प्रसूतैश्च [योगे] षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।३६)।

१६० । आयुक्त एषोऽनुगतौ हरेश्चेत्
सर्व्वत्र नित्यं कुशलः किल स्यात् ।
लोकेषु च श्रेष्ठतमो जनानां
श्रेष्ठोऽयमुद्युक्ततरोऽपरेभ्यः ॥

(क) [बालका]ऽऽयुक्तकुशलाभ्याञ्चा-
सेवायां [स कुशलो हि वचने] ।

आयुक्तकुशलाभ्या च आसेवाया [गम्यमानाया] षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।४०) ।

(ख) यतश्च निर्द्धारणं [स श्रेष्ठो ज्ञानेन तेषु च] ।

यत निर्द्धारण तत षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।४१) ।

(ग) [स्यात्] पञ्चमी विभक्ते[ऽसौ तस्माच्छ्रेष्ठतरो गुणैः] ।

विभक्ते [निर्द्धारणाश्रये] पञ्चमी (२।३।४२) ।

१६० । आयुक्त इति । एष चेत् यदि हरे 'अनुगतौ' आयुक्त तत्परः, किल निश्चितं नित्यं 'सर्व्वत्र'—“आयुक्तकुशलाभ्या चासेवाशाम्”—कुशल स्यात् । भगवति नियुक्तचित्तस्य सर्व्वत्र कुशलत्वम् । एष जनः, 'लोकेषु' श्रेष्ठतमः, 'जनानां'—“यतश्च निर्द्धारणम्”—श्रेष्ठः प्रियतमः । अयम् 'अपरेभ्यः'—“पञ्चमी विभक्ते”—उद्युक्ततरो नित्यतं कर्म्मण्युत्साहपरः । “यस्यास्ति भक्तिभंगवत्यकिञ्चना सर्व्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः” इति तत्त्वम् ।

१८१ । साधुर्मातरि नित्यं स निपुणोऽध्ययनेषु च ।
धन्यः साधुरयं भृत्यो राज्ञः साधुर्जनं प्रति ॥

(क) [निपुणो मातरि] साधुनिपुणाभ्या-
मर्चायां सप्तम्यप्रतेः [स्यात्] ।

साधु निपुणाभ्या [योगे] अर्चाया [गम्यमानायां] अप्रतेः [प्रतिरप्रयोगे] सप्तमी
(१।३।४३) ।

१८२ । स तमनु साधुर्नित्यं तां परि जीवितमस्य फलवत् ।
पूज्योऽसाधुर्न पुनर्लोकेऽस्मिन् परजीवनेऽपि ॥
अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । * ।

१८३ । केशेषु प्रसितो वैश्वेत्सुकश्चात्महा खलु ।
पुष्टे संयतचित्तः स्या मघाभिर्ब्रह्मवान् भवेः ॥

१८१ । साधुरिति । नित्यं स 'मातरि' साधु 'अध्ययनेषु' च निपुण । अर्थं
भृत्य 'राज्ञः' साधु । 'जन' प्रति—“साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते” —साधु धन्य ।

१८२ । स तमिति । 'त'मनु 'ता' परि—“अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ।*”—स
नित्यं साधु । अस्य जनस्य जीवितं फलवत् नरनारीषु साध्वाचारशीलत्वात् । असाधु-
पुन, न अस्मिन् लोके परजीवनेऽपि पूज्यः ।

१८३ । केशेष्विति । 'केशेषु' प्रसित आसक्त 'वैश्वे,'—“प्रसितोत्सुकाभ्या द्वतीया
च”—उत्सुकः खलु आत्महा केशादीन् प्रत्यासक्तत्वादात्मन्यनादरपर, अतएवात्मघाती ।
'पुष्टे' पुष्ट्यनक्षत्रयुक्ते काले संयतचित्तः स्या तत्र संयममनुतिष्ठ, 'मघाभिः'—“नक्षत्रे च
क्षुपि”—मघानक्षत्रयुक्तकाले ब्रह्मवान् भवे ब्रह्मोत्सवाय निर्दिष्टकालत्वात् ।

इति सप्तमी तदपवादश्च ।

(क) [स्यात्]प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च [प्रसितो धनैः]।

प्रसितोत्सुकाभ्या [योगे] तृतीया सप्तमी च (२।३।४४) ।

(ख) नचत्रे च लुपि [क्षीरं पुष्ये मूलेन मूलकम्] ।

लुपि च नचत्रे तृतीयासप्तम्यौ (२।३।४५) ।

इति सप्तमी तदपवादश्च ।

१८४ । नरो वा नारी वा कमलममलं वाढकमहो
तथा नीचैरुच्चैरपि च बहवो ह्यो विमलधीः ।
तथैको यो या यद्गुणभवन यो या तदखिलं
व्यनक्ति व्यक्तीनां कतिपयदशां व्यक्तमिह भोः ॥

(क) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-
वचनमात्रे प्रथमा [कुमारी] ।

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा (२।३।४६) ।

१८४ । नर इति । 'नर' वा 'नारी' वा अमल 'कमल' वा अहो 'आढकम्'
परिमाणविशेष, तथा 'उच्चै' 'नीचै' अपि च 'बहव' 'ह्यो' 'एक' 'य' 'या' 'यत्'
'यो' 'ये'—'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा'—तत् अखिलं हे
'विमलधी' 'भो गुणभवन'—'सुखोधने च' "शानन्वितम्" "एकवचन सम्बुद्धि" —
व्यक्तीनां द्रव्याद्रव्याणां कतिपयदशा व्यक्त स्फुटम् व्यनक्ति । नरत्वादिकावस्था अगण्य
लिङ्गवचनपरिमाणघटिता या अत्र प्रोक्तास्ते खलु कतिपयाः ।

इति प्रथमा ।

(ख) सम्बोधने च [हे राम],—

सम्बोधने च प्रथमा (२।३।४७) ।

(ग) सामन्वित[महो हरे] ।

सम्बोधने या प्रथमा सा आमन्वितम् (२।३।४८) ।

(घ) एकवचनं सम्बुद्धि[र्यथा हे राम माधव] ।

आमन्वितप्रथमाया एकवचन सम्बुद्धि (२।३।४९) ।

इति प्रथमा ।

१८५ । भोगस्य कामिन स वस्तुजाते
 घृतस्य जानीत इव प्रवर्त्तते ।
 स्मरेद्धरेश्चेदयते स तस्य
 चित्तस्य चेष्टे तमिमं त्वधीयात् ॥

१८५ । स इति । स 'भोगस्य'—“षष्ठी शेषे”—कामिन अभिलाषेण वस्तुजाते वस्तुसमूहे प्रवर्त्तते 'घृतस्य'—“त्रोऽविदर्शस्य करणे”—जानीत इव, यथा यो हि घृते रक्तो निवृत्तो वा भवति स चित्तभात्या सर्वत्र घृतबोधेन प्रवर्त्तते, तथा भोगाभिलाषी जन स्वचित्तविकारवशात् पुण्यादिष्वतिपवित्रवस्तुष्वपि कुक्षितभोगास्यदत्त्वेन प्रवर्त्तते, ततस्त्वोऽतिविशुद्धवस्तुभ्योऽपि तस्य चित्तविकार उपतिष्ठते । चेत् यदि स 'हरे' स्मरेत्, स हरि 'तस्य' दयते तमनुगृह्णाति, 'चित्तस्य' च ईदृष्टे यथेष्ट विनियुङ्क्ते । 'तमिमं' हरि तु 'अधीयात्'—“षष्ठीगर्थदशेऽक्षरार्थे”—“शेष इति च”—स्मरेत् । स्मरणेन हि चित्तविकारविनिवृत्ति ।

(क) षष्ठी शेषे [पशोः पादः पितुः पुत्रस्तदस्य च] ।

शेषे [खस्वामिसम्बन्धादौ] षष्ठी (२।१।५०) ।

(ख) ङोऽविदर्थस्य करणे [जानीते सर्पिषो यथा] ।

ङ [जानाते] अविदर्थस्य करणे षष्ठी (२।१।५१) ।

(ग) अधीगर्थदयेषां कर्मणीष्टे मधुनो यथा] ।

अधीगर्थे दये शा कर्मणि [कारके] षष्ठी [शेषलेन] (२।१।५२) ।

१८६ । एलां तथोपस्क्रुते लवङ्ग-
स्यैतस्य रोगी रुजति प्रवृत्ते ।
अत्यन्नपाने पुनरामयश्च
तमामयत्यङ्ग कृतापचारम् ॥

(क) [स्यात्] कृजः प्रतियत्ने [ऽन्वस्योपस्कृत्तुं कृतममः] ।

कृज [करोति] कर्मणि [शेषलेन] षष्ठी (२।१।५३) ।

(ख) रुजार्थानां भाववचनानामञ्जरेः [सुमते] ।

रुजार्थानां [धातूनां] भाववचनानां [भावकर्त्तृकाणां] अञ्जरे कर्मणि [शेषलेन]

षष्ठी ।

१८६ । एलामिति । 'एला' तथा 'लवङ्गस्य'—'कृज प्रतियत्ने' "शेष इति"—
उपस्क्रुते, 'एतस्य' रोगी रुजति, एला लवङ्गस्येत्युपलक्षणम् एलाद्युपस्कारयुक्तमाहार्यं
कृतिगुरु अतएव सती रोगीत्यति । पुन अत्यन्नपाने प्रवृत्ते आमयश्च कृतापचार
'तम्'—'रुजार्थानां भाववचनानामञ्जरे' "शेष इति"—अङ्ग हे वाच्य आनयति ।

१६७ । तापः सन्तापयति ज्वरो ज्वरयति हि परिवृद्धः ।

जनमजितलोभविधुरं नियमान् विलङ्घ्य भुङ्क्ते तं सः॥

अञ्जरि-सन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । * ।

१६८ । स नाथते यद्विषयस्य तस्य
पिनष्टि चोज्जासयति प्रहन्ति ।
उन्नाटयन् क्राथयति प्रकामं
न तं विरक्तं प्रणिहन्ति कश्चित् ॥

(क) [बालक] आश्रिषि नाथो [मर्धनोऽसौ नाथते हि यथा] ।

नाथ आश्रिषि [शेषत्वेन] षष्ठी (२।३।५५)

(ख) [बाल] जासिनिप्रहणनाट-
क्राथपिषां हिंसायां [निहन्ति] ।

जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसाया कर्माणि षष्ठी (२।३।५६) ।

१६७ । ताप इति । अजितलोभविधुरं 'जन' परिवृद्ध ताप सन्तापयति, ज्वरो ज्वरयति—“अञ्जरि-सन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । * ।”—स लोभपरवशं नियमान् शारीरिकान् विलङ्घ्य तं ज्वरं तज्जनितसन्तापञ्च भुङ्क्ते ।

१६८ । स इति । स जनः यत् यस्मात् 'विषयस्य'—“आश्रिषि नाथः”—विषयो भोगस्य मे भूयादित्याशास्ते, तत् तस्मात् 'तस्य'—“जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्”—पिनष्टि उज्जासयति प्रकामम् उन्नाटयन् क्राथयति स विषय इति शेषः । 'त'—“शेष इत्येव”—जन विरक्तं विषयविमुखं न कश्चिद्विषयः प्रणिहन्ति । विषयादु-
राग एव विनाशनिमित्तं, विषयविरागो हि बन्धविमुक्तोहेतुः ।

१६६ । शतानां कोटीनां व्यवहरति वा दीव्यति पुनः
 म लक्षाणां नित्यं पणत इह वा तत्सममहो ।
 शतं लक्ष कोटिं व्यवहरति संदीव्यति सुहृ-
 रितीयं वृत्तिर्नो तमवति जनं संसृतिभयात् ॥

(क) [शुभ स्मृता] व्यवहृपणोः समर्थयोः ।

समर्थयो. [समानार्थयो] व्यवहृपणो. कर्मणि षष्ठी (२।३।५७) ।

(ख) दिवस्तदर्थस्य [यथा शतस्य दीव्यति प्रिय] ।

तदर्थस्य [व्यवहृपणि समानार्थस्य] दिव कर्मणि षष्ठी (२।३।५८) ।

(ग) [ज्ञेया] विभाषोपसर्गे [सहस्रं प्रतिदीव्यति] ।

सोपसर्गस्य तदर्थस्य दिव. विभाषा कर्मणि षष्ठी (२।३।५९) ।

२०० । उपासतेऽहो ननु पञ्चकलो

येऽहन्यही द्विनं कदाप्युपास्ते ।

१६६ । शतानामिति । 'शतानां' स व्यवहरति 'कोटीनां' वा पुनः दीव्यति, इह 'लक्षाणां' वा—'व्यवहृपणो समर्थयोः' "दिवस्तदर्थस्य"—पणते, अहो तत्समम् । कथम् ? सुहृ 'शतं' 'लक्षं' 'कोटिं' व्यवहरति संदीव्यति—'शेष इत्येव"—'विभाषोपसर्गे"—इति इय वृत्तिः तं जन संसृतिभयात् न अवति । न हि धनैः संसृतिभयवारणम् परमेशभजनेन तु ।

२०० । उपासते इति । ननु ये 'अहं'—'कलोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकारणे"—पञ्चकल्व, उपासते, अहो कदापि द्वि. 'अहन्य'—'शेष इत्येव'—न उपास्ते स एष

स एष तेषां यदि निन्दकः स्यात्
पाषण्डमध्ये खलु शायिकाऽस्य ॥

(क) [बाल] कत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे [स्मृता] ।

कत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी (२।३।६४) ।

(ख) [आसिकास्य पुरां भेत्ता स्यात्] कर्तृकर्मणीः कृति ।

कृति कर्तृकर्मणी षष्ठी (२।३।६५) ।

२०१ । पानन्तु पयसां तेन साधु पुष्टिबलप्रदम् ।

भोजनं पललस्याद्ग योगिनातिविगर्हितम् ॥

(क) उभयप्राप्तौ कर्मण्या[स्वर्थं दोहो गवाञ्च तैः] ।

उभयप्राप्तौ कृति कर्मणि षष्ठी (२।३।६६) ।

२०२ । चेत् भेदिकाऽस्य कुमतेः कुशलस्य च वा चिकीर्षाऽस्य ।

अनुशासनञ्च विवृतिः स्यादाचार्य्येशस्य च ॥

यदि 'तेषां' निन्दकः स्यात्, पाषण्डमध्ये खलु 'अस्य'—“कर्तृकर्मणी कृति”—शायिका ।

स जनः पाषण्डमध्ये गण्यो भवति योऽसौ तादृशानुपासनासरतान् निन्दति ।

२०१ । पानमिति । तेन साधु 'पयसा' पानं पुष्टिबलप्रदम् अद्गं हि बालः
योगिना पललस्य—“उभयप्राप्तौ कर्मणि”—भोजनम् अतिविगर्हितम् हिंसाप्राधान्यात्
भोगदोषदुष्टत्वाच्च ।

२०२ । चेदिति । चेत् यदि 'अस्य' 'कुमतेः' भेदिका 'अस्य' कुशलस्य वा—
“अकाकारथो प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । * ।”—चिकीर्षा 'आचार्य्येण' विवृतिः ईशस्य
च—“शेषे विभाषा । * ।”—अनुशासनं स्यात् । कुमतिच्छेदे प्रवृत्तौ आचार्य्यस्य पर-
मश्रेष्ठविहृतौ प्रवृत्तिः, कुशले चित्तनिवेशे भगवतो निदेशागमो भवतीति पूर्वपरस्वम् ।
विवृतिरिति पाठे आचार्य्येणानुशासनम्, विवृतिः, ईशस्य, कुशलस्य मार्गं भगवता नित्यं
रचयम् ।

अकारको प्रतिषेधो भेति वक्तव्यम् । * ।

शेषे विभाषा । * ।

२०३ । सर्व्वेषां पूजितः सोऽयं सतां सर्व्वत्र सम्मतः ।

फलानां त्वम एवासौ निर्व्वृतिं परमां गतः ॥

(क) क्तस्य च वर्त्तमाने [स्यात् पूजितोऽसौ सतां यथा] ।

क्तस्य च वर्त्तमाने षष्ठी भवति (२।३।६७) ।

२०४ । हसितं त्रिदोषविकृतिप्रपीडितस्य भयाय नित्यम् ।

कल्पषविकारविकृतेर्नेतृङ्घसाय ननु तस्य ॥

नपुसके भाव उपसखानम् । * ।

शेषविज्ञानात् सिद्धम् । * ।

२०५ । उषितन्विदमेवेषां हरिचरणपङ्कजम् ।

नेता स्वर्गस्य लोकानां स तं नेता न चापरः ॥

२०३ । सर्व्वेषामिति । सोऽयं जन 'सर्व्वेषां' पूजित, सर्व्वत्र सर्व्वस्मिन् विषये 'सतां'—“क्तस्य च वर्त्तमाने”—सम्मत । कथम् ? 'फलानां' त्वम एव असौ परमां निर्व्वृतिं गत, प्राप्त ।

२०४ । हसितमिति । 'त्रिदोषविकृतिप्रपीडितस्य'—“नपुसके भाव उपसखानम् । * ।”—हसित नित्यं भयाय । 'कल्पषविकारविकृतेन' जनने—“शेषविज्ञानात् सिद्धम् । * ।”—एतत् हसित ननु तस्य जनस्य ध्वसाय । रोगजनितविकारीत्यत-
हास्य यद्यपि भयमुत्पादयेत्, न खलु तस्यात्मनी विनाशाय, पापकृतविकारेण तु विनाश ।

२०५ । उषितमिति । इदं हरिचरणपङ्कजम् एव 'एषाम्'—“अधिकरणवाचि-
नम्”—उषितम् । स हरि, 'लोकानां' 'स्वर्गस्य' नेता, न च अपर 'लोकानां' तं स्वर्गं नेता । [दिकर्षणा प्रयोगे कर्त्तरि क्तिन् इयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । अन्ये प्रधाने कर्त्तव्याह] ।

(क) अधिकरणवाचिनश्चा[षितमेतन्नित्यं सतां हि] ।

अधिकरणवाचिनश्च तस्य षष्ठी (२।३।६८) ।

२०६ । भजन्नीशं दिदृक्षुश्च यजमानोऽन्यमत्र किम् ।

मण्डयमान आत्मानं कर्त्ता कर्म न गर्हितम् ॥

अलङ्कारिण्युर्हृदयं न घातुकः

कृत्वा कुकार्य्यं कृतवान् स पुण्यम् ।

कृतञ्च यत्तेन न गर्व्वमाप्त-

स्ततस्तदीषत्कारमेव तेन न ॥

(क) [अन्नं पचन्निह] न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थदृष्टणाम् ।

लौका [ल उक्त]-ऽव्यय-निष्ठा-खलर्थे दृष्टा [प्रयोगे] न षष्ठी (२।३।६९) ।

२०७ । कामुक एष हि वित्तस्येह च वदिता जनापवादांश्चेत् ।

आत्मानं त्वाघ्नानो द्विषन् जनानां सतश्चैषः ॥

कमेरुकारान्तस्य भाषाया प्रतिषेधो नैति वक्तव्यम् । * ।

द्विष शतुर्व्वा वचनम् । * ।

२०६ । भजन्निति । 'ईश' भजन्, दिदृक्षुश्च तमिति शेष 'अन्य' परमेशव्यति-
नित्तं किमत्र यजमान' । इह 'आत्मानं' मण्डयमानं न गर्हितं 'कर्म' कर्त्ता भवति ।
'हृदयम्' अलङ्कारिण्यु न घातुकः, 'कुकार्य्यं' कृत्वा स 'पुण्यं' कृतवान् 'तेन' यत् कृतं,
तत 'गर्व्वं' न प्राप्तं, तेन—“न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थदृष्टणाम्”—न तत् ईषत्कारम्
प्रयत्नसाध्यत्वात् ।

२०७ । कामुक इति । चेत् यदि इह एष हि 'वित्तस्य' कामुकः—“कमेरुकारा-
न्तस्य भाषाया प्रतिषेधो वक्तव्यः । * ।” —जनापवादान् वदिता, 'जनानां' 'सतश्च'
द्विषन्—“द्विष, शतुर्व्वा वचनम् । * ।” —आत्मानं तु आघ्नानो भवति । स जन आत्म-
घातौ ।

२०८ । कारकी व्रजति कृत्यमप्रियं
गामिनं सदसमस्य साधने ।
शास्तु सा सततमत्र वा शतं
दायिना सक्रपमाचरत्वहो ॥

(क) [यात्यन्नं भोजको]ऽकीनीर्भविष्यदधमर्णयोः ।

अकीनीर्भविष्यदधमर्णयो न षष्ठी (२।३।७०) ।

२०९ । कर्त्तव्यो भवता धर्म्मो नाधर्म्मो भवतः पुनः ।

स्तोत्राणां गेय एव स्याच्चाटूनां न भवान् क्वचित् ॥

(क) [स्यात्]कृत्यानां कर्त्तरि वा[मया सेव्योऽथवा मम]।

कृत्याना कर्त्तरि वा षष्ठी [न कर्म्मणि] (२।३।७१) ।

२१० । नेतव्या जनसदसं नीतिः शास्त्रविदा तु नियतम्।

क्रष्टव्यः स कुवृत्तो जनमण्डल्या विचारसमितिं हि ॥

२०८ । कारक इति । अप्रियं 'कृत्य' कर्म कारकी व्रजति, अस्य अप्रियस्य कृत्यस्य साधने 'सदसं' गामिनं तं सा सदः सततं शास्तु । अत्र सदसि वा 'शतं'—“अकीनी-र्भविष्यदधमर्णयोः”—दायिना सह अहो सक्रपम् आचरतु । यो हि समाजस्यामङ्गल-कर्म्मणि रत स शासनाहं, किन्तु ऋणे बद्ध न स तथेति पूर्वपरसम्बन्धः ।

२०९ । कर्त्तव्य इति । 'भवता' धर्म्मः कर्त्तव्यः, न पुन 'भवतः'—“कृत्यानां कर्त्तरि वा”—अधर्म्मं कर्त्तव्यं । भवान् गेय स्तोत्राणाम् एव स्यात् न क्वचित् चाटूनाम् । ईश्वरप्रशंसाया न तु जनविशेषसन्तोषसम्पादनार्थं वचनरचना कर्त्तव्या ।

२१० । नेतव्येति । 'शास्त्रविदा' तु नियत 'नीतिः' 'जनसदसं' नेतव्या ; 'जन-मण्डल्या' स कुवृत्त 'विचारसमितिः'—“उभयप्राप्तौ कृत्वा षष्ठा. प्रतिषेधो वक्तव्यः ।#” —क्रष्टव्यः हि । “अत्याचार भावरुद्धञ्जपेट ददत प्रति । गच्छे दक्षिणकं चान्यमुपेत्य-नुशाधि भी ॥” इत्यनुशासन जनपर न मण्डलोपरमन्यथा विचारानुशासन विरुध्यत ।

उभयप्राप्ती कृत्ये षष्ठा प्रतिषेधी वक्तव्य । * ।

२११ । तुल्यः साधोः परेणापरजन इह की देवतं वोपमात्र
तस्यास्ते नो तुला वा त्रिभुवनविभवे तुच्छबोधः श्रितानाम् ।
भूयाद्भद्रं सुखं भोः कुशलमितरतेर्मद्रमायुष्यमस्य
शर्मार्थोऽस्मै हितं शं निखिलजनहिताशंसिने सुष्ठु भूयात् ॥

(क) [स्यात्] तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां
दृतीयान्यतरस्यां [कल्याण] ।

अतुलोपमाभ्यां तुल्यार्थैः दृतीया अन्यतरस्या [पक्षे षष्ठी] (२।३।७२) ।

(ख) [बाल] चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-
मद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः ।

आशिषि [गम्यमानायाम्] आयुष्य मद्र मद्र कुशल-सुखा र्थं हितैः चतुर्थी षष्ठी
च (२।३।७३) ।

अनायुष्यादीनां पर्यायग्रहण कर्त्तव्यम् । * ।

इति षष्ठी ।

इति दृष्टान्तसर्वस्वे दृष्टान्तानुगमने कारके विभक्ति-

निर्देशो नाम द्वितीय प्रकरणम् । इत् ।

२११ । तुल्य इति । 'साधोः' तुल्य इह क. अपरजन, 'परेण' तुल्य देवत वा ।
अत्र 'तस्य' उपमा तुला वा—“तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां दृतीयान्यतरस्याम्”—भो न
आस्ते । कथम् ? श्रिताना भगवदाश्रिताना किमु भगवत त्रिभुवनविभवे तुच्छबोधः ।
इतरते प्राप्तानुरागस्य तस्मिन् भगवतीति शेष 'अस्य' भो मद्र सुख कुशल मद्रम्
आयुष्य शर्म भूयात् । निखिलहितशंसिने 'अस्मै'—“चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रमद्र-
कुशलसुखार्थहितैः”—सुष्ठु अर्थः हितं शं भूयात् ।

इति कारके दृष्टान्तव्याख्यायां द्वितीय प्रकरणम् । इत् ।

समासप्रकरणम् ।

अव्ययीभावः ।

२१२ । अधिगुणं निखिलेषु च सम्प्रति-
रूपजनं विनयः परिशीभते ।
सुमगधं खलु बुद्धपदेन दु-
र्यवनमित्यपवाद इहार्हनात् ॥
क्व ननु निर्भ्रंशकं खलु वर्त्तते
हिमगिरी न तु जातु हि निर्हिमम् ।
अतिभयं विधिरेष उपागत-
इतिहरि प्रियनामपरेष्वहो ॥
अनुहरि प्रतिसाधु नतिः शुभा
सदनु रूपमिहास्य च कीर्त्तनम् ।

२१२ । अधिगुणमिति । 'अधिगुण' गुणमधिकृत्य निखिलेषु च सम्प्रति मन्म-
नना । 'उपजन' जनसमीपे विनय परिशीभते । 'सुमगध' मगधस्य ससृद्धि बुद्धपदेन
माननीयेन बुद्धेन बुद्धविहारभूमित्वादस्य यथाथससृद्धि । 'दुर्यवन' यवनानामुद्धेरभावः
इति इह अपवाद अर्हनात् परपीडनात् । 'निर्भ्रंशक' मशकानाम् अभाव खलु
क्व ननु वर्त्तते । हिमगिरी 'निर्हिम' अतीतानि हिमानि हि जातु कदाचित् न तु ।
न ह्यत्र ससारे कुत्रापि विप्लाभाव तस्य तत्सम्भावत्वात् 'अतिभय' भय सम्प्रति न युज्यते ।
कथम् ? विधि भगवद्विधानम् एष उपागत , सम्प्रति प्रकटभगवल्लीलाकाली वर्त्तते,
सुतरा नास्ति भयकारणम् । अही प्रियनामपरेषु 'इतिहरि' हरिश्चन्द्रस्य प्रकाश ।
'अनुहरि' हरे, पश्चात् 'प्रतिसाधु' साधु साधु प्रति नति शुभा । 'अनुरूप' अस्य हरे

सहरि नो भजनञ्च यथाबल-
 मनुगुणं प्रविशन्तु सभां जनाः ॥
 सफलकं न च धेहि सृधन्त्वसत्
 ससखि बाल गुणो नियतं नृणाम् ।
 श्रुतविदां सविदं परमार्चनात्
 सतुषमत्ति सक्रत्यमधीतवान् ॥

(क) समर्थः पदविधिः [संवेदितव्योऽर्थपण्डितः] ।

पदविधि [समासादि] समर्थ. [विग्रहवाक्यादीभिधानशक्त] (२।१।२) ।

(१) [स्यात्]सुवामन्विते पराङ्गवत् स्वरे[चरन् मठे](२।१।२)।

(ख) प्राक् कडारात् समासो[ऽधिकृतं]—

कडारात् प्राक् समास. [वेदितव्य] (२।१।२) ।

(ग) सह सुपा [त्रयम्] ।

सुविति सहेति सुपेति च त्रयमधिकृत वेदितव्यम् (२।१।४) ।

सत्कीर्तनम् । 'सहरि' हरे. सादृश्यं नो न, 'यथाबलं' बलमनतिक्रम्य भजनं च ।
 'अनुगुणं' गुणस्यानुपूर्व्येण जनां सभा प्रविशन्तु । 'सफलकं' शस्त्रैरन्वैः युगपत् फलकं
 न च धेहि धारय, कथम् ? सृध युद्धं तु असत् । हे बाल 'ससखि' सख्या सदृशः
 नृणां नियतं गुण । यादृश्यं सखिगणस्तादृशी हि गुणसञ्चार, सङ्गानुरूपगुणत्वात् ।
 परमार्चनात् ईश्वरपूजनात् श्रुतविदां शास्त्रज्ञानां 'सविदं' ज्ञानानुरूपत्वात् । 'सतुषं'
 तुषमप्यपरिव्यव्य निःशेषेण अस्ति । 'सक्रत्यं'—“अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्था-
 भावात्प्राप्तिसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथातुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्तवचनेषु”—
 कल्याणम् अधीतवान् । द्रुतविलम्बितमेतदुक्तम् । तल्लक्षणम्—“द्रुतविलम्बितमाह
 नभौ भरा”विति ।

(घ) अव्ययीभाव[इत्येषा ज्ञातव्याधिकृतिः शिशोः](२।१।५)।

(ङ) अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-

वृद्धार्थाभावात्प्रयासम्प्रति-

शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथा-

नुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्य-

सम्प्रतिसाकल्यान्तवचनेषु ।

विभक्त्यादिष्वर्थेषु अव्यय सन्तरेण सुपा सङ्घ [समस्यते] अव्ययीभाव [च समासः]

(२।१।६) ।

२१३ । यथाश्रयं तान् परिभावयन्तो

महात्मनस्तेऽत्र यथा भवेयुः ।

तथा नरा यावदुपायमापदि

विधेहि यत्रान् किमतः फलप्रति ॥

(क) यथाऽसादृश्य [आमन्त्रा यथावृद्धं कुटुम्बिनः] ।

असादृश्ये [वर्त्तमानं] यथा सुपा सङ्घ [समस्यते] अव्ययीभाव [च समासः] (२।१।७)

(ख) [यावदमन्त्रमामन्त्रा भो] यावद्वधारणे ।

अवधारणे [वर्त्तमानं] यावत् सुपा सङ्घ [समस्यते] अव्ययीभाव [च समासः]

(२।१।८) ।

२१३ । यथेति । 'यथाश्रयम्'—'यथासादृश्ये'—ये धे आश्रया' तान् प्रसि-
जान् महात्मनः परिभावयन्त परिचिन्तयन्तः नराः, ते महात्मन अत्र भूमौ यथा आस-
न्निति शेषः, तथा भवेयुः । महात्मनां चिन्तया तेषा गुणलाभो भवति । ते हि
चिन्तनाश्रयाः । आपदि 'यावदुपाय'—'यावद्वधारणे'—यावन्त उपाया' सम्भवन्ति
यावत् यत्रान् विधेहि । अत कि स्यात् ? 'फलप्रति'—'सुप् प्रतिना नाकार्थे'—
फलस्य लेशः । यद्यपि न सम्पूर्णविद्विषयापि लेशमात्रेणापि ।

(ग) [स्यात्] सुप् प्रतिना मात्रार्थे [सूपप्रति यथा शुभ] ।

मात्रार्थे [वर्तमानेन] प्रतिना सुपा सह सुप् [सनस्यते] अव्ययीभाव. [च समास]

(२।१।६) ।

२१४ । शलाकापर्यक्षपरि त्रिपरीत्यजये जये ।

भवोदासीन एवात्र द्यूतं सर्वं विगर्हितम् ॥

(क) अक्षशलाकासंख्याः परिणा [ऽक्षपरि शलाकापरि] ।

अक्ष-शलाका संख्या परिणा सह [सनस्यते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।१०) ।

२१५ । अपवङ्गादपराद्धं वरेन्द्रात्परि वा वहिः ।

पञ्चालाग्राग्दाक्षिणाल्यं नान्यत्रालोक एष किम् ॥

(क) विभाषे [त्यधिकारोऽयं तेषां ये विहिता इह] (२।१।११) ।

(ख) अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या

[नृप त्रिगत्तं हि वृष्टो देवः] ।

अप परि-वहि-रञ्चव पञ्चम्या सह विभाषा [सनस्यते] अव्ययीभाव [च समास]

(२।१।१२) ।

२१४ । शलाकेति । शलाकेद न तथा इत्त यथा पूर्व जये 'शलाकापरि' 'अक्ष-परि' 'विपरि'—“अक्षशलाकासंख्या परिणा”—इति अजये जये उदासीन. एव अत्र भव । कथम् ? सर्वं द्यूतं विगर्हितम् ।

२१५ । अपेति । 'अपवङ्गात्' 'अपराद्ध' 'वरेन्द्रात्' परि, 'पञ्चालात्' वहिः 'प्राग्दाक्षिणाल्यं'—“विभाषा” “अपपरिवहिरञ्चव पञ्चम्या”—अथच किम् न एष आलोक । सर्वेषां देशानां परस्परविवदनानां साम्यमस्ति वेधस्य तु केवल विषम-दृष्टिवशादिति तत्त्वम् ।

२१६ । आकुमारमभितो यशोभृश-
 मामृतेरपि च यत्र लक्ष्यते ।
 सोऽयमीशमभि याति चेत् पुनः
 प्रत्यनिष्टमिह धावते न हि ॥

(क) आङ्गर्थ्यादाभिविध्यो [राकुमारं पाणिनेर्यशः] ।

मर्यादाभिविध्यो, [वर्त्तमान]आङ् पञ्चम्या सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः
 [च समास] (२।१।१३) ।

(ख) [स्यात्] लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये[ऽभिमारुतम्] ।

लक्षणेन सुपा आभिसुख्ये [वर्त्तमानौ] अभिप्रती विभाषा [समस्यते] अव्ययी-
 भाव [च समास] (२।१।१४) ।

२१७ । अनुवनं नगरं न तु शीभते
 तदनुगङ्गमहो हरते मनः ।
 क्लषक एष वहद्गु मुदे पुन-
 र्न च तथा मुसलामुसलि प्रिय ॥

२१६ । आकुमारमिति । यत्र जने 'आकुमारम्' अभितो भृश यश । 'आमृते,'
 —“आङ्गर्थ्यादाभिविध्यो”—अपि च लक्ष्यते, सोऽयं जन चेत् यदि पुन 'ईशम् अभि'
 याति, इह 'प्रत्यनिष्ट'—“लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये”—पाप प्रति न हि धावते । न
 हि केवल यशसा पापनिवृत्तिः, सेश्वराभिसुख्येन ।

२१७ । अनुवनमिति । 'अनुवन'—“अनुवृत्तमया”—न तु नगर शीभते ? शीभव
 एव । 'अनुगङ्गम्'—“यस्य चायाम”—गङ्गायानेन नगरायामी लक्ष्यते तादृश तत्
 नगरं मन हरते । 'वहद्गु' वहन्ति गावो यस्मिन् काले तस्मिन् एष क्लषक पुन मुदे
 हर्षाय । न तथा हि प्रिय 'मुसलामुसलि'—“तिष्ठद्गुप्रभतीनि च”—अधर्मकारणात् ।

(क) अनुर्यत्समया [सोऽनुवनं चरति बालक] ।

यत्समया अनु तेन लक्षण्येन सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः [च समास]

(२।१।१५) ।

(क) यस्य चायाम [एषोऽनुगङ्गं देशो बृहत्तमः] ।

अनुर्यस्य च आयाम [दैर्घ्यम्] तेन लक्षण्येन सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः

[च समास] (२।१।१६) ।

(ग) तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च [तिष्ठद्गु आयतीगवम्] ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि निपात्यन्ते (२।१।१७) ।

२१८ । पारिगङ्गं वसति स मुनिः पारमन्योऽङ्ग सिग्धोः

मध्येगङ्गं तरणिनिचये सार्थवाहा वसन्ति ।

शास्त्रस्यास्य त्रिसुनि मुनयः सप्तगीदावरञ्च

धन्या एते जनविभवदाः कृष्णगङ्गं कुतो वा ॥

(क) [स्यात्] पारि मध्ये षष्ठ्या वा [गङ्गापारं तथा शुभ] ।

पारि मध्ये षष्ठ्या सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः [च समास] वा [षष्ठी-समास] (२।१।१८) ।

२१८ । पार इति । स मुनि 'पारिगङ्गं' वसति, अन्य मुनिः पार वसतीति श्रेयः । 'मध्येगङ्गं'—'पारि मध्ये षष्ठ्या वा'—गङ्गायाः मध्ये तरणिनिचये सार्थवाहाः वशिज वसन्ति । अस्य शास्त्रस्य व्याकरणस्य 'त्रिसुनि'—'सख्या वशीन'—त्रयः मुनयः पाणिनि कात्यायन पतञ्जलिश्च वंश्या । जनविभवदा एते मुनय धन्याः । 'सप्त-गीदावर'—'नदीभिश्च'—'कृष्णगङ्गम्'—'अन्यपदार्थे च सप्तगीदाम्'—तन्नामकदेशः कुतो वा ।

इत्यव्ययीभावः ।

(ख) संख्या वंशेन [त्रिसुनि व्याकरणस्य बालक] ।

वंशेन सुपा सह सख्या [समस्यते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।१६) ।

(ग) नदीभिश्च [पञ्चनदं सप्तगोदावरं यथा] ।

नदीभि [शब्दैः] सह सख्या [समस्यते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।२०) ।

(घ) [कल्याणा]ऽन्यपदार्थे च संज्ञायां [क्षणगङ्गामैत्] ।

नदीभि. सह अन्यपदार्थे [वर्तमान] सुप् संज्ञाया [विषये समस्यते] अव्ययीभावः
[च समास] (२।१।२१) ।

इत्यव्ययीभाव ।

तत्पुरुषः ।

२१६ । नरकपतितस्वाशातीतो हरिश्चित एष चे-

दतिशयसुखप्राप्तः सच्छीगतः परिशीभते ।

विहरति भयात्यस्तो मृत्युं विजित्य निरन्तरं

परमपुरुषापन्नो मायां विहाय विराजते ॥

(क) तत्पुरुषो[ऽधिकारोऽयं संज्ञाविषयकः स्मृतः] (२।१।२२)।

(ख) द्विगुश्च [पञ्चराजी च द्वाहः पञ्चगवं यथा] ।

द्विगुश्च [समास.] तत्पुरुष (२।१।२३) ।

२१६ । नरकति । 'नरकपतितः' तु 'आशातीतः' आशाम् अतिक्रान्तः आशाया अवस्थानतिक्रम्य स्थितः एवभूतं जनं चेत् 'हरिश्चित' हरिम् आश्रितः, 'अतिशयसुख-प्राप्तः' 'सच्छीगत' परिशीभते । अतिशयपापनिरतीऽपि यदि भगवन्तं श्रयते सुख-प्राप्तिं श्रीसम्पन्नतावश्यभाविनी । 'भयात्यस्त' भय व्यतिक्रान्तं मृत्युं विजित्य निरन्तरं विहरति, 'परमपुरुषापन्नः'—'द्वितीया शितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः'—माया विहाय विराजते । हरिश्चीवत्तमेतत्—तल्लक्षणम्—'नममरसलागः षड्वेदैर्हृषैर्हरिणी मता' इति ।

(ग) [स्याद्] द्वितीया त्रितातीतपतित-
गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः [भोः] ।

त्रिता तीत-पतित-गता-त्यस्त-प्राप्ता पन्नै सह द्वितीया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२४) ।

२२० । न खलु द्वितीयगामी परमेश्वर इति शब्दो जातु ।
नितरां भवतु स तत्त्वजिज्ञासुरिति शुभाभिलाषः॥
गम्यादीनामुपसंख्यानम् । * ।

२२१ । स्वयम्भृतश्चेदश आधिनीति
खट्वाङ्गता नाशमहो व्रजन्ति ।
यत्सामिभुक्तं तदसद्यदि स्या-
त्याज्यं स मासप्रमितो विधुर्व्वर्वा ॥

(क) स्वयं क्तेन [स्वयं धीतः स्वयं विलीनमेव तत्] ।

स्वयं क्तेन [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२५) ।

२२० । न खल्विति । परमेश्वर इति शब्दं न खलु जातु 'द्वितीयगामी' । नितरां स 'तत्त्वजिज्ञासु'—“गम्यादीनामुपसंख्यानम् । * ।”—भवतु इति शुभाभिलाषः ।

२२१ । स्वयमिति । चेत् यदि यश्च 'स्वयम्भृतं'—“स्वयं क्तेन”—विना यशो-
विलस्यथा स्वतः समुपस्थितम् आधिनीति सन्तीषमुत्पादयति तत्र विधाहृत्सदृशं नात् ।
'खट्वाङ्गता'—“खट्वा क्षेपे”—अपद्यप्रस्थिता अहो नाश व्रजन्ति । यत् 'सामिभुक्तं'—
'सामि'—तत् यदि असत् स्यात्, त्याज्यम् पूर्णभावेन न भुक्तमिति अल्पकामत्वात्
नाहं त्यक्त्यामीति न निर्बन्ध कर्त्तव्यः । 'मासप्रमितः'—“कालाः”—विधुः वा प्रति-
पञ्चन्दमा इव स वास इति शेषः ।

(ख) खट्वा क्षेपे [खट्वाखट्वा जात्वाः सोऽयं तिष्ठत्यत्र] ।

क्षेपे [गम्यमाने] खट्वा द्वितीयान्ता क्तान्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास]

(२।१।२६) ।

(ग) [सामिभुक्तं यथा] सामि ;—

सामि क्तान्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२७) ।

(घ) कालाः [मासप्रमितो माः] ।

काला' द्वितीयान्ता' क्तान्तेन सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२८) ।

२२२ । सुहृत्सुखमापद्य कुम्भिते वर्त्तते यदि ।

पश्चाद्दुःखेन गच्छन्ति दिनानि तत्त्यजेत्सुधीः ॥

(क) [बाला]ऽत्यन्तसंयोगे च [सुहृत्तदुःखमुद्वह] ।

बाला, द्वितीयान्ता, अत्यन्तसंयोगे [गम्यमाने]सुपा सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२९) ।

इति द्वितीयातत्पुरुष ।

२२२ । सुहृत्सुखे । 'सुहृत्सुख'—“अत्यन्तसंयोगे च”—सुहृत्कालव्यापि सुखम्
आपद्य यदि कुम्भिते विषये वर्त्तते पश्चाद्दुःखेन दिनानि गच्छन्ति । तत् सुखं सुहृत्काल-
व्यापि अनित्यमिति यावत् सुधी व्यजेत् ।

इति द्वितीयातत्पुरुष ।

२२३ । अपानिधितटे जनो गिरति शङ्खलाखण्डकं
 धनार्थं इह चेन्नृणिक्सदृश एष लोभाद्धितः ।
 न चाव्दचयपूर्वं इत्यमितसम्भतेर्भाजनं
 न मातृसम एष भो यदपि पालने संरतः ॥
 धनो न इति किं गुणे भवति तत्र वा नादरो
 न वाक्कलह ईहतां प्रतिघमिश्च एवानयः ।
 स वाङ्निपुण इत्यहो न पुनरीक्षणश्लक्ष्णकः
 स धर्म्मविकलो जनः किमुत राजते संसदि ॥

२२३ । अपानिति । अपानिधितटे समुद्रकूले पूगप्रधाने देशे जनः 'शङ्खला-
 खण्डक' शङ्खलया खण्ड शङ्खलाखण्ड त "लक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्त्तते" शङ्खलाखण्डित-
 पूर्णं गिरति भक्षयति । इह चेत् जन 'धनाथ'—“दतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन”—
 'नृणिक्सदृश' एव 'लोभाद्धित' । स जनो यदि वयसा ब्रह्म स्यात्, तथापि न
 सम्मानपात्रमित्याह न च 'अव्दचयपूर्वं' वत्सरसमूहेन पूर्वं इति अनितसम्भतेः विपुल
 सम्मानस्य भाजन पात्रम् । यदि स जन तद्वनेन कमपि परिपालयति, तथापि न
 विशेषः । कथम् ? यदपि एष, जन पालने संरत तथापि न 'मातृसम' मात्रा समः ।
 यदि पालनार्थं प्रशंसितव्यं तदा तत्र मातृसुखा न विद्यते ।

अधुना समादरहेतुमाह धनो न इति । 'धनो न' धनेन जन, इति तत्र गुणे
 किं वा न आदरो भवति, अवश्यं भवत्येव । न 'वाक्कलह' ईहतां चेष्टतां । कथम् ?
 अनयः अनीति 'प्रतिघमिश्च' क्रीषविनिश्च एव, तत्र क्रीषस्यावश्यसङ्गावात् । सः
 'वाङ्निपुण' इति अहो न 'ईक्षणश्लक्ष्णक'—“पूर्वसदृशसमीनार्थकलहनिपुणमिश्च-
 श्लक्ष्णै” —दर्शनमनोहर सर्व्ववीभयसम्भलनस्यासम्भवत्वात् । वाङ्निपुणोऽपि दर्शनमनो-
 हरोऽपि यदि न धर्म्मसम्पन्न न जनसंसदि शोभत इत्याह स 'धर्म्मविकल' जन, किमुत
 संसदि राजते ? कदापि न । पृथीवृत्तम्—“जसौजसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी शुभ”-
 रिति लक्षणात् ।

(क) तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [प्रिय] ।

तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तृतीया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३०) ।

(ख) [स्यात्] पूर्वसदृशसमीनार्थकलह-

निपुणमिश्रञ्जच्छै[स्तिलमिश्रः] ।

पूर्व-सदृश-समी-नार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-ञ्जच्छै सदृ तृतीया [समस्यते] तत्पुरुषः

[च समास] (२।१।३१) ।

२२४ । मासावरो यदपि वा वर्षावर इह न गुणेन सः ।

अवरो वर एष पुनर्वयसा न श्रेष्ठ धर्मेण ॥

पूर्वादिष्ववरस्त्रीपसख्यानम् । * ।

२२५ । हिंसाहतश्चेन्नखभिन्ननाल-

मिवायमात्मानमहो तथात्र ।

सलूनवान् कूप इव श्लेच्छ-

स्त्याज्यस्तृणच्छेद्य इवात्यसारः ॥

(क) [स्यात्] कर्तृकरणे कृता बहुलं [सोऽहिसंहतः] ।

कर्तृकरणे तृतीयान्तेन कृता [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।३२) ।

२२४ । मासेति । 'मासावरः' मासेन अवर यदपि वा 'वर्षावरः'—पूर्वादि-
ष्ववरस्त्रीपसख्यानम् । * ।—वर्षेण अवर, इह न गुणेन अवर । स एष पुनः वरः
श्रेष्ठः । कथं ? वयसा न श्रेष्ठम् । कीन ? धर्मेण ।

२२५ । हिंसेति । चेत् यदि 'हिंसाहत' हिंसया हतः, आत्मान 'नखभिन्न-
नालम्'—“कर्तृकरणे कृता बहुलम्”—इव अहो तथा हिंसया अत्र सलूनवान् । स जनः
'श्लेच्छ' कूप इव त्याज्य, 'दृणच्छेद्यः'—“कृत्वैरधिकार्थवचने” “कृत्यग्रहणे यणस्थी-
ग्रहण कर्तव्यम् । * ।”—इव अत्यसारः ।

(ख) [स्यात्] क्त्यैरधिकार्थवचने [वाच्यच्छेद्यं हि तत्] ।

अधिकार्थवचने [गम्यमाने] कर्तृकरणे क्त्यै सह द्वितीया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३३) ।

क्त्यग्रहणे यण्ण्यतीर्षदृशं कर्त्तव्यम् । * ।

२२६ । दध्योदनो वा गुडसक्तुरुच्चैः
पूर्वैः प्रियत्वेन गृहीत आसीत् ।
नव्यास्तु मांसीदनमत्र मद्यं
निपीय संगीर्थ्य पशुत्वमाप्ताः ॥

(क) अन्नेन व्यञ्जन [दध्योदनः क्षीरोदनो यथा] ।

व्यञ्जन द्वितीयान्तम् अन्नेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३४) ।

(ख) भक्ष्येण मिश्रीकरण [गुडधाना यथा प्रिय] ।

मिश्रीकरण द्वितीयान्त भक्ष्येण सह [समस्यते] तत्पुरुष, [च समास] (२।१।३५) ।

इति द्वितीयातत्पुरुष ।

२२६ । दध्योदन इति । 'दध्योदन'—'अन्नेन व्यञ्जनम्'—द्रा उपसिक्तः
ओदन, वा 'गुडसक्तु' गुडेन मिश्र सक्तु—'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्'—उच्चै प्रियत्वेन
पूर्वैः गृहीत आसीत् । नव्या, तु अत्र मद्य निपीय 'मांसीदनं' सङ्गीर्थ्य पशुत्वम् आप्ताः ।

इति द्वितीयातत्पुरुष ।

२२७ । चित् कुण्डलोच्चलमिहास्य हरिन्मनोऽय-
मुन्माधिकामबलिरात्महितं न वृत्तम् ।
नाय पुनर्भवति लोकसुखं कदाचि-
त्तद्रचितं धनमहो न भवेत्तदर्थम् ॥

(क) [कल्याण] चतुर्थी तदर्थार्थ-
बलिहितसुखरचितै[र्यूपदारु] ।

तदर्थार्थं बलि-हित सुख-रचितै सह चतुर्थी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास]
(२।१।३६] ।

अर्थेन नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । * ।

इति चतुर्थीतत्पुरुष ।

२२७ । चेदिति । चित् यदि 'कुण्डलोच्चल' कुण्डलाय उच्चल स्वरूपम् अस्य जनस्य
जन हरेत्, अयं जन 'उन्माधिकामबलि' उन्माधी उन्मथनकारी काम' तस्मै बलि ।
स्वर्धेनापहृतचित्त कामिष्वात्मोत्सर्गं करोति । तेन किं भवति ? 'आत्महितम्' आत्मने
हितं न वृत्तं जातम् । न अयं पुन कदाचित् 'लोकसुखं' लोकाय जनाय सुखं भवति
आत्मसुखरतत्वात् । अधुना परीक्षभावेन धनलुब्धस्याक्ततार्थता दर्शयति । 'तद्रचितं'
तस्मै रचितं धनं न 'तदर्थं'—'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरचितै"—'अर्थेन नित्य
समास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । * ।'—भवेत् । सञ्चितधनस्य परगामित्वात् ।
वसन्ततिलकावृत्तं तल्लक्ष्यं—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग' इति ।

इति चतुर्थीतत्पुरुषः ।

२२८ । स हजिनभीतिभावहृति चेद्रमणीयगुणः
 परिभवनिर्गतो मलिनकृत्यजुगुप्सुरसौ ।
 क्लृप्तपटव्यपेतहृदयो रिपुमुक्त इह
 विपदपोढभावनिचयो हरिसक्तमतिः ॥
 प्रासादात्पतितः सोऽयं न स्वर्गपतितः पुनः ।
 वासनालहरीलीलापत्रस्तो राजते सदा ॥

(क) [स्यात्] पञ्चमी भयेना[सौ हृत्कभीतो ययौ गृहम्]।

भयेन सह पञ्चमी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१ ३७) ।

भय-भीत-भीति-भौभिरिति वक्तव्यम् । * ।

२२८ । स इति । चेत् यदि रमणीयगुण स 'हजिनभीतिम्'—“पञ्चमी भयेन”
 —पापाङ्गयम् आवहृति परिभवनिर्गत परिभवान्निर्गत, न तस्य कदाचित् पराभवी
 भवति । मलिनकृत्यजुगुप्सु असौ 'क्लृप्तपटव्यपेतहृदयः' 'रिपुमुक्त' । इह स
 'विपदपोढभावनिचय' विपदतिक्रान्त भावनिचयो यस्य तादृश हरिसक्तमति हरौ
 आसक्तचित्त । पापभयात् पापान्निवृत्ति, मलिनक्रियासु जुगुप्सया क्लृप्तापव्यराहि-
 त्यम्, ततो रिपूणानाक्रमणादिसुक्ति । रिपुजनितविघ्नापगमे भावोद्गमप्रतिबन्धनिवृत्ति,
 भावोद्गमनानन्तर प्रेनेति निष्कर्ष । नकुटक नर्दक वा इत्त तल्लक्षणम्—“इयदशभिर्नजौ
 भजजला गुरु नकुटकम् ।”

प्रासादादिति । सोऽयं जन प्रासादात् पतित, न पुनः 'स्वर्गपतितः' । प्रासादात्
 पतन दैववशात् सम्भवति, न तत परमार्थहानि । 'वासनालहरीलीलापत्रस्त'
 —“अपेतापोढसुक्तपतितापत्रस्तैरल्पः”—वासनालहरीलीलाया, अपत्रस्तः भीत, सदा
 निरन्तर राजते । भयवशात्ततो निवृत्त्येति यावत् ।

(ख) [कल्याणा]पितापोढमुक्त-
पतितापन्नस्त्रैरल्पशो[ऽङ्ग] ।

अपेता-पोढ-मुक्त-पतिता-पन्नस्त्रैः सह अल्पशः पञ्चमी [समस्यते] तत्पुरुषः [च समास] (२।१।३८) ।

२२९ । स्त्रोकान्मुक्तः स विषयविषादन्तिकादागतोऽयं
मृत्योर्दूरादपस्त इह प्राणहत्यापसंघात् ।
कञ्छाल्लब्धाद्विषयनिचयाच्चेत् स वीतस्युहोऽत्रा-
भ्यासादाप्तो हरिपदसुखं विप्रकृष्टाङ्गतो न ॥

(क) [स्यात्] स्त्रोकान्तिकदूरार्थकञ्छाणि क्तेन [बालक] ।

स्त्रोका न्तिक-दूरार्थ-कञ्छाणि पञ्चम्यन्तानि क्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुषः [च समास] (२।१।३९) ।

२३० । नियतं परस्सहस्रा परश्रता वोपाया इह ।

विफला हरिभजनमृते तेन हि कृतकृत्या हेलया ॥

शतसहस्री परेषेति वक्तव्यम् । * ।

इति पञ्चमीतत्पुरुष ।

२२९ । स्त्रोकादिति । सोऽयं जन विषयविषात् 'स्त्रोकान्मुक्त' । ततः मृत्योः
'अन्तिकादागत', इह प्राणहत्यापसंघात् 'दूरादपस्त' । चेत् यदि 'कञ्छाल्लब्धात्'
विषयनिचयात् स वीतस्युहः, अत्र हरिपदसुखम् 'अभ्यासादाप्त' न 'विप्रकृष्टाङ्गत'—
'स्त्रोकान्तिक-दूरार्थ-कञ्छाणि क्तेन'—ततो हरिचरणसुखादिति शेषः । पापसंघवं
परिहाय वीतस्युहस्य श्रीहरिचरणसंस्पर्शजनित सुखं सन्निकर्षं भजते ।

२३० । नियतमिति । 'परस्सहस्रा' सहस्रात् परे 'परश्रता'—“शतसहस्री
परेषेति वक्तव्यम् । * ।”—श्रतात् परे वा उपाया इह हरिभजनम् मृते विफलाः ।
तेन हरिभजनेन हि हेलया कृतकृत्या ।

इति पञ्चमीतत्पुरुष ।

२३१ । प्रियान् नित्यं दानश्रीण्डो धरायां
 छायाशुष्कं वाथ काम्पित्यसिद्धम् ।
 स्थालीपक्कं भेषजं रोगिसेव्यं
 रस्यः किं वा चक्रबन्धो निबन्धः ॥

(क) सप्तमी श्रीण्डे [ऽसप्तश्रीण्डः स शास्त्रकुशलो यथा] ।

श्रीण्डे [श्रीण्डादिभिः] सप्तमी [सप्तस्यते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।४०) ।

(ख) सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्चो [ष्णशुष्कमिन्धनन्तत्] ।

सिद्ध-शुष्क-पक्क-बन्धैः सद्ध सप्तमी [सप्तस्यते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।४१) ।

२३२ । तीर्थध्वाङ्गः कुत्र विश्वासभूमि-
 राधिः स्थाप्यो मासदेयेऽपि नित्यम् ।
 सामस्तीचं प्रातरध्वेयमत्रा-
 रण्येमाषा जीवनीये गुणाढ्याः ॥

(क) [तीर्थध्वाङ्गा यथा] ध्वाङ्गेण क्षेपे [तीर्थवायसः] ।

क्षेपे [गम्यमाने] ध्वाङ्गेण सद्ध सप् [सप्तस्यते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।४२) ।

२३१ । प्रियानिति । धराया 'दानश्रीण्डः'—“सप्तमी श्रीण्डे”—दानश्रीलः नित्यं प्रियान् प्रीत्यास्यदम् । 'छायाशुष्कं' 'काम्पित्यसिद्धं' 'स्थालीपक्कं' भेषजं रोगिसेव्यम् । 'चक्रबन्ध'—“सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्च”—निबन्धः किं वा रस्यः ? शालिनीवृत्तमिदम्—“शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गीऽञ्चिलीकौ' रिति लक्षणात् ।

२३२ । तीर्थेति । कुत्र 'तीर्थध्वाङ्गः'—“ध्वाङ्गेण क्षेपे”—अनवस्थितं विश्वास-भूमि । 'मासदेये' अपि आधिः बन्धः स्थाप्यः विनावन्धस्य षण्णदृष्टं न कर्तव्यम् । अत्र नित्यं सामस्तीचं 'प्रातरध्वेयम्'—“ह्रस्वैर्द्धणे”—‘अरण्येमाषाः' जीवनीये गणे गुणाढ्याः ।

(ख) क्लृष्टैर्ऋषेण [मासदेयं चरुहृदेयं यथा शुभम्] ।

ऋषे [गम्यमाने] क्लृष्टैः सह सप्तमी [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।४३) ।

(ग) [स्यात्] संज्ञायां [वनेभाषा अरख्येतिलका यथा] ।

संज्ञायां सप्तमी सुपा सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।४४) ।

२३३ । पूर्वाह्लात्तं रात्रिदत्तञ्च तत्र-

क्लिन्नं भक्तं बाल तोयेविशीर्णम् ।

गेहेशूरो गर्हणीयो नितान्तं

गोष्ठेच्छेडी चेत् पुनः कार्यतः किम् ॥

(क) क्लिनाहोरात्रावयवाः [पूर्वरात्रकृतं यथा] ।

अहोरात्रावयवा. [सप्तम्यन्ता] क्लेन सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष. [च समास]

(२।१।४५) ।

(ख) [तत्रभुक्तं यथा] तत्र ;—

क्लेन तत्र [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।४६) ।

२३३ । पूर्वाह्लात्तमिति । 'पूर्वाह्लात्तं'—'क्लिनाहोरात्रावयवाः'—पूर्वाह्लात्काले भ्रातृं गृहीतं, 'रात्रिदत्तं'—'बहुलयद्दणान्' सिद्धम्—रात्री दत्त स्थितं, सुतरा 'तत्र-क्लिन्नं'—'तत्र'—भक्तम् अन्नं, हे बाल, 'तोयेविशीर्णम्'—'क्षिपे'—निष्फलत्वात् जले निःक्षेपयोग्यम् । 'गेहेशूरः' नितान्तं गर्हणीय. भीरुत्वात् । 'गोष्ठेच्छेडी'—'पात्रे-समितादयश्च'—चेत् पुन, कार्यतः किम् ? कार्यकाले वीरदर्पस्थाभावात् ।

इति सप्तमीतत्पुरुष. ।

(ग) क्षेपे [प्रवाहेमूत्रितम्] ।

क्षेपे [गम्यमाने] सप्तमी केन सह [सस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।४७) ।

(घ) [स्युः] पात्रेसमितादयश्च [पात्रेवहुला यथा] ।

क्षेपे [गम्यमाने] पात्रेसमितादयश्च [निपात्यन्ते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।४८) ।

इति सप्तमीतत्पुरुषः ।

—०३०—

२३४ । कृतप्रतिकृतं न तद्भवति दुःखमेकेश्वरी
जरत्प्रभवसञ्चयं प्रतिविधत्त एनो हरन् ।
नवावसथमातनीत्यपि च सर्वदेवप्रभुः
स केवलसुखं भवे न तु पुराणवृत्तिः पुनः ॥

(१) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१।२।४२) ।

२३४ । कृतेति । 'कृतप्रतिकृत' पूर्व कृत पश्चात् प्रतिकृतं एवभूतम् तत् एनः
पाप न दु ख दु खकर भवति अनुतापानत्वेन दग्धत्वात् । एन. पापं हरन् 'एकेश्वर'
'जरत्प्रभवसञ्चय' पापिन चीणसामर्थ्यसमूह प्रतिविधत्ते । अपि च 'सर्वदेवप्रभुः'
'नवावसथम्' नवीनावासम् आतनीति, न केवलं चयप्राप्तसामर्थ्यसमूहाना प्रतिविधानं
भक्ताना सहवासलाभात् नवसन्नलाभीऽपि स्वर्गस्य तादृशत्वात् । भवे सद्यरे स ईश्वर.
'केवलसुखं' न तु पुन. 'पुराणवृत्तिः'—“तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय.” “पूर्व-
कालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला. समानाधिकरणेन”—प्राचीनवृत्ति, जीविकानिर्वाह-
प्रणाली ।

(क) पूर्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः

समानाधिकरणेन [स्नातानुलित एव सः] ।

पूर्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः सुप समानाधिकरणेन सुपा सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।४६) ।

२३५ । पुरोत्तरकुरावासीत् कामाचारो विगर्हितः ।

सप्तर्षयो नभःस्थास्ते ज्योतींषि ऋषिसंज्ञिताः ॥

(क) [स्याद्] दिक्संख्ये संज्ञायां [भो पञ्चान्नास्तत् सप्तर्षित्वम्] ।

संज्ञाया दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह [समस्येते] तत्पुरुष, [च समासः] (२।१।५०) ।

२३६ । स्वास्थ्यं दक्षिणशालमित्यनुदिनं नो पूर्वशालाप्रियो

यज्ञः पाञ्चकपाल एष न खलु स्यान्मुक्तये कस्यचित् ।

सोऽयं पञ्चगवर्द्धिरापदि पुनर्भिक्षाशनः किन्ततः

सियं पञ्चफली कषायमधुरा तिक्ता न सेव्याः किमु ॥

२३५ । पुरेति । पुरा 'उत्तरकुरौ' विगर्हित कामाचारः आसीत् विवाहवन्धन-
शैथिल्यरूप । 'सप्तर्षय' — "दिक्संख्ये संज्ञायां" — ते नभःस्था ऋषिसंज्ञिता ज्योतींषि ।

२३६ । स्वास्थ्यमिति । स्वास्थ्य 'दक्षिणशाल' दक्षिणस्या शालाया भवम् इति
दक्षिणशालम् । दक्षिणस्या शालाया सस्थितौ स्वास्थ्यवर्द्धनं भवतीति प्रसिद्धिभवलक्ष्यो-
क्तम् । सोऽयं जनः नो न 'पूर्वशालाप्रियः' पूर्वा शाला प्रिया यस्येति स तथा । एष
'पाञ्चकपाल' पञ्चसु कपालेषु निष्पन्नो यज्ञः न खलु कस्यचित् मुक्तये स्यात् "अविद्यया
बहुधा वर्त्तमाना" इत्याद्याभि श्रुतिभित्तस्य निरर्थकत्वात् । सोऽयं जनः 'पञ्चगवर्द्धिः' पञ्च
गावः ऋद्धि सम्पत् यस्य स तथा, आपदि पुनर्भिक्षाशनः, ततः किम् ? न किमपि
ततो मानहानिः मानमानयोरुपरि विद्यमानत्वात् । सियं 'पञ्चफली' — "तद्विद्यार्थै-
त्तरपदसमाहारं च" "संख्यापूर्वो द्विगुः" — पञ्चाना फलाना समाहारः, कषायमधुरा,
तिक्ता, दशमूलैर्मधुतयः, किमु न सेव्याः ? रोगनाशायामस्यसेव्या एव ।

(क) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [बालक] ।

तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारे च [अभिषेके] दिक्सख्यं समानाधिकरणेन सुपा सङ्घ [समस्येते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।५१) ।

(ख) संख्यापूर्वो द्विगुः [पञ्चकपालः षट्कुमारि च] (२।१।५२)

२३७ । दूरेऽस्तु मीमांसकदुर्दृष्टः

पापाङ्गविद्याणककाव्यदक्षः ।

चित्तं पुनः शङ्खविपाण्डरञ्जे-

योगेन विद्वान् पुरुषर्षभोऽयम् ॥

(क) [याज्ञिकककितवः सोऽयं स्यात्]कुक्षितानि कुक्षनैः ।

कुक्षितानि [सुवन्तानि] कुक्षनैः, [सुवन्तैः] सङ्घ [समस्यन्ते] तत्पुरुष [क समास] (२।१।५३) ।

(ख) पापाणके कुक्षितैः [स पापनापित आगमत्] ।

पापाणके कुक्षितैः सङ्घ [समस्येते] तत्पुरुष, [च समास] (२।१।५४) ।

२३७ । दूर इति । 'मीमांसकदुर्दृष्टः'—'कुक्षितानि कुक्षनैः'—नास्तिक दूरे अस्तु तत्समर्गस्य विषयव्यतिरिक्त्याव्यत्वात् । 'पापाङ्गवित्' 'अणककाव्यदक्ष' वा—'पापाणके कुक्षिते'—'कु-पुत्र-कुक्षितावय खेट गच्छाणका समा' इत्यमर दूरे अस्तु । गच्छाकर्मात् गच्छति काव्ये वा दक्षता न परिगणनीया । योगेन चेत् यदि चित्तं पुनः 'शङ्खविपाण्डरम्'—'उपमानानि सामान्यवचनैः'—शङ्ख इव विपाण्डर विशिष्टमेतं निर्मलमिति यावत्, अथ विद्वान् ज्ञानसम्पन्न, 'पुरुषर्षभः'—'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'—पुरुषश्रेष्ठः । ज्ञानयोग्यीरेकत्र निवेश एव श्रेष्ठत्वे हेतुः । योगे चित्त-नैर्बन्धनवशाभावि ।

(ग) उपमानानि सामान्यवचनैर्[हंसगद्गदा] ।

उपमानानि सामान्यवचनै सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।५५) ।

(घ) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे [शुभ] ।

सामान्याप्रयोगे उपमित व्याघ्रादिभिः सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास]

(२।१।५६) ।

२३८ । नीलोत्पलं कृष्णसर्पौ द्वयोरत्रान्तरं महत् ।

जामदग्न्यो यथा रामो रामो दाशरथिः पुनः ॥

(क) विशेषणं विशेष्येण बहुलं [नीलपङ्कजम्] ।

विशेषणं विशेष्येण सह बहुल [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।५७) ।

२३९ । ऋषयः पूर्वपुरुषा भक्ताश्चापरपुरुषाः ।

निवृत्तियोगिनो मध्यपुरुषाश्च विवेकिनः ॥

इच्छायोगिन एषां हि ज्ञेया मध्यमपुरुषाः ।

२३८ । नीलोत्पलमिति । 'नीलोत्पल' कृष्णसर्पौ,—'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'—द्वयो अत्र महत् अन्तर पार्थक्यम् । वर्ये कथञ्चित्समस्तेऽपि एकस्य नयनमन-
कृतिकरत्नादपरस्य पुन प्राणहरत्वात् महत्पार्थक्यम्, यथा 'जामदग्न्यो राम' जामदग्ने-
रपत्यं राम 'दाशरथि राम'—'बहुलवचनात्'—दशरथस्यापत्यं राम पुनः, एको
मातृहन्ता अत्रियकुलद्वयकारी, अपर सौम्यगुणसम्पन्नः ।

२३९ । ऋषय इति । अत्र विधौ नवे वशविनिर्णयः, यथा ऋषय 'पूर्वपुरुषा' भक्ताः 'अपरपुरुषा' ऋषयो हि योगनिरता भक्ता हि पौराणिकसमयोत्पन्नाः, निवृत्ति-
योगिनः निर्वाणगतिपरायणाः, बौद्धाः 'मध्यपुरुषा' च योगभक्त्योर्मध्यपथगामिनात्,
निवृत्त्यनन्तरं हि प्रवृत्तियोगसत्तो हि भक्तेरभ्युदयः । एषां नवविधानानुसारिणा 'मध्यम-

प्रथमपुरुषाश्चैकेश्वरवादपरायणाः ॥

चरमपुरुषाश्चान्तर्योगिनोऽवनचारिणः ।

जघन्यपुरुषाः सर्वैर्मिलिता वीरपुरुषाः ॥

समानपुरुषाश्चात्र विधौ वंशविनिर्णयः ॥

(क) पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

पूर्वा-पर प्रथम चरम-जघन्य-समान मध्य मध्यम-वीराश्च सुप सुपा समसन्ते
तत्पुरुष [च समास] (२।१।५८) ।

२४० । योगादयश्चैककृता हि तेनी-

दीतानुदीतं निखिलं नवे विधौ ।

क्रीडीकृतं पूगकृतानि सत्या-

न्यत्र प्रभान्ति प्रचये कृताकृतम् ॥

पुरुषा' 'प्रथमपुरुषा'श्च विवेकिन, मोषिषानुगामिन इच्छायोगिन ऐशासाश्च । एकेश्वर-
वादपरायणा ऐशलासा 'चरमपुरुषा' सर्वै एतै, मिलिताः 'वीरपुरुषाः' जगज्जयका-
रिण । अत्र विधौ नवे 'समानपुरुषा'—“पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-
वीराश्च”—यद्यप्यत्र बहुवशा' सम्मिलिता' तथापि समानपुरुषा वैषम्यविरहितत्वात् ।

२४० । योगादय इति । तेन नवविधिना हि योगादय च 'एककृता'—
“श्रेयादय कृतादिभिः”—अनेका एका कृता । पूर्व्वं पृथक् भासन् सुतरा बहुत्वेना-
भान्, अधुना पुनरेकत्वमाप्ता । नवे विधौ 'उदीतानुदीतं' निखिलं क्रीडीकृतं तदन्त-
र्भूतत्वेन सर्व्वं प्रतिभाति । कथम् ? अत्र सत्यानि 'पूगकृतानि' प्रभान्ति । न खलु
यदत्र उदीतम् अनुदीतञ्च तत्सर्व्वं प्रतिभातीति वक्तुमुचितमनुदीतस्याग्नेयत्वात् तस्मादाह
प्रचये 'कृताकृतम्'—'क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ्'—एकत्र बहूना सम्मेलनात् कृतञ्च तत्
अकृतम् च, एकदेशकरणात् कृतम् एकदेशान्तरस्याकरणात् अकृतम् । अयं भाव,
वीजभूते विधाने यद्वाक्यं तस्मिन् यदव्यक्तं तत् तिष्ठति, सुतरा व्यक्तं कृतवत् अव्यक्तम्
अकृतवत् प्रतिभाति प्रचये क्रमाभिव्यक्तौ तदुभय युगपदक्षीति सत्यम् ।

(क) [श्रेणिकृता एककृताः] श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

श्रेण्यादय सुप कृतादिभि [समानाधिकरणे] सह समस्यन्ते, तत्पुरुष [च समास] (२।१।५९) ।

श्रेण्यादिषु चूर्ध्ववचनम् । * ।

(ख) [स्यात्] क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् [कृताकृतमेव तत्] ।

नञ्विशिष्टेन क्तेन सह अनञ् क्तान्त [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६०) ।

२४१। स कृतापकृतं सर्व्वं दहति ज्ञानाग्निना फलाफलिकाम् ।

शाकौस्तेऽतिप्रसिद्धा जगति पुनः शाकपार्थिवा हि ॥

कृतापकृतादीनामुपसख्यानम् । * ।

शाकपार्थिवादीना समानाधिकरणसमास उत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।

२४२। स सत्पुरुषसङ्गमे वसति चेन्महापुरुष-

न्तथा परमपुरुषं श्रयति धीरवन्दारकः ।

२४१। स इति । स ज्ञानाग्निना सर्व्वे 'कृतापकृतं' 'फलाफलिका'—“कृताप-
कृतादीनामुपसख्यानम् । * ।” फलञ्च तत्फलिका चेति फलाल्पफलयोः समुदाय—
दहति । 'शाकपार्थिवा'—“शाकपार्थिवादीना समानाधिकरणसमास उत्तरपदलोप-
श्चेति वक्तव्यम् । * ।”—हि ते शाकौ अतिप्रसिद्धा । शाकप्रिया पार्थिवा अथवा
शाकप्रधाना पार्थिवा भूमिपा व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धा शाकौरेव । न हि भूमिपाना
शाकप्रियत्व दृश्यते भौगोलतवात्, यदि तेषु केचित् वैराग्यप्रधानजीवनत्वात् शाकप्रिया
भवन्ति तेऽतिप्रसिद्धि लभन्ते ।

२४२। स इति । चेत् यदि स 'सत्पुरुषसङ्गमे' वसति तथा 'महापुरुष' महा-
जन 'परमपुरुष' परमेश्वर श्रयति 'धीरवन्दारकः' धीरश्रेष्ठ । किञ्च फल भवति ?

स चीत्तमजनो भवेज्जयति काममुत्कृष्टधी-
विभाति कविकुञ्जरी नमति लोकनागश्च तम् ॥

(क) सन्महत्परमोत्तमीत्कृष्टा. पूज्यमानैः [शुभ] ।

सत्-म-त्-परमो तमी त्कृष्टा पूज्यमानै सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष[श्च समास] (२।१।६१) ।

(ख) [स्याद्] वृन्दारकनागकुञ्जरैः

पूज्यमान[मश्ववृन्दारकः] ।

वृन्दारक-नाग कुञ्जरै सह पूज्यमान [मसस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६२) ।

२४३ । कतमव्यासः कतरनारदः पृच्छतामिति ।

तत्तद्भावेनावतारोऽद्यापि नायुक्तता ततः ॥

(क) कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने [भवत्यहो] ।

जातिपरिप्रश्ने [वर्चमानौ] कतरकतमौ सुपा सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६३) ।

स च 'उत्तमजन' 'उत्कृष्टधी' भवेत्, कामं जयति । स 'कविकुञ्जरी' विभाति, 'लोकनाग'श्च—“सन्महत्परमोत्तमीत्कृष्टाः पूज्यमानैः” “वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्”—तं जन नमति भक्तिभाजनत्वात् ।

२४३ । कतमेति । 'कतमव्यास' 'कतरनारद'—“कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने” —इति पृच्छता तत न अयुक्तता यत अद्यापि तत्तद्भावावतार । “आविर्भूय सनी-ष्ठतौ ब्रजनि ततस्वरूपताम्” ‘तदाविर्भावेषु भेदग्राही निन्दते” इत्यादिभिर्युक्तिभिः भावक्रियासाधनेन तत्तद्भावा प्रसिद्धि । पुराणेषु व्याससख्या अष्टाविंशति, नारद-स्यापि दासीपुत्रत्वं ब्रह्मपुत्रत्वमित्यादिकभेदेन भिन्नकालगतत्वं दृश्यते ।

- २४४ । स किङ्गुर्यः परिपूजनार्थी
 स किंसखा यो हरतेऽस्य धर्मम् ।
 स किंनृपालः स्वविभूतिलुब्धः
 स किजनो नो नयवान् य एषः ॥

(क) किं क्षेपे [किंसखा बाल किंराजा यो न रक्षति] ।

क्षेपे [गन्धमाने] कि सुपा सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६३) ।

- २४५ । अग्निस्तीकैरघकतिपयैर्दृष्टते स्वप्रतिष्ठा
 कालापाध्यापक इह कठश्रोत्रियः कण्वधूर्त्तः ।
 धिक् चेदृष्टाः शठकठप्रवक्तृश्च रम्येभपोटा
 गोश्टिः सा द्विरद्युवतिर्नादृता गोवशाच्च ॥
 गोविहद्गोवष्कयणी त्यक्तेयं गोमतल्लिका ।
 गोप्रकाण्डञ्च गोधेनुरादृता गोमचर्चिका ॥

२४४ । स इति । स 'किङ्गुर्य' य परिपूजनार्थी, "परिचर्यायशोवित्तलिप्तु
 शिष्यादगुरुर्नहि ।" स 'किंसखा' य अस्य धर्मं हरते, स 'किंनृपाल' य स्वविभूति-
 लुब्धः, स 'किजन'—“कि क्षेपे”—य एष नो न नयवान् । सर्व एते विक्रता ।

२४५ । अग्निस्तीकैरिति । 'अग्निस्तीकै' 'अघकतिपयै' स्वप्रतिष्ठा एकत गृहम्
 अन्यत, स्वाश्रय दहते । पापत परिश्रादिवीग तत स्वस्थानाद्भवत् । इह काला-
 पाध्यापक 'कठश्रोत्रिय' 'कण्वधूर्त्त' चेत् यदि धृष्टा 'शठकठप्रवक्तृश्च' धिक् ।
 सा 'इभपोटा' पोटा पुरुषलक्षणा स्त्री, 'गोश्टि' सकृत्प्रसूता गौ 'द्विरद्युवति'
 रम्या, 'गोवशा' बन्धा गौ अत्र न आदृता । 'गोविहत्' गर्भोपघातिनी गौ 'गोवष्कयणी'
 चिरप्रसूता गौ त्यक्ता, 'गोधेनु'—“पोटायुवतिस्तीककतिपयश्टिपेनुवशाबिहद्दृष्कप्रणी-
 प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जाति.”—“गोमतल्लिका' 'गोप्रकाण्ड' 'गोमचर्चिका'—“प्रमशा
 वचनैश्च”—आदृता ।

(क) [स्यात्] पीटायुवतिस्तोककतिपय-
गृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रीत्रियाध्यापक-
धूर्त्तैर्जाति[र्गोवष्कयणी] ।

पीटा-युवति स्तोक कतिपय गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद-वष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रीत्रियाध्यापक
धूर्त्तै सह जाति [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६५) ।

(ख) प्रशंसावचनैश्चा[ऽसौ गोप्रकाण्डं यथा शिशो] ।
जाति प्रशंसावचनै सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६६) ।

२४६ । प्रवीणतां युवखलतिः प्रयाति स
सुसूर्धुतां युवखलती सुदुर्भंगा ।
वयोगतो युवपलितो विभाति चे-
दनादृता युवपलिता विषादभूः ॥
विषस्रधीर्युवबलिनी निरुद्यमः
सुदीनतां युवबलिना भजत्यही ।

२४६ । प्रवीणतामिति । 'युवखलति' युवा खलतिः इन्द्रलुप्तरोगविशिष्ट स
प्रवीणता प्रयाति, केशपाते न तस्योपहासयोग्यता प्रत्युत प्रवीणत्वं जातमिति
सम्मान । 'युवखलती' युवति खलती सुदुर्भंगा सुसूर्धुता प्रयाति, केशश्रीविलोपा-
दनादृता । चेत् यदि वयोगत 'युवपलित' युवा पलित विभाति, अनादृता 'युव-
पलिता युवति पलिता विषादभू । 'विषस्रधी 'युवबलिनी' युवा बलिनी जरया
शियिलचर्मवान् निरुद्यम, अही 'युवबलिना' युवति, बलिना सुदीनता भजति । अग.

कृपां जनो युवजरते प्रयच्छति
कथं न तां युवजरती लभेत वा ॥

(क) [युवबलिन इह खलु विलसति] युवा
खलतिपलितबलिनजरतीभि[रै] ।

खलति-पलित-बलिन-जरतीभि सह युवा [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।६७) ।

२४७ । पानीयशीतन्तु प्रियं न कस्य
स तुल्यकृष्णोऽञ्जनपर्वतोऽधैः ।
सितासितः पापविपुण्ययोगा-
न्नित्यं कुमारश्रमणास्तु साध्वी ॥

(क) [भोज्योष्णं] कृत्यतुलाख्या अजात्या [परिकीर्त्यते] ।

कृत्य-तुल्याख्या सुप. अजात्या [समस्यन्ते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।६८) ।

‘युवजरते’ कृपा प्रयच्छति, कथं न ता कृपा युवजरती?—‘युवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः’—वा लभेत । नरनार्यो समानाधिकारिण यद्यपि तात्त्विक तथापि नास्मिन् ससारे विषयविदूषिते वैषम्यविरहः ।

२४७ । पानीयेति । ‘पानीयशीत’ तु द्रव्यं न कस्य प्रियम् ? अधै पापैः स अञ्जनपर्वतः ‘तुल्यकृष्ण’—‘कृत्यतुलाख्या अजात्या’—पापपुण्ययोगात् ‘सितासित’ ।—‘वर्णोवर्णेन’—‘कुमारश्रमणा’—‘कुमारश्रमणादिभिः’—कुमारी सन्न्यासव्रतधारिणी साध्वी अस्तु । अव्यभिचारित्वेनैव कृतार्थत्वात्, न तु केवलं सन्न्यासव्रतधारणेन ।

(ख) वर्षो वर्षेन [कल्याण क्षणसारङ्गमीक्षताम्] ।

वर्षो वर्षेन सुपा समानाधिकरणेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६६) ।

(ग) [कुमारश्रमणा सैषा] कुमारः श्रमणादिभिः ।

कुमार श्रमणादिभि सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।७०) ।

२४८ । गोगर्भिण्यां गृहस्थानामश्रीतपिवतादरात् ।

उच्चावचेषु भूतेषु न च्छान्नव्यंसको धृतः ॥

(क) [गोगर्भिणी] चतुष्पादो गर्भिण्या [बालकीत्तम्] ।

गर्भिण्या सह चतुष्पाद [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।७१) ।

(ख) मयूरव्यंसकादयश्च [हस्तेगृह्य एव सः] ।

मयूरव्यसेकादयश्च तत्पुरुषसज्ञा (२।१।७२) ।

इति कर्मधारयसञ्ज्ञकतत्पुरुष ।

—००—

२४८ । गोगर्भिण्यामिति । 'गोगर्भिण्या'—'चतुष्पादो गर्भिण्या'—गृहस्थानाम् आदरात् 'अश्रीतपिवता' अश्रीत पिवतेति सततमभिधानम् । 'उच्चावचेषु' असमान-
वर्त्मसु भूतेषु न 'छान्नव्यंसकः'—'मयूरव्यसकादयश्च'—छान्नो व्यसक धूर्तः, धृतः,
अतीवहेयत्वात् ।

इति कर्मधारयसञ्ज्ञकतत्पुरुषः ।

२४९ । विनयभरविनम्नपूर्वकायो
रुचिरतरोऽपरकाय एष लीनः ।
नियतमधरकाय आदधातु
सुवसनसुत्तरकाय ईहतां भोः ॥

(क) [बालक] पूर्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे[ऽङ्ग] ।

एकदेशिना एकाधिकरणे पूर्वापरा-धरो-त्तर समस्यते तत्पुरुष [व समास]
(१।२।१) ।

२५० । कफजगदहरार्द्धपिप्पलीयं
विभवत्तीयमसौ चतुर्थशस्यम् ।
स समलभत चेद्वितीयलाभं
न भवतु गृध्रुर्गात्तुरीयभिक्षाम् ॥

२४९ । विनयेति । विनयभरविनम्न'पूर्वकाय' रुचिरतर' एष 'अपरकायः
लीनः प्रच्छन्नः । नियतम् 'अधरकाय' सुवसनम् आदधातु, 'उत्तरकाय'—“पूर्वा-
पराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे”—ईहता चेष्टता भो ।

२५० । कफजिति । इयम् 'अर्द्धपिप्पली'—“अर्द्धं नपुंसकम्”—कफजगदहरा ।
असौ 'विभवत्तीय' विभवस्य तृतीयम्, स 'चतुर्थशस्यम्' चतुर्थश्चाद शस्यञ्चेति शस्यस्य
चतुर्थं भागं समलभत । चेत् यदि 'द्वितीयलाभं' समलभत न गृध्रु भवतु लाभाधि-
क्यात् । कथं न गृध्रु भवेत् ? 'तुरीयभिक्षाम्'—“द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्व्याख्यन्त्यतर-
स्याम्”—अगात् प्राप्तवान् । पूर्वं भिक्षायाश्चतुर्थभागमात्रं लब्धवान् अशुना तु लाभस्य
द्वितीयं भागं, तथापि गृध्रुत्वमतीवद्वेयमिति दर्शयति । सर्व्वथा लोभं परिहार्थं इति
भावः । पुण्यितायाश्चक्षतेतत्, तल्लक्षणम्—“ अयुजि नयुगरेफती यकारं, युजि च नजौ
जरगाश्च पुण्यिताया ।”

(क) अर्द्धं नपुंसकं [बाल स्यादर्द्धपिप्पली यथा] ।

एकदेशिना एकाधिकरणे नपुंसकम् अर्द्धं [समस्यते] तत्पुरुष [च समास]
(२।२।२) ।

(ख) द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थ्या-

अन्यतरस्यां [तृतीयभिन्ना] ।

एकदेशिना एकाधिकरणे द्वितीय-तृतीय चतुर्थे तुर्थ्याणि अन्यतरस्या [समस्यन्ते]
तत्पुरुष [च समास] (२।२।३) ।

२५१ । आपन्नविद्यः खलु प्राप्तसम्प्रतिः

स वर्षजातस्य शिशोः समो न चेत् ।

हृदान्यजोऽन्नाह्नय एष निश्चयं

पशोः पुनः केवलमीषदुन्नतः ॥

२५१ । आपन्नविद्य इति । 'आपन्नविद्य' विद्याम् आपन्न जन खलु 'प्राप्त-
सम्प्रति'—“प्राप्तापन्नेन द्वितीयया”—सम्प्रति सम्मान प्राप्त । स आपन्नविद्यो जन चेत्
यदि हृदा 'वर्षजातस्य'—“काला' परिमाशिना”—यस्य जननादूर्द्ध्वं वर्षो गत, तादृशस्य
शिशो सम न, स एष अन्यज, 'अन्नाह्नय'—“नञ्”—“सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यसुवि-
जेत विषादिव” 'बुधो बालकवत् क्रीडिन्' इत्यादि स्मरणात् तस्य अन्नाह्नयत्वम् ;
ब्राह्मणत्व हि ब्रह्मणि स्थितौ । निश्चय केवल पुन पशो, 'ईषदुन्नत'—“ईषदकृता”
“ईषदुन्नतवचनेनेति वक्तव्यम् । * ।”—मनुष्यरूपेण जातत्वात् ईषदुन्नतपशुरेव स ।

इति षष्ठीसमासापवादादेशो योगः ।

(क) [स्याद्बाल] प्राप्तापन्नेन द्वितीयया[सजीविकः] ।

प्राप्तापन्नेन द्वितीयया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।४) ।

(ख) [मासजाती यथा बाल स्यात्]कालाः परिमाणिना ।

परिमाणिना काला [समस्यते] तत्पुरुष,[च समास] (२।२।५) ।

(ग) नञ् [बालाऽब्राह्मणोऽवैश्यः] ;—

नञ् सुपा [समस्यते] तत्पुरुष, [च समास] (२।२।६) ।

(घ) [स्याद्] ईषदकता [शुभ] ।

ईषद कता सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।७) ।

ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । * ।

इति षष्ठीसमासापवादादयो योगा ।

२५२ । रसज्ञा न चेत् स्यात् कुतो वाक्यशक्तिः ।

रसज्ञाः कुतः स्मः कुतः काव्यसूक्ती ॥

(क) षष्ठा[यं राजपुरुषस्तथा ब्राह्मणकम्बलः] ।

षष्ठी सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।८) ।

२५२ । रसज्ञेति । चेत् यदि रसज्ञा रसना न स्यात् कुतः 'वाक्यशक्तिः'—
"षष्ठी"—वाक्यस्य शक्तिः । कुतः, रसज्ञा, स्म, भवामः, कुतः, वाक्यसूक्ती । सृत्युक्त-
श्रुदेहनिर्णयस्य स्त्रीकोऽयम् । वृत्तमिदं—दिया सीमराजी ।

२५३ । इक्ष्मप्रव्रश्चनती न पुरुषकारः पलाशशातनतः ।
शातय रिपुतरुमूलं यद्यस्ति तव प्रभूतवीर्यमहो ॥
कथीया च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।

२५४ । श्रुताध्यापकोऽयं मलोत्सादकश्चेत् ।
जगद्गर्तुरेष प्रियः सेवको हि ॥

(क) [स्याद्] याजकादिभिश्चा[यं यथा क्षत्रिययाजकः] ।
याजकादिभि सह षष्ठी [समस्यते] तत्पुरुष [च समाच] (२।२।६) ।

२५५ । चन्दनगन्धो हरति मनः स्वनिष्ठगुणेन जनस्य ।

निखिलमहान् पुरुषोऽयं ह्यात्मत्यागेन बाल सर्वेषाम् ॥
तत्स्यैश्च गुणे षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।
गुणोत्तरेण तरलीपश्चेति वक्तव्यम् । * ।

२५३ । इति । 'इक्ष्मप्रव्रश्चनती,' 'पलाशशातनतः'—'कथीया च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।'—न पुरुषकार । अहो यदि तव प्रभूतवीर्यम् अस्ति, रिपुतरु-मूलं शातय ।

२५४ । श्रुतेति । अय 'श्रुताध्यापक' चेत् यदि 'मलोत्सादकः', एष 'जगद्गर्तुः'—'याजकादिभिश्च'—जगत्पते हि निश्चित प्रिय सेवक ।

२५५ । चन्दनेति । स्वनिष्ठगुणेन 'चन्दनगन्ध'—'तत्स्यैश्च गुणे षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।'—जनस्य मनः हरते । 'निखिलमहान्'—'गुणोत्तरेण तरलीप-श्चेति वक्तव्यम् । * ।'—निखिलानां महत्तरः अय पुरुषः आत्मत्यागेन हि सर्वेषां मनी हरत इति शेषः ।

२५६ । मनुष्याणां शूरतमः क्षत्रियो यदि गीयते ।

वृको यथात्र सत्त्वानां तथा नान्यत्र शूरता ॥

(क) न निर्धारण [एहि त्वं सतां सत्तम एव हि] ।

निर्धारणे षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१०) ।

२५७ । ज्ञानं मधुनी दृष्टं विषमविषमये संसारेऽत्र ।

मरणाय तन्नराणां भवति विफलता जीवनस्य च॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।

२५८ । भ्रातृणां पञ्चमोऽयं सुचरितविषये शौक्लामस्यास्ति साधु

दत्तो नित्यं फलानां हरिचरणजुषां ब्राह्मणानां नितान्तम् ।

कुर्वाणः स्वस्य कृत्वा निखिलजनहितत्वस्य कर्त्तव्यमीशो

ध्येयोऽयं पाणिनेः सूत्रकृत इह कृतेर्नित्यमध्यापकोऽपि ॥

२५६ । मनुष्याणामिति । क्षत्रिय 'मनुष्याणां शूरतमः'—“न निर्धारणे”—
यदि गीयते, यथा अत्र वृको सत्त्वानां शूरतम इति शेषं तथा न अन्यत्र कामादौ शूरता
वीरत्वम् ।

२५७ । ज्ञानमिति । विषमविषमयेऽत्र संसारे 'मधुनी ज्ञानम्'—“प्रतिपदविधाना
च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।”—चित्तभ्रान्त्या सर्वमेव तदात्मना गृह्यते
सुतरा तत् ज्ञानं नराणां मरणाय भवति विषयविषीपहतत्वात् । जीवनस्य च विफ
लता भवति ।

२५८ । भ्रातृणामिति । अयं जनः 'भ्रातृणां पञ्चमः' सुचरितविषये अस्य शौक्ला
साधु अस्ति, नित्यं फलानां दत्तः, नितान्तं हरिचरणजुषां ब्राह्मणानां कुर्वाणः' किङ्करः,
'स्वस्य कृत्वा' स्वसम्बन्धिनी या क्रिया तदनन्तरं निखिलजनहितं तु 'अस्य कर्त्तव्यम्',
ईश ध्येयः अस्तीति शेषः । अथ 'पाणिनेः सूत्रकृतः'—“पूरणगुणसुद्धितायंसदव्यय-
तव्यसमानाधिकरणेन”—कृतेर्नित्यम् अध्यापकोऽपि । अध्यात्मतत्त्वप्रविष्टोऽपि नाध्यय-
नाध्यापने शिथिलयत्र इति भावः ।

(क) पूरणगुणसुहितार्थसद्व्यय-
तव्यसमानाधिकरणेन [भीः] ।

पूरण गुण-सुहितार्थं सद-व्यय-तव्य-समानाधिकरणेन षष्ठी न [सनस्यते](२।१।११)।

२५६ । सतां मतोऽसद्वसितं न मन्यते
तदस्य यातं लभतेऽमृतं यतः ।
चित्रा तु सूत्रस्य कृतिः पुरातनी
दाक्षीसुतेनाङ्ग भवास्य वेदकः ॥
सतां विभर्ता महतां प्रपालकः
परस्ततः पापकृतां प्रमोचिका ।
कुतोऽधुनीहालकपुष्पभञ्जिका
गतादरः सम्प्रति पुस्तलेखकः ॥

२५६ । सतामिति । 'सता मत'—'क्तेन च पूजायाम्'—जन, असत् हसितं न मन्यते, न हि असङ्गिर्धर्मितोऽपि स्वकृत्यादिरमति । तत् 'अस्य यातं'—'अधिकरण-वाचिना च'—गम्यस्थानं यत अमृत लभते, चित्रा तु पुरातनी 'सूत्रस्य कृति-दाक्षीसुतेन'—'कर्माणि च'—पाणिनिना । अङ्ग हे बालक 'अस्य वेदकः'—अस्य पाणिने, वेदक भव । पर परमेश्वर, सता विभर्ता 'महता प्रपालकः'—'दृजकाभ्या कर्त्तरि'—तत परमेश्वरात् 'पापकृता प्रमोचिका'—'कर्त्तरि च'—प्रमोचनम् । अधुना 'उहालकपुष्पभञ्जिका' क्रीडाविशेष कुत ? सम्प्रति 'पुस्तलेखकः'—'नित्य क्रीडानीविशयो'—गतादर सुद्राङ्गनस्य प्रादुर्भावात् ।

इति षष्ठीतत्पुरुष ।

- (क) [राज्ञां बुद्धो महतां बुद्धः] क्तेन च पूजायां [ह्र] ।
पूजायां क्तेन सह षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१२) ।
- (ख) [इदमेषां यातं भो बाला]ऽधिकरणवाचिना च ।
अधिकरणवाचिना च क्तेन षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१३) ।
- (ग) कर्मणि च [गवां दीहः शिशुना गोपालक्तेन बाल] ।
कर्मणि च षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१४) ।
- (घ) तृजकाभ्यां कर्त्तरी[ह भवतः स्तावको यथा] ।
कर्त्तरि षष्ठी तृजकाभ्या न [समस्यते] (२।२।१५) ।
- (ङ) [आसिका भवतो बाल यथा] कर्त्तरि च [प्रिय] ।
कर्त्तरि षष्ठी अक्तेन न [समस्यते] (२।२।१६) ।
- (च) नित्यं क्रीडाजीविकयो[र्यथासी नखलेखकः] ।
क्रीडाजीविकयो नित्य षष्ठी [समस्यते] (२।२।१७) ।

इति षष्ठीतत्पुरुष ।

२६० । कुपुरुषविहितेहां किं स जरीकरोति
सुपुरुष इह वासदृश्रियां तत्कदुष्णम् ।
पिबति जलनिवासः स्तन्यमुत्सृज्य कोष्ण-
मसृगतिगुणसम्पद्दुर्व्वलेऽम्भः कवीष्णम् ॥

२६० । कुपुरुषति । इह किं स 'सुपुरुषः' 'कुपुरुषविहितेहा' 'असदृश्रिया' वा 'जरीकरोति'—'कुगतिप्रादयः'—जलनिवास जलौका 'कदुष्णं' तत् स्तन्यम् उत्सृज्य 'कोष्णम्' असृक् शोणित पिबति, 'दुर्व्वले' जने 'कवीष्णम्' अम्भ अतिगुणसम्पत् अतीवगुणकारि । मालिनीवृक्षमेतत् तदुक्तम्—'जनमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै' ।

(क) कुगतिप्रादयः [कोष्णं दुष्कुलं चोररीकृतम्] ।

कु गति-प्रादय सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समासः] (२।२।१८) ।

(१) प्राग्नीश्वरान्निपाताः [स्युः] (१।४।५६)—

(२) चादयः सत्त्व [एव हि] (१।४।५७) ।

(३) प्रादयः [प्र परा निर्दुर्वि न्यधुत्सं परि प्रति] ।

अपान्चवाङ् प्रिय बालाप्यति स्वभ्युप तङ्गणः] (१।४।५८)

(४) उपसर्गाः क्रियायोगे (१।४।५९) ।

(५) गतिश्च [प्रकृतं यथा] (१।४।६०) ।

(६) जर्त्यादिचिडाचश्च [स्यात्] ।

तालीकृत्योरीकृत्याप्तम्] (१।४।६१) ।

२६१ । प्रान्तेवासी चेन्नात्यहोऽवक्रीड एवायम् ।

पर्यध्ययनो भाति निर्व्वाराणसिरिह वसन्नपि ॥

प्रादयो, गताद्यर्थे प्रथमया, अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, अवाद्य कृष्टाद्यर्थे तृतीयया, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, निगादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति वक्तव्यम् । * ।

२६१ । प्रान्तेवासीति । 'प्रान्तेवासी'—'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । * ।'—
चेत् यदि न 'अत्यह'—'अत्यादय. क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । * ।'—ऊहम् अतिक्रान्त ।
'अवक्रीत.'—'अवाद्य कृष्टाद्यर्थे तृतीयया । * ।'—क्रीडया अवकृष्ट । कथमेव व्यव-
क्रियते ? 'पर्यध्ययन.'—'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । * ।'—परिग्लानोऽव्य-
यनाय । इह वाराणस्या वसन् अपि 'निर्व्वाराणसि'—'निरादय क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्या । * ।'—निर्व्वान्तो वाराणस्या । वाराणसीवासस्वाफलतया ह्यविद्यावत्स्थान
वाचिवत् प्रतिभाति ।

(१) [बालका]र्थवद्धातुरप्रत्ययः

प्रातिपदिक[निह कपित्थो बाल] (१।२।४५) ।

(२) कृतद्धितसमासाश्च [कारको द्विजकम्बलः] (१।२।४६) ।

(३) ऋखो नपुंसके प्रातिपदिकस्या[तिरि प्रिय](१।२।४७) ।

(४) [स्याट्] गोस्त्रियोरुपसर्जनस्या[सौ चित्रगुर्यथा] (१।२।४८) ।

अनुबन्धनुरीधात् ———

(५) लुक् तद्धितलुकि [ज्ञेयः पञ्चेन्द्रो वकुलं यथा] (१।२।४९) ।

(६) इन्द्रोण्याः [पञ्चगोणिश्च दशगोणिर्यथा शुभ] (१।२।५०) ।

२६२ । वागर्थ्याविव युक्तौ शुद्धिप्रेमाणी विभातः ।

साधुगुणाननु भक्तिः समुदेति यतोऽसौ पुण्यभुवि ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोप, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम् । * ।

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

२६२ । वागर्थ्याविवि । 'वागर्थ्याविव'—“इवेन सह समास विभक्त्यलोप' पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम् । * ।’—युक्तौ शुद्धिप्रेमाणी विभात । यत्र शुद्धि तत्र
प्रेमा यत्र प्रेमा तत्र शुद्धि स्वार्यानुसन्धानेन चित्तस्थानैर्भ्रम्यम् तद्विरहे प्रेम्नोऽभ्युदय ।
प्रेम्णा स्वार्थत्यागस्तत्र शुद्धि । अतसौ मिल्ययुक्तौ । 'साधुगुणान् अनु’—“प्रादिप्रसङ्गे
कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्यः । * ।’—भक्ति समुदेति । यतः असौ भक्तिः
पुण्यभुवि उदेतीति शेष । पुण्य विना न भक्तेरभ्युदय ।

२६३ । पूज्यो नित्यं सूचकारो नितान्तं
खादुद्धारं भुङ्क्त एषोऽन्नमुक्त्वा ।
उच्चैःकारं मूलकेनोपदंशं
खाट्कृत्यासौ षीवतीति ह्यनिष्टम् ॥

(क) उपपदमतिङ् [कुम्भकारः सुरापः] ।

अतिङ् उपपद सुपा सङ् [समस्यते] नित्यं तत्पुरुष [च समास] (२।२।१९) ।

(ख) [स्याद्]ऽमैवाव्ययेना[सौ लवणद्वारमाश तत्] ।

अव्ययेन अमैव [नात्येन समस्यते] (२।२।२०) ।

(ग) तृतीया प्रभृतीन्यन्यतरस्यां [बाल निश्चिनु] ।

तृतीयाप्रभृतीनि अमैव अव्ययेन [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।२१) ।

(घ) क्त्वा चो[च्चैःकृत्य बालालं कृत्वालंकृत्य शोभसे] ।

क्त्वा च तृतीयाप्रभृतीनि अन्यतरस्या [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास]
(२।२।२२) ।

(ङ) [बाल स्याद्]नुकरणञ्चानिति पर[मिष खाट्करोत्यङ्] ।

अनिति परम् अनुकरण क्रियायोगे गति, (१।४।६२) ।

२६३ । पूज्य इति । नित्यम् 'सूचकार'—'उपपदमतिङ्'—'नितान्तं' पूज्यः ।
एष अत्र 'उच्चैःकारम्' उक्त्वा सम्भाष्य 'मूलकेनोपदंशं'—'खादुद्धारं'—'अमैवाव्ययेन'
'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्'—अन्नं भुङ्क्ते । असौ 'खाट्कृत्य'—'क्त्वा च'—'शीव
तीति हि अनिष्टम् सम्यजनोचितव्यवहारविरुद्धत्वात् ।

२६४ । सत्कृत्य तं तस्य च यद्भसत्कृतं
स्वं स ह्यलङ्कृत्य पराभवन्नु ।
कामान् पुनर्योगवलेन चान्त-
र्हत्यान्न तेजाविभवेन राजते ॥

(क) [बाला]ऽऽदरानादरयोः सदसती[ह सत्कृतम्] ।

आदरानादरयोः सदसती क्रियायोगे गती (१।४।६३) ।

(ख) भूषणेऽल[मलङ्कृत्य]—

भूषणे अल गति (१।४।६४) ।

(ग) [स्याद्]न्तरपरियहे ।

अपरियहे अन्त गति (१।४।६५) ।

२६५ । अन्तर्धा भावस्यान्तर्द्धिः शान्तेर्न तं सुखयतीह ।

अन्तर्णयति स ईशं अयते य इह विधिमस्य पुनः॥

अन्तःशब्दस्याङ् किविधिणत्वेषूपसख्यानम् । * ।

२६४ । सदिति । स हि त 'सत्कृत्य' तस्य यत् 'असत्कृतं'—“आदरानादरयोः सदसती”—तत्पराभवत् नु ? कि कला ? स्वं आत्मानं हि 'अलङ्कृत्य'—“भूषणे-ऽलम्”—सङ्गुणेनेति धीष' । योगवलेन पुन कामान् भोगाभिवाधान् 'अन्तर्हृत्य'—“अन्तरपरियहे”—अन्तर्नियम्य अच तेजाविभवेन राजते ।

२६५ । अन्तर्द्धेति । भावस्य 'अन्तर्धा' तिरोधानम् शान्ते, 'अन्तर्द्धिः' न तम् इह सुखयति । की वास्य प्रतिप्रसवः ? स जन ईशम् 'अन्तर्णयति'—“अन्तः-शब्दस्याङ्-किविधि-णत्वेषूपसख्यानम् । * ।”—यः इह अस्य ईशस्य विधि पुनः अयते ।

२६६ । कण्ठेहृत्य सुखं भुक्त्वा मनोहृत्य धनं चयन् ।
सुखी न स्वं पुरस्कृत्य कामानस्तंगमय्य तु ॥

(क) [स कण्ठेहृत्यात्ति] कण्ठेमनसी अज्ञाप्रतिघाते [ऽङ्] ।

अज्ञाप्रतिघाते कण्ठेमनसी गती (१।४।६६) ।

(ख) पुरोऽव्ययं [पुरस्कृत्य]—

अव्यय पुरस् क्रियायोगे गति (१।४।६७) ।

(ग) अस्तं चा[गत एव सः] ।

अस्त च गति. (१।४।६८) ।

२६७ । अच्छगत्य तमच्छोद्य तेनादःकृत्य तु स्वयम् ।

हितं स्यादिति निर्णेता तिरोभूय रिपोः सुखी॥

(क) [स्याद]च्छगत्यर्थवदेष्व[च्छोद्याच्छगतं यथा] ।

गत्यर्थवदेषु अच्छ गति (१।४।६९) ।

२६६ । कण्ठेहृत्येति । 'कण्ठेहृत्य' अत्यन्तमभिलष्य तद्विद्वत्तिपर्यन्तं सुखं भुक्त्वा 'मनोहृत्य'—'कण्ठेमनसी अज्ञाप्रतिघाते'—अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं धनं चयन् सञ्चितं कुर्वन् न सुखी । स्वम् आत्मानम् 'पुरस्कृत्य'—'पुरोऽव्ययम्'—धनादिभ्य इत्वांश्च विगणय्य कामान् तु 'अज्ञगमय्य'—'अस्त च'—सुखीति शेषः ।

२६७ । अच्छगत्येति । 'अच्छगत्य' अभिसुखं गत्वा तस् 'अच्छोद्य'—'अच्छगत्य-र्थवदेषु'—उक्त्वा तेन सह स्वयं तु 'अदःकृत्य'—'अदोऽनुपदेशे'—पर्यालोच्य हितं स्यादिति निर्णेता रिपोः कामात् 'तिरोभूय'—'तिरोऽन्तर्हो'—सुखी । अन्ये सम्भाषयन् स्वयं हितं पर्यालोचयती वा न सुखसम्भावना । सुखन्तु कामत्यागेनेति फलिनाथः ।

(ख) [बाला]ऽदेऽनुपदेशे ;—

अनुपदेशे अदस् गतिः (१।४।७०) ।

(ग) [स तिराभूतः] तिरोऽन्तर्द्धौ ।

अन्तर्द्धौ तिरस् गतिः (१।४।७१) ।

२६८ । तिरस्कृत्वा कामानलमिह हि तिरस्कृत्य विषय-
नुपाजिक्त्याल हृदयमनुयन् साधुनिचयम् ।
तथान्वाजिक्त्या भजनसुखतः स्नेष्टचरणं
स साक्षात्कृत्याश्रं विस्तृजति नमस्कृत्य मुदितः ॥

(क) विभाषा क्तिञि [विज्ञेय तिरस्कृत्य तिरस्कृतम्] ।

तिरस् क्तिञि गतिः, विभाषा (१।४।७२) ।

(ख) उपाजिऽन्वाजि [एहि त्वमुपाजिक्त्य तं खलु] ।

उपाजि अन्वाजि क्तिञि गती विभाषा (१।४।७३) ।

(ग) साक्षात्प्रभृतीनि च [भो मिथ्याकृत्य सुखं कुतः] ।

साक्षात्प्रभृतीनि क्तिञि गती विभाषा (१।४।७४) ।

साक्षात्प्रभृतिषु च्युथवचनम् । * ।

२६८ । तिरस्कृति । इह हि कामान् अलं 'तिरस्कृत्वा' विषयान् 'तिरस्कृत्य'—
“विभाषा क्तिञि”—हृदयम् अलम् 'उपाजिक्त्य' बलिष्ठ कृत्वा साधुनिचयम् अनुयन्
अनुगच्छन् भजनसुखत 'अन्वाजिक्त्या'—“उपाजिऽन्वाजि”—स्ववलाधिष्ठित कृत्वा स्नेष्टचरण
'साक्षात्कृत्वा' 'नमस्कृत्य'—“साक्षात्प्रभृतीनि च”—मुदित, सन् अत्रम् अथु विस्तृजति ।

२६९ । उरसिकृत्य हितं न च तत्त्वजे-
 न्नसिकृत्य विधिं तमुपाश्रयेत् ।
 निरलसं सरसं भजनं हरे-
 हरति दुःखमशेषमुभे ततः ॥

(क) अनत्याधान उरसिमनसी [गतिसंज्ञिते] ।

अनत्याधाने उरसिमनसी कृञि गती विभाषा (१।४।७५) ।

२७० । मध्येकृत्वा जन रक्षेत् पदेकृत्य रिपून् क्षिपेत् ।
 वसेन्निवचनेकृत्य चलां तां रसनां जयेत् ॥

(क) [बाल निवचनेकृत्य स सुखी] मध्ये पदे निवचने च ।

अनत्याधाने मध्ये-पदे-निवचने च कृञि गतय विभाषा (१।४।७६) ।

२७१ । पाणौकृत्य वह्नेद्वारं हस्तेकृत्य वशी भवेत् ।
 प्राध्वंकृत्येन्द्रियग्रामं संसृती स सुखी वसेत् ॥

२६९ । उरसिकृत्येति । हितम् 'उरसिकृत्य' अभ्युपगम्य न च तत् त्यजेत् विधि
 'मनसिकृत्य'—“अनत्याधान उरसिमनसी”—निश्चित्य तम् उपाश्रयेत् । निरलस
 सरस यथा स्यात् तथा हरे, भजनम् अशेष दुःखं हरति । ततः भजनत उभे हितापरि-
 त्यागं विधिसमाश्रयणञ्च भवत इति शेषः ।

२७० । मध्येकृत्येति । जन 'मध्येकृत्वा' रक्षेत्, रिपून् कामादीन् 'पदेकृत्य' क्षिपेत् ।
 'निवचनेकृत्य'—“मध्ये पदे निवचने च”—वाच नियम्य वदेत्, ता रसना जयेत् ।

२७१ । पाणौकृत्येति । 'पाणौकृत्य' दारकर्म्म कृत्वा भार वह्नेत्, 'हस्तेकृत्य'—
 “नित्यं हस्तेपाणावुपयमने”—वशी संशतेन्द्रियो भवेत्, वह्नि दारकर्म्म यथेच्छेन्द्रिय-
 चरितार्थलाय । इन्द्रियग्राम 'प्राध्वंकृत्य'—“प्राध्व वन्धने”—वन्धनेनानुकूल कृत्वा
 स संसृती सुखी वसेत् ।

(क) नित्यं हस्तेपाणावुपयमने [पाणौकृत्याप] ।

उपयमने हस्तेपाणौ नित्य गती (१।४।७७) ।

(ख) [स्यात्] प्राध्वं बन्धने [बाल प्राध्वं कृत्य रिपून्मुखी] ।

प्राध्व कृञि नित्य गति (१।४।७८) ।

२७२। जीविकाकृत्य सत्सेवां प्रेरणां हृदयोत्थिताम् ।

ईश्वरानुग्रहाद्गद्गोपनिषत्कृत्य राजसे ॥

(क) जीविकोपनिषदावौपस्ये [ती गतिसंज्ञितौ] ।

औपस्ये विषये जीविकोपनिषदौ गती (१।४।७९) ।

(ख) ते प्राग्धातोर्ज्ञेयास्तथा हि समुदाहृतास्त्वये ।

ते [गत्युपसर्गसञ्ज्ञका] धातोः प्राक् [प्रथोक्तव्या] (१।४।८०) ।

इत्यव्यययोगेन तत्पुरुष ।

२७२। जीविकाकृत्येति । सत्सेवा 'जीविकाकृत्य' जीविकानिव कृत्वा, हे भद्र,
ईश्वरानुग्रहात् हृदयोत्थिता प्रेरणाम् 'उपनिषत्कृत्य'—“जीविकोपनिषदावौपस्ये”
“ते प्राग्धातोः”—उपनिषदनिव कृत्वा राजसे । सेत्सेवेश्वरवाणीश्रवणञ्च कृतार्थता-
मूलम् ।

इत्यव्यययोगेन तत्पुरुष ।

२७३ । हृतकीर्तिरसौ कृताप्रियो
 कृतसम्पन्नरदानसाधनः ।
 क्षमयारिरकारि येन हि
 प्रणतः प्रेमभरैः कृती स तु ॥

(क) [ज्ञेयः] शेषो बहुव्रीहिः[विनयावनताननः] ।

शेष [प्रीक्तादन्य] बहुव्रीहिः (२।२।२३) ।

(ख) अनेकमन्यपदार्थे [ग्रामः प्राप्नोदको यथा] ।

अनेकम् [सुवन्त] अन्यपदार्थे [वर्त्तमान समस्यते] बहुव्रीहि [च समाच] (२।२।२४) ।

२७४ । नाम्ना जितोऽस्य साक्षाद्जितस्य पुनः स संसारः ।
 नीचैर्मुख इह तिष्ठ मा भव खरमुख उरसिहारः ॥

समानाधिकरणाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।

अव्ययानाच्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।

सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्य । * ।

२७३ । हृतकीर्तिरिति । 'हृतकीर्ति' हृता कीर्ति येन 'कृताप्रिय' कृतम् अप्रिय
 येन 'कृतसम्पत्' कृता अपहृता सम्पत् येन 'गरदानसाधन' गरदान विषदान साधन
 बधीपाय यस्य एवम्भूत असौ—“शेषो बहुव्रीहिः” “अनेकमन्यपदार्थे”—अरि, येन
 हि क्षमया प्रेमभरैश्च प्रणत अकारि स तु कृती कृताथे । इत्तमेतत् सुन्दरीनाम
 तल्लक्षणम्—“अयुजोयंदि सौ जगौ युजो सभराख्लगौ यदि सुन्दरी तदा ।”

२७४ । नाम्नेति । स संसार पुन साक्षात् नाम्ना जित अस्य अजितस्य—
 “समानाधिकरणाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।”—नाम्ना खलु अजित, यतो न संसारी
 जित । इह 'नीचैर्मुख,' 'अव्ययानाच्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।’—तिष्ठ मा 'खरमुख,'
 खरस्य मुखमिव मुख यस्य कर्कशभाषिलात् कुत्सितमुखत्वाच्च तथोक्तम् “उरसिहारः,—
 “सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्य । * ।”—भव ।

२७५ । स्वर्णालङ्कारोऽयं कुन्तलचूडश्चद्विविधः ।

वृच्च इव प्रपलाशः पथिकैस्त्याज्योऽस्तिचीरा न ॥

समुदायविकारषष्ठाश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।

नञोऽस्त्वर्थानां च बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य । * ।

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य । * ।

सुबधिकारेऽस्तिचीरादीनां बहुव्रीहिवृत्तव्य । * ।

२७६ । उपदशास्तथासन्नविंशा वा द्विदशाः पुनः ।

स्युरदूरदशाः पक्षेऽधिकविंशा न ते बलम् ॥

(क) [स्यात्शुभ] संख्ययाव्ययासन्ना-
दूराधिकसंख्याः सख्येय ।

सख्येय [वत्तमानथा] संख्यया अव्ययासन्नदूराधिकसंख्या [समस्यन्ते] बहुव्रीहि
च समास] (२।२।२५) ।

२७५ । स्वर्णंति । अयं 'स्वर्णालङ्कार' सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य 'कुन्तलचूड'
—“समुदायविकारषष्ठाश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।”—कुन्तलसघात,
चूडा अस्य चैत् यदि 'अविविध'—“नञोऽस्त्वर्थानां बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः
।*”—‘प्रपलाश’—“प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य ।*।
—प्रपतित पलाश पर्यम् अस्य वृच्च पथिकै इव त्याज्य, न कोऽपि तमाद्रियते,
'अस्तिचीरा’—“सुबधिकारेऽस्तिचीरादीनां बहुव्रीहिवृत्तव्य । * ।”—न त्याज्येति श्रेष्ठः
दुग्धसम्पद्विद्यमानत्वात् न गवादिक कोऽपि त्यजति, तथा विद्यया जन आदरभाजनम्
इति भाव ।

२७६ । उपदशा इति । पक्षे 'उपदशा' उपगता दश एषा नव एकादश वा,
तथा 'आसन्नविंशा' आसन्ना विंशतिरेषाम् जनविंशति' 'द्विदशा' द्विदश संख्या एषा-
विंशति वा पुनः जनस्य भवन्तु । 'अदूरदशा' 'अधिकविंशा'—“संख्ययाव्यया
सन्नादूराधिकसंख्या सख्येय”—ते न बलम् । न हि बल जनसंख्यायां किन्तु धर्मसंख्या ।

२७७ । पूर्वोत्तरा दिक् खलु योगहेतो-
 रासीदिह व्यर्थमहो कचाकचि ।
 नापेक्ष्यते तत्र तु सा विशेषा
 सशिष्य एकां श्रयते स्थिरस्थितेः ॥

(क) दिङ्नामान्यन्तराले [स्यात्प्राप्तः पूर्वोत्तरां दिशम्] ।

अन्तराले [वाच्ये] दिङ्नामानि [समस्यन्ते] बहुव्रीहि [च समास] (२।२।२६) ।

सर्वनामो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवङ्गाव । * ।

(ख) [स्यात्] तत्र तेनेदमिति सरूपे[ऽत्र कचाकचि] ।

तत्र [सप्तम्यन्ते] तेन [द्वितीयान्तेन] इदम् इति [अर्थे समस्यते] बहुव्रीहिः [च समास] (२।२।२७) ।

(ग) [कल्याण] तेन सहेति तुल्ययोगे [समाहकः] ।

तुल्ययोगे [वर्त्तमानं] सह तेन [इति द्वितीयान्तेन] [समस्यते] बहुव्रीहिः [च समास] (२।२।२८) ।

इति बहुव्रीहि ।

—०—

२७७ । पूर्वोत्तरा । 'पूर्वोत्तरा'—“दिङ्नामान्यन्तराले”—पूर्वस्याश्च उत्तर-
 स्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा पूर्वोत्तरा दिक् खलु योगहेतो आसीत्, इह अहो 'कचाकचि'
 —“तत्र तेनेदमिति सरूपे”—कचेषु कचेषु च गृहीत्वा इदं बुद्धं प्रवृत्तं कचाकचि
 व्यर्थम्, न तत्र वाक्यकालहेन किञ्चित् फलम् । कथम् ? तत्र योगे सा विशेषा दिक्
 तु न अपेक्ष्यते । ततः कथम् योगाय दिग्विशेषग्रहणोपदेशः ? स्थिरस्थितेः स्थैर्य-
 प्रधानयोगे निरन्तर परिवर्त्तनस्यास्थैर्यंकरत्वात् स्थिरस्थितिनिमित्तम् योगी 'सशिष्य'
 —“तेन सहेति तुल्ययोगे”—एका निहिंष्टा दिशं श्रयते । सशिष्य इति विशेषणशक्त्या
 सम्प्रदायपरम्परया तथा व्यवहार आसीदिति ध्वन्यते ।

इति बहुव्रीहिः ।

२७८ । हरिहरौ शुभकरो न मनुजौ यदि पुनः ।
मलहरौ चिद्मलौ निवसतां हृदि सदा ॥

(क) चार्थे द्वन्द्वौ [यथा मूक्त्यग्रीधी वाक्त्वचं यथा] ।

चार्थे [वर्षमानं] अनेक [समस्यते] द्वन्द्व. [च समास] (२।२।२६) ।

इति द्वन्द्व ।

२७९ । नयवान् यदि वाक्पटुर्न तु
किमु तेनास्य न लिप्तवासितैः ।
मृदुशुभ्रविलिपनैर्धृति-
रिभवाहाद्विभवात् सुखं कुतः ॥

२७८ । हरिहराविति । मनुजौ 'हरिहरौ'—“चार्थे द्वन्द्व” —न शुभकरो, न ताभ्यां शुभ तस्य न मनुजाधीनत्वात् । यदि पुन मलहरौ चिद्मलौ चिद्रूपेण निर्मलौ सदा हृदि निवसताम् । पापहरत्वं केवलमीश्वरस्य अत भेदसूचनं केवल नाम्ना ।
ब्रह्ममेतत् गजगतिर्नाम “नमलगा गजगति ।”

इति द्वन्द्व ।

२७९ । 'नयवानिति । नयवान् यदि तु न 'वाक्पटु'—“उपसर्जनं पूर्वम्”
—तेन अस्य नयवत् किमुत ? न कापि कति । न 'लिप्तवासितैः’—“राजदन्तादिषु परम्”—“मृदुशुभ्रविलिपनैः” —'द्वन्द्वे वि'—धृति सन्तोष । 'इभवाहात्’—“अज्ञा-
द्यदन्तम्”—इभश्च वाहश्च इभवाहम् तस्मात् विभवात् सुखं कुत । न हस्यत्यादिविभव-
सुखाय ।

(क) [वाली]पसर्जनं पूर्वं [वृकभीतीऽक्षपण्डितः] ।

उपसर्जनं [समासे] पूर्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३०) ।

(१) [भवेत्] प्रथमानिर्द्दिष्टं समास उपसर्जनम् (१।२।४३) ।

(२) एकविभक्तिचापूर्वनिपाते [निर्वृहद्बुहः] (१।२।४४) ।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इत्युक्तम् ।

(ख) राजदन्तादिषु परं [सिक्तसंसृष्टमेव तत्] ।

राजदन्तादिषु उपसर्जनं परं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३१) ।

(ग) इन्हे घि [पटुशुक्ली तौ] ;—

इन्हे घि पूर्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३२) ।

(घ) अजाद्यदन्त[सुत्तम]

अजाद्यदन्तं पूर्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३३) ।

२८० । पटुशुक्लसृदव इभतुरगानङ्गाहोऽजाखरी च ।

करभाश्वे विभवोऽस्य न चेनवायू कस्यापि च ॥

बहुष्वनियम । * ।

इन्हे व्यजाद्यदन्त विप्रतिषेधेन । * ।

२८० । पटुशुक्लीति । 'पटुशुक्लसृदव' 'इभतुरगानङ्गाह'—“बहुष्वनियम” —
‘अजाखरी’ ‘करभाश्वे’—अदिति तपरकरणात्—अस्य जनस्य विभव, ‘इनवायू’—
“इन्हे व्यजाद्यदन्त विप्रतिषेधेन । * ।”—सूर्याग्निशौ कस्यापि च न विभवः, सर्वजनस्य
सुखभवात् ।

२८१ । ऋङ्गमाधवयोर्योगो मधुसञ्चयहेतुकः ।

पञ्चकुसुमशस्यानां क्रमोद्भेदेन सन्ततम् ॥

(क) अल्पाचतरं [यथा प्लक्षव्यब्रीधौ शशभल्लकौ] ।

इन्हे अल्पाचतर पूर्व [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३४) ।

२८२ । प्रश्लशिशिरसुरभय इह पर्यायेणायान्ति नायुः ।

चित्रास्त्राती भातो घनान्तघनकालौ शस्याय ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाचरणामिति वक्तव्यम् । * ।

२८३ । धनधान्यं यदि दीक्षातपसी हरतीह मानवानां धिक् ।

चेद्ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यनुरूपगुणैस्तु ॥

लघुचर पूर्वमिति वक्तव्यम् । * ।

२८१ । ऋङ्गति । 'ऋङ्गमाधवयो'—'अल्पाचतरम्'—ऋङ्गवसन्तयो योग' मधुसञ्चयहेतुक वसन्ते पुष्ये मधुसञ्चयो भवति तन्निमित्तं ऋङ्गेण तस्य योग । 'पञ्च-कुसुमशस्यानां'—'बहुष्वनियम । * ।'—योग सन्ततं नियतं क्रमोद्भेदेन । पञ्चात् कुसुमानि कुसुमेभ्य फलानीति वैज्ञानिक तत्त्वम् ।

२८२ । प्रश्लेति । इह 'प्रश्लशिशिरसुरभय'—'ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाचरणामिति वक्तव्यम् । * ।'—'हेमन्तशिशिरवसन्ता'—'हेमन्त प्रश्लो रौद्र' इति हेमचन्द्रः—पर्यायेण आयान्ति न आयु । 'चित्रास्त्राती' भातः 'घनान्तघनकालौ'—असमानाचरत्वात् नानुपूर्व्येण—शरत्तपात्ययौ शस्याय भवत इति शेष ।

२८३ । धनधान्यमिति । यदि धनधान्यं—'लघुचर पूर्वमिति वक्तव्यम् । * ।'—इह मानवाना 'दीक्षातपसी' "सर्वतोऽप्यर्हित पूर्वमिति वक्तव्यम् । * ।"—हरति, धिक् । 'ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा'—'वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः । * ।'—इति चेत् अनुरूपगुणैः तु तपःस्त्रायायादित्तद्वर्णव्यञ्जकगुणैः ।

सर्वतोऽभ्यर्हित पूर्वमिति वक्तव्यम् । * ।

वर्णानामानुपूर्वोऽण पूर्वनिपातो वक्तव्य । * ।

२८४ । सौमनात्रं पूर्वेषां सहजं नु युधिष्ठिरार्जुनौ पश्य ।

राघवसौमित्री च द्विचानपि नेह पश्यामः ॥

भानुश्च ज्यायस पूर्वनिपात । * ।

सख्याया अल्पीयस्या पूर्वनिपात । * ।

२८५ । कण्ठे हारो लम्बशाटश्चित्रगुर्न हि शोभते ।

सूर्खश्चेद्दीनवृत्तोऽयं दरिद्रो वृत्ततो धनी ॥

(क) [कण्ठे कालः स] सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सप्तमीविशेषणं पूर्व [प्रथोक्तव्ये] (२।२।३५) ।

(१) [स्याद्] एच इग्नस्वादेशे [कुलन्तदतिरि प्रिय] १।१।४८।

२८६ । सर्वश्वेतः स द्विक्रणो वा द्वान्यो वा नेह ।

विचार्यं प्रियवृत्तो हरिप्रियो गडुकण्ठोऽर्होऽव ॥

२८४ । सौमनात्रमिति । पूर्वेषां सौमनात्र सहजं नु ? 'युधिष्ठिरार्जुनौ' 'राघ-
वसौमित्री' च—'भानुश्च ज्यायस, पूर्वनिपात । * ।'—पश्य । इह 'द्विचान्'—
"सख्याया अल्पीयस्या पूर्वनिपात । * ।"—अपि तत्पदद्वयान् भानुं न पश्याम ।
अधुना पाश्चात्तद्विचार्येण तादृशं सौमनात्रं दृश्यते ।

२८५ । कण्ठे हार इति । 'कण्ठे हार,' 'लम्बशाट' 'चित्रगु'—"सप्तमीविशेषणे
बहुव्रीहौ"—चेत् यदि अथ सूर्ख, हीनवृत्त, न हि शोभते, वृत्तत चरित, दरिद्र धनी-

२८६ । सर्वश्वेत इति । स 'सर्वश्वेत' 'द्विक्रण,' वा 'द्वान्य'—"बहुव्रीहौ सर्व-
नामसव्ययोरुपसख्यानम् । * ।"—इति अन्यौ यथात् अपरविधिलक्षणाकालो वा इह

बहुव्रीहौ सर्वनामसखायोरुपसख्यानम् ।* ।

सख्यासर्वनामोर्बहुव्रीहौ परत्वात् सखाया ।* ।

वा प्रियस्योपसख्यानम् ।* । ;—

गङ्गादिभ्य परा सप्तमी वाचा ।* ।

२८७ । सुक्तोपानत्क एषोऽनुयाति सङ्कीर्त्तनं हरिः ।

कृतकटोऽयमुत्कृष्टं शिल्पं किं न्वस्य निन्द्यते ॥

(क) निष्ठा [ऽवमुक्तोपानत्क आहृतब्राह्मणी यथा] ।

बहुव्रीहौ निष्ठा पूर्वै [प्रयोक्तव्या] (२।२।३६) ।

२८८ । सुखदूषणजग्धीह प्रोद्दिगाय हि मासजाता ।

न तथौषधहेतोर्यत् सुखभुक्ते स्यात् कटाक्षपातोऽत्र ॥

जातिकालसुखादिभ्य परा निष्ठेति वाच्यम् ।* ।

न विचार्यम्, 'प्रियवृत्त' 'हरिप्रिय,'—“वा प्रियस्योपसख्यानम् ।* ।”—‘गङ्गकण्ड’—
‘गङ्गादिभ्य परा सप्तमी वाचा ।* ।’—कण्डे स्थितौ गङ्गस्येति अत्र अस्त्व वन्द्य ।
प्रियचरित्वात् हर्ष्यनुरक्तचित्तत्वात् गल्लगण्डकृतकुत्सिततनुरपि वन्दनीय ।

२८७ । सुक्तेति । एष 'सुक्तोपानत्क' हरि सङ्कीर्त्तनम् अनुयाति । अयं
'कृतकट'—“निष्ठा”—अस्य किं तु उत्कृष्टं शिल्पं निन्द्यते । हरिसङ्कीर्त्तनपरायणस्य
शिल्पेन जीवनयाचानिर्वाहो न निन्दनीय इति पूर्वोपरसम्बन्धः ।

२८८ । सुखदूषणेति । 'सुखदूषणजग्धी' जग्धं सुखदूषण पलाख्दुर्यया सा इह हि
प्रोद्दिगाय । 'मासजाता' औषधहेतो न तथा प्रोद्दिगाय न तस्या' पलाख्दुक्तसुखदुर्यस्य,
कस्याप्युद्दिग जनयति । कथम् ? यत् यस्मात् अत्र 'सुखभुक्ते'—“जातिकालसुखादिभ्य
परा निष्ठेति वाच्यम् ।* ।”—सुख भुक्त येन तस्मिन् कटाक्षपातः स्यात् । सुखमिति
शुद्धा तादृशहेयवस्तुभोजने निन्दा भवति न लीषधार्थम् ।

२८६ । अस्युद्यतोद्यतगदान् शास्तु तु नित्यं दण्डपाणिः ।
क्षमा वशीकृतिरस्मिन् लोके प्रेमा तु देवत्वम् ॥

प्रहरणादिभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्याविति वक्तव्यम् । * ।

२९० । अग्न्याह्नितोऽग्निं यदि जातपुत्रो
यजेदुपास्ते न कथं तमीशम् ।
तत्रोत्सवे पिङ्गलकेशभारै-
र्जटाकङ्काराभिरहो यतिर्न ॥

(क) वाह्यितान्यादिषु [दृष्टपीतोऽग्न्याह्नित एव स] ।

आह्यिताग्रादिषु निष्ठा पूर्व्वं वा [प्रथीकृत्या] (२।२।३७) ।

२८६ । अस्युद्यतेति । 'अस्युद्यतोद्यतगदान्' जनान् तु 'दण्डपाणिः'—'प्रहरणा-
दिभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्याविति वक्तव्यम् । * ।'—नित्यं शास्तु, अस्मिन् लोके क्षमा वशी-
कृतिः प्रेमा तु देवत्वम् । अक्षोषस्य न क्षमा सम्भवति, प्रेमा तु अक्षोषस्यापीति
देवप्रकृतियुक्तकाल प्रेम्ण ।

२९० । अग्न्याह्नित इति । 'अग्न्याह्नित' आह्यिताग्निं यदि 'जातपुत्र' पुत्र-
जात अग्निं यजेत् तज्जन्ययज्ञविशेषं कुर्यात्, न कथं तम् ईशं परमेशम् तत्र
उत्सवे सन्तानजन्मजन्ये उपास्ते ? तस्य सर्व्वफलदाहत्वात् । 'पिङ्गलकेशभारैः'
'जटाकङ्काराभिः' अहो न यतिः ।

इति परपूर्व्वनिपातप्रकरणम् ।

इति दृष्टान्तव्याख्याया समाप्ते प्रथमं प्रकरणम् ।

(ख) [कडारजैमिनिः सोऽयं] कडाराः कर्मधारये ।

कडारा कर्मधारये पूर्वै [प्रयोक्तव्या] (२।२।३८) ।

इति परपूर्वनिपातप्रकरणम् ।

इति दृष्टान्तसंज्ञे दृष्टान्तानुगमने समासे आकडारादिका-

संज्ञेत्यनेनाधिकृतसमासचतुष्टयकथन नाम

प्रथमोऽध्याय ।

२६१ । रोगध्वंसकरणदक्षपञ्चमूली

मूर्द्धग्रीवमवनमत्विहेशपादे ।

वीणावादकपरिवादकन्तु नाम

गायत्वस्य रथिकवाहवारभार्द्रम् ॥

(क) [स्याद्] द्विगुरेकवचनं [दशमूलीह शोभना] ।

द्विगु एकवचन [एकवत्] (२।४।१) ।

(ख) [स्याद्] इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानां [शिरोमुखम्] ।

प्राणि-तूर्य सेनाज्ञाना इन्द्र एकवत् (२।४।२) ।

२६१ । रोगिति । 'रोगध्वंसकरणदक्षपञ्चमूली'—'द्विगुरेकवचनम्'—पञ्चानां शालपपर्णादीनां विख्याना वा मूलानां सनाहार पञ्चमूली, रोगविनाशकार्ये दक्षा साहि ज्वरादीं संयोगविधोगादतीव हितकरि । इह ईशपादे भगवत्करणे 'मूर्द्धग्रीवम्' अवनमत् 'वीणावादकपरिवादक तु अस्य ईशस्य नाम गायतु, 'रथिकवाहवार'—'इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानां'—रथिकाश्चारीहम् भार्द्रं भवतु । तूर्याज्ञानां युद्धे प्रोत्साहदानं निवारयन् परमेशनामगानं विद्धितत्वेन प्रतिपादयति सेनाज्ञानान्तु चित्तकार्कश्यपरिहारं नामगानश्रवणे चित्तार्द्रताञ्चेति तत्त्वम् । प्रहर्षथीवृत्तमेतत्—तत्त्वचयम्—'त्राशाभिर्मन-ज-र-गा प्रहर्षथीयम्' ।

२६२ । उद्गात् कठकालापं प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् ।

को वानुवदतीत्यर्काश्वमेधं क्व नु सम्प्रति ॥

(क) अनुवादे चरणानां [प्रत्यष्टात् कठकौथुममङ्ग] ।

अनुवादे [गम्यमाने] चरणानां [शाखाध्यैतृणान्] इन्दु एकवत् (२।४।१) ।

स्थणोलुङिति वक्तव्यम् । * ।

(ख) अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं [सुबुद्धे] ।

अध्वर्युक्रतु अनपुंसक इन्दु एकवत् (२।४।४) ।

२६३ । पदकक्रमकं गर्वैः कथं क्रमकवार्त्तिकम् ।

परस्परन्तु वीक्षिताराशस्त्रि शिल्पिसाधनम् ॥

२६२ । उद्गादिति । 'कठकालापम्' उद्गात् 'कठकौथुम' प्रत्यष्टात्—“अनुवादे चरणानां” “स्थणोलुङिति वक्तव्यम् । * ।”—कठेन प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते कठा कालापिना प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते कालापे कठेषु कालापेषु उदितेषु तत्र गन्तव्यमिति सवादं कला विस्मत्वावस्थितं प्रत्यन्यो वदति कठकालापमुद्गात् । कठकालापमुद्गादिति एव को वा अनुवदति न कोऽपि । एव कठकौथुममित्यत्र ज्ञेयम् । कुथुमिना प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते कौथुमा । 'अर्काश्वमेध'—'अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्'—यजुर्विहितयागवदय सम्प्रति क्व नु ? न कुत्रापि । सम्प्रति वेदाव्ययनतद्विहितयागाशुष्ठानधीरभावात् परब्रह्मनिष्ठान् प्रति तथीस्तुच्छत्वादेवसुक्तम् ।

२६३ । पदकेति । 'पदकक्रमकं' 'क्रमकवार्त्तिकं'—'अध्ययनतोऽविप्रकृष्टा-ख्यानम्'—पदान्यधीते पदकं क्रममधीते क्रमकं, पदान्यधीत्य क्रममधीतेऽतस्तथो-रध्यन्ती प्रत्यासति । एवं क्रमकवार्त्तिकमित्यत्रापि ज्ञेयम् । कथं गर्वैः परस्परं वीक्षितं, न किमपि गर्वकारणमिति भावः । 'अराशस्त्रि'—“जातिरप्राणिनाम्”—शिल्पि-साधनम् ।

(क) [स्याद्]ऽध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानां [सुमङ्गल] ।

अध्ययनत अविप्रकृष्टाख्याना इन्दु एकवत् (२।४।५) ।

(ख) जातिरप्राणिना[माराशस्त्रि धानासुशष्कुलि] ।

अप्राणिना जाति इत् एकवत् (२।४।६) ।

२६४ । गङ्गाशीणं सेतुशीभि ते कुरुकुरुजाङ्गलम् ।

पथिकाः सुखिनोऽद्यत्वे भ्रमन्तु लौहवर्त्मना ॥

(क) [स्याद्बाल] विशिष्टलिङ्गो नदी-

देशोऽग्रामाः [कुरुकुरुजाङ्गलम्] ।

विशिष्टलिङ्ग, [भिन्नलिङ्ग] नदीदेश इन्दु एकवत् अग्रामा (२।४।७) ।

२६५ । मथुरापाटलिपुत्रं विख्यातन्वितिवृत्ते सतः ।

कौलासगन्धमादन इ सौर्व्यकीतवते कुत्र वा ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

२६६ । यूकालिचं रोगधर्मी विरोधि

काकोलूकं श्वश्वधूर्तं स्वभावात् ।

२६४ । गङ्गेति । 'गङ्गाशीण सेतुशीभि । अद्यत्वे अधुना ते पथिका, सुखिन, सन्त 'कुरुकुरुजाङ्गल'—'विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा'—'लौहवर्त्मना वाष्पयान-गमनवर्त्मना भ्रमन्तु । नाधुना दुर्गमत्वं तत्तद्देशाना नदनदीना वा ।

२६५ । मथुरेति । 'मथुरापाटलिपुत्र'—'ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्य । * ।'—इतिवृत्ते इतिहासे तु विख्यातं प्रसिद्धम् । 'कौलासगन्धमादने' सत इ अही 'सौर्व्यकीतवते'—'उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्यः । * ।'—सौर्व्यश्च नगर कीत वता च ग्राम कुत्र वा नाद्यत्वे कुत्रापि ।

२६६ । यूकेति । 'यूकालिच'—'सुद्रजन्तव'—रोगधर्मं केशत्वगता यूका-लिचान् द्वि रोगन्या । 'काकोलूक' 'श्वश्वधूर्त'—'वैशश्च विरोधं शाश्वतिकम्'—अ-

तच्चायस्कारं वसत्वञ्च मन्थे

दासीदासं मन्यतां नो गवाश्वम् ॥

(क) [भो] क्षुद्रजन्तवो [यूकालिञ्चञ्च दशपीलकम्] ।

क्षुद्रजन्तव इन्दुं एकवत् (२।४।८) ।

(ख) [भवति बाल] येषाञ्च विरोधः

गवाश्वतिको [ऽहिनकुलमश्वमहिषम्] ।

येषाञ्च गवाश्वतिक [नित्य] विरोध तेषा इन्दुं एकवत् (२।४।९) ।

(ग) [सुवृद्धे] शूद्राणामनिरवसितानां [तत्तरजकम्]* ।

अनिरवसिताना [पात्रादवहिष्कृतानां] शूद्राणा इन्दुं एकवत् (२।४।१०) ।

(घ) [गवाश्वं पुत्रपीलञ्च] गवाश्वप्रभृतीनि च ।

गवाश्वप्रभृतीनि इन्दुं एकवत् (२।४।११) ।

२६७ । शालकपीतनं प्लक्षन्धयोधां कुरुरोहितम् ।

कुरङ्गशम्बरा त्रीहियवञ्च नलताण्डवाः ॥

कुशकाशं माषमुद्राः शाकसूप मनोहरम् ।

शालक स्वभावात् विरोधि । अत्र तच्चायस्कारं—“शूद्राणामनिरवसितानाम्”—सखेय वसतु ‘दासीदास’ कर्म ‘गवाश्व’—‘गवाश्वप्रभृतीनि च’—नो न मन्यता जन इति शेष । ‘पृथ्वाश्व दिव्यधानश्च सेवते प्रभुरप्यसौ’ इति न्यायेन दासदासीनाम्नानाह्वयम् ।

२६७ । शालकपीतनमिति । ‘शालकपीतन’ ‘प्लक्षन्धयोधा’ ‘कुरुरोहितम्’ ‘कुरङ्गशम्बरा’ कुशकाशं ‘नलताण्डवा’ ‘त्रीहियव’ ‘माषमुद्रा’ मनोहर ‘शाकसूपम्’

* वृत्तमेतत् सुधानाम—तद्वचनम्—‘सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो नो नसतसा ।’

दधिघृते गोमहिष द्विपदिककुदस्तथा ॥
 कपीतनीलकण्ठञ्चात्र तित्तिरकपिञ्जलाः ।
 रज्याश्वबड्वी काल पूर्वपरमसाधकाः ॥
 धृतेः कति भजन्येते दशास्तरधरोत्तराः ॥

(क) विभाषा वृक्षसृगलणधान्य-
 व्यञ्जनपशुशकुन्यश्वबड्व-
 पूर्वापरधरोत्तराणां [ह] ।

वृक्ष सृग लण धान्य व्यञ्जन-पशु शकुन्य श्व बड्व-पूर्वा परा धरो उत्तराणा विभाषा
 इन्दु एकवत (२ ४।१२) ।

२६८ । वदरामलके रथिकाश्वारोहौ शालशिरीषौ च ।
 रुरुष्वती कौकसर'काकौ व्रीहियवौ न हिंसी ॥
 यूकालिचे त्वाज्ये कुशकाशावौषधायान्न ॥

फलसेनावनस्पति[सृगशकुनि]सृद्रजन्तुधान्यलणाना इन्दु विभाषा चैकवद्वति
 बहुप्रकृतिरिति वाच्यम् । * ।

‘दधिघृतं’ गोमहिष तथा द्विपदिककुदा ‘कपीतनीलकण्ठ’ च ‘तित्तिरकपिञ्जला’
 रज्याश्वबड्वौ एते ‘पूर्वापर काल धृते सन्तोषस्य असाधका न तौ सन्तोष आयाति,
 कथम ? ‘कति भजरोत्तरा’—“विभाषा वृक्षसृगलणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वबड्वपूर्वाप-
 राधरोत्तराणाम्”—दशा तै भजन्ये जना इति शेष ।

२६८ । वदरेति । ‘वदरामलकौ’ रथिकाश्वारोहौ’ ‘शालशिरीषौ’ ‘रुरुष्वती’
 ‘कौकसर काकौ’ ‘व्रीहियवौ’ न हिंसी । कथ फलादिष्वपि हिंसाभाव, विना
 कारणं तेषा हिंसनमप्यपराधकरम् । यूकालिचे’ त्वाज्ये अनुपहिंस्य परिहार्ये ।
 ‘कुशकाशौ’—“फलसेनावनस्पति[सृगशकुनि]सृद्रजन्तुधान्यलणाना इन्दु विभाषा चैकव-
 द्भवति बहुप्रकृतिरिति वाच्यम् । * ।”—अत्र औषधाय । एतेन कारणे विद्यमाने
 क्लेदन शस्त्रमिति ध्यनितम् ।

२६६ । जनान्नी शीतोष्णं न खलु सुखदुःखे च रुजतः
मनो हेतुस्तस्याङ्ग दधिपयसी किं सुखयतः ।
न चेच्छ्रद्धामेधे यदि वदनलिङ्गा उपदशा
दश ग्राम्ये तुण्डीष्ठमुपदशमैत्रेयभणने ॥

(क) [बाल भवति] विप्रतिषिद्धञ्चा-

नधिकरणवाचि [सुखदुःखन्तत्] ।

अनधिकरणवाचि विप्रतिषिद्ध च इन्दु एकवत् (२।४।१२) ।

(ख) न दधिपयसादीन्य[त्राद्यावसाने कल्याण भोः] ।*

दधिपयसादीनि न एकवत् (२।४।१४) ।

२६६ । जनानिति । न 'शीतोष्ण' न खलु 'सुखदु खे' च—“विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाचि”—जनान् रुजत' । कथम् ? तस्य क्लेशस्य मनो हेतु' । अङ्ग हे बाल कि
'दधिपयसी' सुखयत ? चेत् यदि न 'श्रद्धामेधे'—“न दधिपयसादीनि”—‘उपदशाः’
'वदनलिङ्गा'—“अधिकरणेतावत्त्वे च”—ग्राम्ये ग्राम्यविषये यदि दश, ईशभणने पर-
मेशगुणकथने 'तुण्डीष्ठ' न 'उपदशम्'—‘विभाषा समीपे’—एत् प्राप्तवत् । ग्राम्य-
विषये नवानां जनाना दश दश सुखानि भवन्ति न तथा परमेशगुणकथने इति खेद ।
शिखरिणीवचनेतत्—तल्लक्ष्यं यथा—“रसैरुद्वैच्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी ।”

इति समाहारेतरयोर्विषयविभागाथे

प्रकरणम् ।

(ग) अधिकारणैतावत्त्वे च [द्वी कारनखौ दश पुनर्दन्तीष्ठाः] ।

अधिकारणैतावत्त्वे [गम्यमाने] इन्दु' न एकवत् (२।४।१५) ।

(घ) [बालीपदशं दन्तीष्ठं भो] विभाषा समीप [इष्यतेऽत्र] ।

अधिकारणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा इन्दु एकवत् (२।४।१६) ।

इति समाहारितरितरयोगधीर्विषयविभागाद्यं

प्रकरणम् ।

३०० । पाणिपादमभवत् पटुकर्मा-

सीदमुष्य ननु पञ्चगवच्च ।

तूर्णमास इह चेन्नराशिः

शान्तिरस्य तु ह्यता खलु तेन ॥

(क) [पाणिपादं शिरोधीवं] स नपुंसक[मुत्तम] ।

स [एकवद्भाव इन्दु द्विगुञ्च] नपुंसकम् (२।४।१७) ।

३०० । पाणिपादमिति । असुष्य जनस्य 'पाणिपाद' पटुकर्ममभवत्, ननु 'पञ्चगव' च—“स नपुंसकम्”—आसीत् । असुना चेत् यदि तूर्णं धनराशि आस, तेन धनराशिना अस्य तु शान्ति ह्यता । कर्मपटुत्व यदि जना जनहितसाधनायानियोज्य स्वार्थप्रेरिता धनसञ्चये नियुञ्जते तूर्णं शान्तिशून्या भवन्ति । स्वागतावृत्तमिदम्, तल्लक्ष्यं यथा, “स्वागता र-न-भ-गैर्गुरुणा च ।”

३०१ । सा शोभते दशरथी दशखट्वुष्याथ दशशालम् ।
दशभस्मं च दशतक्षी दशपात्रमकिञ्चने त्रिभुवनन्तु ॥

अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया वाऽऽवन्त इति वक्तव्यम् । * ।

अनो ननीपश्च वा च स्त्रियामिति वक्तव्यम् । * ।

पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

३०२ । अधिस्त्रि त्व मातृभाव नित्यं हृदि विभावय ।
उन्मत्तगङ्ग देशोऽय गङ्गावेगविभावात् ॥

(क) [स्त्रीहितगङ्गमत्राङ्गा]ऽव्ययीभावश्च [बालक] ।

अव्ययीभावश्च नपु सकम् (२।४ १८) ।

३०३ । पुण्याहं सुदिनाहं हरिगुणभणनेन त्रिपथमत्र ।
विपथं परिहर नित्यं सुक्ती ते यद्यभिलाषोऽस्ति ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गो नपु सकत्व वक्तव्यम् । * ।

३०१ । सेति । अस्य जनस्य सा 'दशरथी' 'दशखट्वी' अथ 'दशशालम्'—
“अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया वाऽऽवन्त इति वक्तव्यम् । * ।”—‘दशभस्मं’ ‘दश-
तक्षी’ च—“अनो ननीपश्च वा च स्त्रियामिति वक्तव्यम् । * ।”—‘दशपात्रम्’—
“पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।”—शोभते, अकिञ्चने तु त्रिभुवनम् अस्ति शेष ।
‘अनन्त वत मे वित्त यस्य मे नास्ति किञ्चने ति न्यायात् ।

३०२ । अधिस्त्रौति । त्व नित्यं हृदि ‘अधिस्त्रि’ मातृभाव विभावय । ‘उन्मत्त-
गङ्ग’—“अव्ययीभावश्च”—नाम अयं देश गङ्गावेगविभावात् । तत्रत्यगङ्गावेगदर्शनात्
दाह्य नामधेयमित्यनुमानम् ।

३०३ । पुण्याहमिति । ‘पुण्याह’ ‘सुदिनाह’—“पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गो नपु सकत्व
वक्तव्यम् । * ।”—हरिगुणभणनेन । नात्र ‘त्रिपथम्’ त्रयाणां पन्था, त्रयाणां त्रिविधः
पन्था इति भावः, ‘विपथ’—‘पथः सख्याव्ययादिरिति वक्तव्यम् । * ।’—विरुप पन्थान
‘नित्य’—“क्रियाविशेषणाभाश्च क्लीवतेष्यते”—परिहर, यदि सुक्ती ते अभिलाषः अस्ति ।

पथ मन्त्राव्ययादेरिति वक्तव्यम् । * ।

क्रिय विशेषणानाञ्ज क्लीबतेष्यते । * ।

३०४ । सेव्यं सौषमिकन्यमत्र किमु वा वैराग्यचिह्न्याय नो
वेदीपन्नमहो किमत्र निखिली धर्मो हृदि प्रेरणाम् ।
नापेक्ष्यैतदुपक्रमं नु विविधो वेदागमः सेव्यतां
सेक्षुच्छायमपास्य बोधिविटपिच्छाया यथा ह्यध्वगैः ॥

(क) तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयो [भवतीत्येतदधिकृतं वेद्यम्] ।

अनञ् कर्मधारय तत्पुरुष नपु सकम् [इत्यधिकार] (२।४।१६) ।

(ख) [सौषमिकन्यं स्यात्] संज्ञायां कन्योशीनरेषु ।

संज्ञाया कन्या उशीनरेषु तत्पुरुषो नपु सकम् (२ ४.२०) ।

३०४ । सेव्यमिति । वैराग्यचिह्न्याय किमु अत्र न अस्माक 'सौषमिकन्य'—
“संज्ञाया कन्योशीनरेषु”—मुषमस्यापत्यानि सौषमथ तेषा कन्या सौषमिकन्य उशीनर-
देशोत्पन्ना कन्या सेव्यम् ? कन्यादिधारण विफलमिति भाव । हृदि प्रेरणाम् न
अपेक्ष्य किमत्र अहो निखिल धर्म 'वेदीपन्नम्' वेदेन आदौ उपज्ञायते । “वेदी
खिली धर्ममूलम्” इति वृद्धा भ्रान्तिबुद्धि, “तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” इत्यादिषु
तु तत्त्वम् । ‘एतदुपक्रमं’—‘उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिह्न्यासायाम्’—एतथा प्रेरणया
आदौ उपक्रम्यते, एतदुपक्रमं विविध वेदागमं तु ? सा प्रेरणा सेव्यताम् । एतेन
प्रेरणाधीनं सन् तानपि सेवत इति भ्रान्त्यति । ‘इक्षुच्छायम्’—‘छाया वा इत्ये’—इक्षुणा
छायाम् अपास्य यथा अत्रयै बोधिविटपिच्छाया वटवृक्षस्य छाया सेव्यते । ब्रह्मनागमान्
परित्यज्य एका प्रेरणाश्रयणीया यथा ब्रह्मनामिच्छुणा छाया परित्राय एकस्य वटवृक्षस्य
छायाश्रयणेन पथिकस्य ज्ञातार्यथा । शार्दूलविक्रीडितम् वृक्षम्—‘सूर्याश्चैर्मसजक्षता सयु
रव शार्दूलविक्रीडितम् ।’

(ग) [बालो]पञ्जीपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया[भृगुपञ्जं] ।

उपज्ञापक्रमं तत्पुरुषो नपु सकम् तदाद्याचिख्यासायाम् (२।४।२२) ।

(घ) क्वाया बाहुल्ये[ऽत्र श्लभच्छायं यथा बाल] ।

बाहुल्ये [गम्यमाने] क्वाया नपु सक तत्पुरुष (२।४।२२) ।

३०५ । नरपतिसभ न्यायैर्हीन पिशाचसभं ननु

परिकरसभं त्यक्तप्रेम प्रमाथि न शोभते ।

अरिसभमिदं राज्ञां तच्छत्रुसेनमिवाप्रियं

त्यज यवसुरां चिञ्चाच्छायञ्च मृत्युसहायकम् ॥

तां निशां श्वनिशां मन्ये गता या पापचिन्तया ।

विकर्मणः सा श्वनिशां गोशालमस्य यद्गृहम् ॥

(क) [स्याद्बाल] सभा राजामनुष्यपूर्वा [पिशाचसभमेतत्] ।

राजामनुष्यपूर्वा सभा तत्पुरुषो नपु सकम् (२।४।२३) ।

(ख) अशाला च [दासीसभं तद्विशङ्कम्] ।

अशाला च सभा तत्पुरुषो नपु सकम् (२।४।२४) ।

(ग) विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां [यवसुरं भोः] ।

सेना सुरा क्वाया शाला निशाना विभाषा तत्पुरुषो नपु सकम् (२।४।२५) ।

३०५ । नरपतीति । न्यायै, हीन 'नरपतिसभ' ननु 'पिशाचसभम्'—'सभा राजामनुष्यपूर्वा'—'परिकरसभ' परिवारसमूहं चेत् यदि त्यक्तप्रेम प्रमाथि न शोभते, केवलं न शोभत इति न, इदं परिकरसभम् 'अरिसभम्'—'अशाला च'—'किन्निव ? राज्ञा अप्रियम् तत् 'शत्रुसेनम्' इव । 'यवसुरा' मृत्युसहायकं चिञ्चाच्छायं च त्यज । तानिति । या निशा पापचिन्तया गता ता निशा 'श्वनिशां' मन्ये । कथमेवं 'मन्यसे ? सा विकर्मण दुष्कर्मवशात् 'श्वनिशम्' । अस्य दुष्कर्मशीलस्य यत् गृहं तत् गोशालम्'—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' ।

३०६ । मयूरीकुक्कुटी भक्ष्यौ श्वेताङ्गानामहो समम् ।

अर्द्धकोषातकी श्रेष्ठा तस्मात् पापकरी न यत् ॥

(क) [कल्याण भवति] परवल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयो[रर्द्धजया] ।

इन्द्रतत्पुरुषयो लिङ्ग परवत् (२।४।२६) ।

३०७ । पञ्चकपालो भातु ग्रन्थे प्राप्तेक्ष्वापन्नफलो यत् ।

अलंजीविको विभवोऽस्य पुननिर्वाराणसिरेतु पुण्याय ॥

द्विगुप्राप्तापन्नल पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

३०८ । पश्याश्वबड्वांस्तस्य न सुखाय इन्द्रहः ।

अहीरात्रः पराहो वा तैः सुखेन न गच्छति ॥

(क) पूर्ववदश्वबड्वी [सुमतेऽश्वबड्वैर्वाश्वबड्वांस्तथा तान्] ।

अश्वबडवयो लिङ्ग पूर्ववत् (२।४।२७) ।

३०६ । मयूरीति । अहो श्वेताङ्गाना पाश्याना 'मयूरीकुक्कुटी' सम भक्ष्यौ । तस्मादभक्ष्यभक्षणात् 'अर्द्धकोषातकी'—'परवल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयो.'—श्रेष्ठा, यत् यस्मात् न पापकरी ।

३०७ । पञ्चेति । 'पञ्चकपाल' ग्रन्थे भातु, न त्वगुष्ठाने, कथम् ? यत् यस्मात् 'प्राप्तेक्ष्' प्राप्त ईक्षा तत्क्षदर्शन प्राप्तेक्ष्, 'आपन्नफल' च, वृद्धतत्त्वलाभाद्भि सर्वं सफलम् । अस्य जनस्य विभव' पुन 'अलंजीविक' जीविकायै अलम्, सुतरा 'निर्वाराणसि.'—'द्विगुप्राप्तापन्नलपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।'—वाराणस्या. निष्कान्तः पुण्याय एतु आगच्छतु तत्रेति शेष । जीविकार्थो वाराणसी गच्छति, तत्र शोभनम्, यदि सत्सङ्गेन पुण्यसञ्चयस्य लक्ष्यं गमन कर्तव्यमेव ।

३०८ । पश्येति । 'अश्वबडवान्'—'पूर्ववदश्वबड्वी'—पश्य न सुखाय । 'इन्द्रहः' 'व्राह्' 'अहीरात्रः' 'पराहः' वा—'राजाङ्गाहा. पुंसि'—तै. सुखेन न गच्छति ।

(ख) रात्राङ्गाहाः पुंसि [पूर्वाह्नेऽयं यथा बाल] ।

रात्राङ्गाहा पुंसि [भाष्यन्ते] (२।४।२६) ।

३०६ । अभीक्ष्णमपथं गच्छन् तमो विशति सच्छयम् ।

गृहं अथ गृहान् हित्वा देशांस्तानपथान् यथा ॥

(क) अपथं नपुंसकं [स्यादपथानि स गाहतेऽतिसंमूढः] ।

अपथ नपुंसकम् (२।४।३०) ।

(ख) अर्द्धर्चाः पुंसि चा[ऽर्द्धर्चाऽर्द्धर्चं वेणुश्च वेणु च] ।

अर्द्धर्चादयः पुंसि नपुंसके च (२।४।३१) ।

इति समासे लिङ्गविनिर्णयः ।

इति दृष्टान्तसर्वस्वे दृष्टान्तानुगमने समासे एकवद्भाव-

लिङ्गविनिर्णयो नाम द्वितीय प्रकरणम् ।

—०—

द्विरात्रं द्विरात्र इति यद्यपि वृत्तियन्त्ये व्याकरणान्तरेऽपि पुंलिङ्गान्ती दृश्यते तथापि “सख्यापूर्वा रात्रिः” इति लिङ्गानुशासनसूत्रस्य पुंस्त्वापवादत्वेन गृहीत्वा कौवे स्यादिति व्याख्यानानात् न पुंस्ते परिगृहीतः ।

३०६ । अभीक्ष्णमिति । अभीक्ष्णम् ‘अपथं’—‘अपथ नपुंसकम्’—गच्छन् तमो विशति । यथा अपथान् देशान् तथा ‘गृहान्’ असत्कलुषितान् हित्वा सच्छयं साध्याअथं ‘गृहं’—‘अर्द्धर्चा पुंसि च’—अथ ।

इति समासे द्वितीयप्रकरणव्याख्या ।

३१० । शूद्रस्य तु विप्रो नित्यं वरणीयः ।

चेत्ते पुनरत्र युक्ताः खलु सन्तु ॥

(क) जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु-

वचनमन्यतरस्यां [कल्याण] ।

जात्याख्यायाम् एकस्मिन् [वचने प्राप्ते] अन्यतरस्यां बहुवचनम् (१/२।५८) ।

३११ । एको हि यथा व्रीहिः सम्पन्नः कुरुते सुभक्ष्यम् ।

एकः खलु परमेशे निविष्टचित्तः पराभवति निखिलम् ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

३१२ । अहं ब्रवीमि नित्यशो न जातु नो हृदि सृष्ट्वा ।

कुकाव्यवाक्यसञ्चये भणाम सोऽस्तु नावयोः ॥

३१० । शूद्रस्येति । चेत् यदि नित्यं 'विप्र' 'शूद्रस्य' वरणीय, 'ते' विप्रा — "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"—पुन अत्र खलु युक्ताः योगसम्पन्नाः सन्तु भवन्तु । विप्राणां योगयुक्ताणां सम्मानः । इत्तमेतत् तदुक्तम्—“त्वौ चित्तनु-मध्या ।”

३११ । एक इति । 'एक' हि 'व्रीहिः'—“संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।” —सम्पन्नः यथा सुभक्षं कुरुते, तथा एक' परमेशे निविष्टचित्तः जन खलु निखिलं परा-भवति । सर्वोपरि सामान्यं करोति ।

३१२ । अहमिति । नित्यश 'अहं ब्रवीमि' न जातु 'न' अस्माकं हृदि कुकाव्य-वाक्यसञ्चये सृष्ट्वा अस्तु । भणाम 'वयम्' इति शेष 'नावयो'—“अस्मदी हयोश्च”— स कुकाव्यवाक्यसञ्चयः न अस्तु, न तत्र सृष्ट्वा न तद्वक्तृकालमिति पूर्वोपरभेदः । प्रमा-णिका नाम इत्तम्—“प्रमाणिका जरौ सगौ ।”

(क) [स्यात्] अस्मदी द्वयोस्वा[हं] ब्रवीमि ब्रूम एव वा] ।

अस्मद् एकस्मिन् द्वयो च बहुवचनम् अन्यतरस्याम् (१।२।३६) ।

३१३ । त्वं मे मान्यो नित्यं भगवति खलु ते निष्ठा जाता ।

नाहं सम्पन्नोऽत्र भक्ता यूयं भवत सहायाः ॥

अस्मद् सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । * ।

३१४ । नक्षत्राणां स्थानगताच्चेदिह भेदा-

द्भेदो भाग्यस्यापरमार्थो ननु यतः ।

हे ते फल्गुन्यौ नितरां प्रोष्ठपदाश्च

पुथादित्यौ भान्ति यथाकालमनन्ते ॥

(क) [पूर्वं फल्गुन्यौ हि] फल्गुनी-

प्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे [ऽङ्ग] ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे द्वयो बहुवचनम् अन्यतरस्याम् (१।२।६०) ।

(ख) तिथ्यपुनर्व्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे

बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं [बाल] ।

तिथ्यपुनर्व्वस्वो नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य नित्यं द्विवचनम् (१।२।६३) ।

३१३ । त्वमिति । 'त्व' मे नित्यं मान्यः । कथम् ? भगवति ते तव खलु निष्ठा जाता । न 'अहम्' अत्र सम्पन्नः, 'यूयं'—“अस्मद्, सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । *”—भक्ता सहायाः भवतः ।

३१४ । नक्षत्राणामिति । चेत् यदि इह नक्षत्राणां स्थानगतात् भेदात् भाग्यस्य भेदः, ननु यतः पुरुषार्थं अपरमार्थं याथार्थ्यविरहितः । यत्रो विफल इति भावः । परमार्थमाह—यथाकालम् अनन्ते काले हे ते 'फल्गुन्यौ' 'प्रोष्ठपदाश्च'—“फल्गुनीप्रोष्ठ

३१५ । वेष्टन्ते नगरं सुरक्षणविधौ वप्रा न रक्षा ततो
 गार्ग्यौ कुत्र गतौ चलौ पुनरिमी वात्स्यौ तथा ब्राह्मणौ ।
 लक्ष्यात्संपतितौ न सम्प्रतियुतौ पुत्रौ सदा भ्रातरौ
 स्त्रिंशौ मोदयते विधुः सरसिजं हंसी च शुक्लानि यत् ॥

(क) सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ च [बालक] ।

सरूपाणाम् एकविभक्तौ एकशेष (१।२।६४) ।

विरूपाणामपि समानार्थानाम् । * ।

(ख) वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चैदेव विशेषः [स्मृतः] ।

यूना [सहवचने] वृद्ध. शिष्यते तल्लक्षण [वृद्धयनीर्निर्देश] चेत् एव विशेषः

(१।२।६५) ।

पदानाञ्च नञ्चे”-‘पुष्यादित्थी’-‘तिथ्यपुनर्व्वस्वीर्नञ्चइन्दे बहुवचनस्य द्विवचनं
 नित्यम्”-पुष्यपुनर्व्वसू “पुनर्व्वसू तु यामकौ । आदित्थी च” इति हेमचन्द्र । एतानि
 नितरा भान्ति । फल्गुन्यादिकान्युक्तान्युपलक्षणानि सर्व्वेषु नञ्चाणि कालवशादुच्यन्ति
 चास्तं गच्छन्ति । वृत्तमेतन्मत्तमयूरो नाम-‘वेदेरन्वृर्म्तौ यस्य मत्तमयूरः ।”

३१५ । वेष्टन्त इति । सुरक्षणविधौ ‘वप्रा.’-“सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ”
 (“विरूपाणामपि समानार्थानाम् । * ।”) -नगरं वेष्टन्ते, न तत रक्षा । ‘गार्ग्यौ’-
 “वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चैदेव विशेष”-गार्ग्यश्च गार्गायनश्च कुत्र गतौ न तौ सम्प्रति
 विद्येते, इमी पुन ‘वात्स्यौ’-“स्त्री पुवञ्च”-वात्सी च वात्सायनश्च चलौ अस्थायित्वात्,
 तथा ‘ब्राह्मणौ’-“पुमान् स्त्रिया”-ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च लक्ष्यात् योगधर्मात् सम्प्र-
 तितौ न सम्प्रतियुतौ सम्प्रानयुक्तौ । ‘पुत्रौ’ पुत्रश्च दुहित्वा च ‘भ्रातरौ’ भ्राता च स्वस्य
 च-“भाद्रपुत्रौ स्वसृष्टदुहित्याम्”-स्त्रिंशौ प्रीतिभाजने । विधुः सरसिजं हंसौ च
 प्रत्येक मोदयते, यत् यस्मात् ‘शुक्लानि’-“नपुंसकमनपुंसकोनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्”-
 शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लश्च तानीमानि शुक्लानि ।

(ग) स्त्री पुंवच्च [यथा गार्गी] ;—

स्त्री इडा यूना [सहवचने] शिष्यते तल्लक्षणशेदेव विशेषः पुवच्च (१।२।६६) ।

(घ) [कुक्कुटौ तौ] पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया [सहवचने] पुमान् शिष्यते स्त्रीपुसलक्षणशेदेव विशेषः (१।२।६७) ।

(ङ) भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां [तौ भ्रातरौ यथा] ।

स्वसृदुहितृभ्यां [सहवचने] भ्रातृपुत्रौ शिष्यते (१।२।६८) ।

(च) [स्यान्] नपुंसकमनपुंसकेनै-

कवच्चास्यान्यतरस्या[महो] ।

अनपुंसकेन [सहवचने] नपुंसक शिष्यते एकवच्च अस्य [कार्यं] अन्यतरस्या नपुंसकानपुंसकलक्षणशेद्विशेषः (१।२।६९) ।

३१६ । पितरौ निखिलेषु सम्मतौ

क्व नु मातापितरौ विमानितौ ।

श्वशुरौ च समौ समं स च

श्वशुरश्चात्र न तौ समादृतौ ॥

(क) [पितरौ मातापितरौ] पिता मात्रा[वशेषभाक्] ।

मात्रा [सहवचने] पिता शिष्यते अन्यतरस्याम् (१।२।७०) ।

३१६ । पितराविति । निखिलेषु 'पितरौ'—'पिता मात्रा'—माता च पिता च सम्मतौ । क्व नु 'मातापितरौ' विमानितौ । 'श्वशुरौ' च—'श्वशुर श्वशुरा'—श्वशुरश्च श्वशुर समौ पितामातृतुल्यौ । स च श्वशुरश्च अत्र 'तौ'—'त्यदादीनि सर्वं नित्यम्'—पिता श्वशुरश्च न सम समादृतौ ।

(ख) [श्वशुरी] श्वशुरः श्वश्र्वा [श्वश्र्वाश्वशुराविव वा] ।

श्वश्र्वा [सहवचने] श्वशुर, शिष्यते अन्यतरस्याम् (१।२।७१) ।

(ग) [बाल] ल्यदादीनि सर्वैर्नित्यं [स बालकश्च तौ] ।

सर्वे [सहवचने] ल्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते (१।२।७२) ।

३१७ । कुरुतः स च यश्चांहो यौ नित्यौ ननु तौ क्षिती तु ।
भारौ सा स च वन्द्यौ तौ चेत् पुण्यकृतौ तच्च ना ॥
नारी च तानि नित्यं समाहृतानि नरनार्यौ ते ।
नन्दत इह तेनाङ्ग ते कफजे खलु गदेऽर्द्धपिप्पल्यौ ॥

ल्यदादीना निध सहीतौ यत्पर तच्छिष्यते ।

पूर्वशेषोऽपि दृश्यते ।

ल्यदादित शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि । * ।

पुनपुसकयोस्तु परत्वान्नपुसकं शिष्यते ।

अदन्तत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । * ।

३१७ । स चेति । 'स च यश्' अह पापं कुरुतः 'यौ'—'ल्यदादीना निध सहीतौ यत्पर तच्छिष्यते'—नित्यौ ननु 'तौ'—'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते'—क्षिती तु भारौ, 'सा स च' वन्द्यौ चेत् 'तौ'—'ल्यदादित शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि । * ।'—पुण्यकृतौ । 'तच्च' पुण्य 'ना' मनुष्यः नारी च 'तानि'—'पुनपुसकयोश्च परत्वान्नपुसक शिष्यते ।'—नित्यं समाहृतानि । नरनार्यौ 'ते' इह तेन पुण्येन अङ्ग इह बाल नन्दत । कफजे गदे ते 'अर्द्धपिप्पल्यौ'—'अदन्तत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । * ।'

३१८ । इमा गावश्चरन्तीह गोपालान् मोदयन्ति च ।
पयोभिर्वर्द्धयन्त्यन्यान् स्वस्था वत्सा भवन्त्विमे ॥

(क) [स्याद्] ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री [मा अजाः] ।

अतरुणेषु ग्राम्यपशुसघेषु स्त्री शिष्यते (१।२।७३) ।

३१९ । धावन्तीमे वाहा रिपवस्तानभिभूय नितराम् ।
अदान्तांस्तान्निव्यं संयच्छ यदि शान्ती स्पृहास्ति ॥

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । * ।

इति दृष्टान्तसर्वस्वे दृष्टान्तानुगमने वचनवैशिष्ट्यैक-

शेषनिरूपण नाम तृतीय प्रकरणम् ।

३१८ । इमा इति । 'इमा गावः'—'ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री'—इह गोष्ठे चरन्ति गोपालान् मोदयन्ति च । अन्यान् इतरान् जनान् पयोभिः वर्द्धयन्ति, 'इमे वत्सा' स्वस्था भवन्तु । अर्धगृध्रुगोपालकैर्वर्द्धिताः पयःपानाभावात् क्षीणकाया अथवा पिशाचसदृशहन्तृकरे निक्षिप्ता न भवन्तु ।

३१९ । धावन्तीति । 'इमे वाहा'—'अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । * ।'—धावन्ति, तान्, वाहान् अभिभूय नितरा रिपवः धावन्तीति शेषः । यदि शान्ती स्पृहा अस्ति अदान्तान् तान् रिपून् संयच्छ ।

इति दृष्टान्तव्याख्याया समाप्ते तृतीय प्रकरणम् ।

द्विर्वचनमनुस्वारस्यैव प्राप्नोति । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यद्यग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णे यथा स्यात् । वक्ष्यमाणेन “द्विर्वचने परसवर्णल सिद्ध वक्तव्य”-मित्यनेन द्विर्वचने कर्त्तव्ये परसवर्णस्य सिद्धत्वात् नैतदस्ति प्रयोजनम् । एव परसवर्णे सिद्धे अग्रहणेन ग्रहणाद्विर्वचनं यथा स्यात् । मा भूत् द्विर्वचनम् । द्विर्वचने कृते चियकारकमन्यथा द्वियकारकं भवतीति भेदी द्विर्वचने । सत्यपि द्विर्वचने “हृली यमा यमि लोपः” (८।४।६४) इत्यनेन एकस्य लोपे द्वियकारकमेव तिष्ठतीति नास्ति भेदः । द्विर्वचने सति कदाचिन्नियकारकं कदाचित् द्वियकारकम्, असति द्विर्वचने केवलं द्वियकारकमेव । “हृली यमा यमी”त्यत्र यदि लोपो नित्यं स्यात् तदा द्वियकारकमेव तिष्ठेत् द्विर्वचने भेदी न स्यात् । लोपस्य विभाषा । विभाषानुग्रह्यग्रहणेन भेदाभावसाधनत्वसम्भवम् यतः

६ । अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वार- यत्ययं द्वित्वम् ।

“शरोऽचि” (८।४।४६) इति द्विलवारणेन ज्ञाप्यते “हृली यमा यमि लोपः” इत्यनुवर्त्तते विभाषा । अन्यथा,

७ । नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित् स्यात् ।

तत्र परस्येति । ‘संध्यन्ता’ ‘संञ्चत्सर’ ‘यल्लोका’मित्यत्र परसवर्णे पूर्ववर्त्तितानुनासिकयवला द्विलभूतमनुस्वारं प्राप्य ययत्नभूतत्वात् “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णम्” इत्यनेन परसवर्णले यवलाणां चिकस्य श्रवणं भवति ।

ज्ञाप्यते इति । “भरौ भरि सवर्णे” (८।४।६५) इत्यत्र लोपे विभाषानुवर्त्तते । “भयो ह्योऽन्यतरस्याम्” (८।४।६२) इत्यतोऽनुवर्त्तमाना विभाषा “भरौ भरौ”त्यत्रानुवर्त्तनात् मध्यस्थे “हृली यमा यमी”त्यत्रानुवर्त्तते इति ज्ञापको न्यासः ।

यदि लोपी नित्यं स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । यत कर्षतीत्यत्र द्विवचने सति “भरौ भरि मवर्ण” (८।४।६५) इति लोपी भविष्यति । विभाषाय लोप इति पश्यन् “शरोऽचीति” द्विवचनप्रतिषेधं शास्त्राचार्यम् ।

नैतज्ज्ञापकम् । कथम् ? “हलो यमा यमि” “भरौ भरौ”त्यत्र यमा भरा च यर्-सामर्थ्यात् परिगृह्यते । “अचो रहाभ्याम्” (८।४।४६) इत्यनेन यद्विवचनम्, लोपापवादं स, अन्यथा द्विवचनमनर्थकं स्यात् । सुतरा “हलो यमा यमि” “भरौ भरौ”ति सूत्रद्वये वर्त्तमानेऽपि “शरोऽचीति” प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यम् । किन्तुर्हि योगयोस्तयो-रुदाहरणम् ? ‘प्रत्तम्’ ‘अवत्तम्’ ‘आदित्य’ इति द्विवचनेऽकृतेऽपि यत् त्रिव्यञ्जन-

यदि लोप इति । “शरोऽची”त्यत्र “अचो रहाभ्यां हे” (८।४।४६) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । लोपे नित्ये सति “शरोऽची”ति सूत्रकरणं विफलम् । यत्, “अचो रहाभ्याम्”मित्यनेन यगी हे भवत इत्यत्र यमा भरा च यर् । सुतरा “हलो यमा यमि” “भरौ भरौ”ति लोपकथने यरी द्वित्वनिवृत्तिः स्यात्, किमनेन “शरोऽची”ति सूत्रेण ।

लोपापवाद इति । “अचोर हाभ्याम्” इति सूत्रं पूर्वसुक्तम् । तेन द्विवचने कृते पश्चात् “हलो यमा यमि” “भरौ भरौ”ति सूत्रद्वयेन तद्विघटितं स्यात् । सुतरा लोपापवादं स इत्युक्तम् ।

किन्तुर्हीति । लोपसाधकयोस्तयो “हलो यमा यमि” “भरौ भरौ”ति योगयो-रुदाहरणं किमिति जिज्ञासा ।

प्रत्तमिति । “अच उपसर्गात्” (७।४।४७) इत्यनेन अजन्तादुपसर्गात् दा इत्येतस्य सुसंज्ञकस्य त । ‘आदित्य’ इत्यत्र आदित्यो देवता अस्य स्थापिपाकस्थिति आदित्यः अथवा भवादर्थं स्थानात् ण । तत्र एकस्य यकारस्य नित्यलोपे ‘आदित्यः’ । प्रत्तमित्य-चापि त्रिव्यञ्जनसंयोगः, यत उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् आदितरत् दस्य स्थाने एकस्यकारः, सूत्रस्थस्याच इति अचपदस्यावर्त्तनात् अच इति षष्ठीप्राप्तौ आकारस्य स्थाने तकारः, ततः प्रत्ययस्य क्तस्य च तकारेण त्रिव्यञ्जनसंयोगः । सुतरा सिद्धमकृतेऽपि द्विवचने त्रिव्यञ्जनसंयोग इति ।

संकीर्णः । 'कर्त्ता' 'हर्त्ता' इत्यत्र तु द्विव्यञ्जनसामर्थ्याद्भोपो न भवति । यथाच द्विव्यञ्जन-
सामर्थ्याद्भोपो न भवति, तथा 'कर्षति' 'वर्षती' इत्यापि । सुतरां लोपे नित्येऽपि
'ऋरोऽचौ'ति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । एवं विभाषानुवर्तनमत्यन्त सन्दिग्धम् ।

—०.०—

लण् । ६ ।

म. वृ. । ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोच्चारणान्ते णकारमितं
करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । "अणु-
दित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" (१।१।६८) इत्यकारिण, "इण्कोः"
(८।३।५७) इतीकारिण, "इको यणचि" (६।१।७७) इति यका-
रेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण अणुग्रहणानि तु
पूर्वेण । "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" इत्येतदेकमनेन ।
अथ किमर्थमज्यग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शक्यम् । अन्तः-
स्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । 'सँव्यग्रन्ता' 'सँव्वत्तरः'
'यँल्लोकम्' 'तल्लोकम्' इत्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि पर-
सवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विव्यञ्जनं यथा स्यादिति ।

सन्दिग्धमिति । ज्ञापकबलेन याऽनुवृत्ति साधिता, सा पश्चादुक्तया युक्त्या खण्डिता,
सुतरामुक्त "विभाषानुवर्तनमत्यन्त सन्दिग्ध"मिति । लण्-सूत्रे "विभाषा सलोपः"
इत्युक्ते "त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणाय अणुदित्ति णकारिण प्रत्याहारः कृते न णकारिण्येति
स्थितम् ।"

हकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः
प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् रपरः” (१।१।५१) इत्यत्र प्रत्याहार-
ग्रहणात्परत्वमपि भवति ।

भा. स. लण् इत्यत्र णकारो विरनुबन्धते, पूर्वस्यैव परश्च । तत्र अण्यग्रहणे-
ष्विण्यग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्वेषु वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिन्नावदण्यग्रहणे
सन्देहः । “द्वृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण” (६।३।१११) इति । पराभावात् अस्मिन्नि-
ग्रहणे न परेण । न हि द्वृलोपेऽण सन्ति । ननु ‘आहटम्’ ‘आहटमिति परेऽण-
सन्ति । एव तद्धि अण्यग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेषु न परेण । यदि हि परेण स्याद् अण्य-
ग्रहणमनर्थकं स्यात्, द्वृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्येव ब्रूयात् । अथवा अनित्यपि न
ब्रूयात्, अचो ह्येतन्नवति ऋस्वी दीर्घं भूत इति । अस्मिन्सर्वेषु अण्यग्रहणे सन्देहः “केऽणः”

न हि द्वृलोप इति । इह उद्यमन इत्यस्मात् त्वि “सार्धधातुकार्द्धधातुकयोः”
(७।३।८४) इति गुणे क्त्विवादिडभावे “ही ढ” (८।२।३१) इति ढलम्, “अषल-
घोर्द्धोऽण” (८।२।४०) इत्यनेन तकारस्य घकार, तत “द्युना द्युः” (८।४।४१) इत्यनेन
तकारस्य द्युलम्, द्युत्वे “ढी ढे लोप” (८।३।१३) । “द्वृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण”
(६।३।१११) इत्यनेन रफस्य दीर्घे स्थानसाम्याहकारे ढलोपस्यासिद्धत्वात् ‘उपधायाश्च’
(७।१।१०१) इत्यनेन इत्वे पूर्ववद्गुणे वेर्द्धेति पदसिद्धिः, न तु वेर्द्धेति । वेर्द्धेत्यादौ
गुणोऽसिद्ध अत उक्तं न हि द्वृलोपे परेऽण सन्तीति ।

अण्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अ इ ष ण् । ऋ लृ क् । ए औ ड् । ऐ औ च् ।
ह य व र ट् । ल ण् । इत्यत्र अणो यदि परेण णकारेण गृह्यन्ते ह य व र इति
इच्छा तत्र ग्रहणं भवति । इलामण्यग्रहणसम्भवात् एच एवावशिष्यन्ते । ततो न कश्चिद्दि-
शेष अज्यग्रहणेनैव सिद्धेः । एव यत्राण्यग्रहणं कृतं, तत्र तदग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वस्यैव
भवति, अन्यथा अज्यग्रहणमेव तत्र कुर्यात् ।

(७।४।१३) इति । पराभावात् असन्दिग्ध पूर्व्वेण न परेण । न हि के परेऽण-
सन्ति । ननु चायमस्ति, 'गीका' नौकीति । एवं तर्हि अण्यग्रहणसामर्थ्यात्
पूर्व्वेण न परेण । यदि परेण स्यात्केऽच इत्येव ब्रूयात् अथवा तदपि न ब्रूयात्, अची
हि ऋखी दीर्घः कृती भवति । अस्मिन् तर्हि अण्यग्रहणे सन्देहः "अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक" (८।४।५७) इति । पराभावात् असन्दिग्ध पूर्व्वेण न परेण । न हि पदान्ताः
परेऽण, सन्ति । ननु चायमस्ति कर्तृ 'हर्तृ' इति । एव तर्हि पूर्व्वोक्तयुक्त्या पूर्व्वेण न

न हि के पर इति । ननु उपानतकीत्यत्र के परं ऋखे कर्त्तव्ये "नहो ध" (८।२।३४)
इत्यस्यासिद्धत्वात् अस्ति के परतोऽकार, तथा 'गीकी'त्यादौ "इण घ" (८।३।३६) इत्य-
नेन विसर्जनीयस्य षकारादेशस्याभिह्वलात् अस्ति के परतीरेफ । 'न सु ने" (८।२।३)
इत्यत्र वृत्तिकारानुसारिणा कैयटेन यागविभाग कृत्वा धलादीनामसिद्धत्व निरस्य समा-
धान कृतम् । भाष्ये योगविभागस्यानुक्तत्वात् "के परं" इत्युक्त्वा गोकीत्यादि भाष्योदा-
हरणात् अनभिधाननेव साधित विवरणकारिण । 'ऋखशुल्कीपस्थितस्य अच' (१।२।२८)
इत्यस्याबाधाय पूर्व्वेण भविष्यति, अबाधनीपपत्तौ हि बाधो न न्याय्य' इत्याह दीक्षित ।
अनिष्टे विषये पूर्व्वेणासिद्धस्य प्रतिबेधार्थं योगविभागो यद्यपि भाष्ये न दृश्यते, तथापि
तत्पक्षस्य बोधसौकर्यत्वात् कैयटकृतममाधाननेव वयमनुमोदयाम ।

न हि पदान्ता इति । ननु रवर्जितानामन्त स्थाना सातुनासिकत्वसत्त्वे "ह्रस्व-
करोति" इत्यत्रापि परेण प्राप्नोति । अथ हि दृष्टान्त, "ह्रस्वि सर्व्वेषाम्" (८।३।२२)
इत्यत्र ह्रस्वग्रहणमुत्तरार्थं कृत्वा "भो भगी" (८।३।१७) इत्यतोऽग्रहणम् । ततो
ह्रस्वि अग्रोति व्याख्यानान्त् 'ह्रस्व करोती'त्यत्र लोपो मा भूत् । "अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक" (८।४।५७) इत्यत्र अप्रगृह्यस्येत्यस्य पर्य्युदासेनाच एव अनुनासिका भवन्ति न
तु ह्रस्व इति तत्त्वम् । भाष्ये "न हि पदान्ता" इति यदुक्तं तेन सातुनासिकान्त स्थाना
न ह्रस्वस्यप्रतिपादितं किन्तु न तेषा कार्य्यभाक्त्वमिति सूचितम् । ह्रस्वं ह्रस्वतीति ह्रस्व-
विट् तमाचष्टे य स ह्रस्ववयति । ह्रस्ववयतीर्विचि ह्रस्व इति पद सिद्धम् ।

पूर्व्वोक्तयुक्तीति । अण्यग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यात्,
अण्यग्रहणमर्थकं स्यात् अचीऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्, अथवाऽजित्यपि न
ब्रूयात् । अत्र एव हि प्रगृह्या भवन्तीति युक्तिः ।

परिण । अतएव हि प्रगच्छा भवन्ति । अस्मिन्सिद्धिं अण्यग्रहणे सन्दिहः, “उरण् रपरः” (१।१।५१) । पगभावात् असन्दिग्ध पूर्वेषु न परिण । ननु ‘कर्त्तव्यं’ ‘हृत्त्वर्थ’मिति उ स्थाने परिण सन्ति । रपरत्वे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्ग । “हृत्त्वो यमा यमी” ल्येकस्य रेफस्य लोपः, विभाषापत्ते विभाषा तच्छ्रवणम् । “रो रि” (८।३।१४) इति तस्य लोपः । न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यानं युक्तम्, तथा सति जगृधे. लङ् अजर्घाः, पास्यर्द्धेर्लङ् ‘अपास्या’ इत्यादिरसिद्धिप्रसङ्गः । इह तर्हि ‘मातृणा’ ‘पितृणा’मिति रपरत्वप्रसङ्गः ।

कर्त्तव्यं इति । कर्त्तुं + अर्थ, “इको यणचि” इति इको यणि रपरत्वे “उरण् रपरः” इत्यनेन रेफार्थम् अण्यग्रहणे रेफद्वयप्रसङ्गः ।

विभाषापत्ते इति । यद्यपि पूर्वं विभाषाग्रहण सन्दिग्धमित्युक्तमत्र विभाषा-श्रवणमित्युक्त्या विभाषाग्रहणं स्वीकृतम् ।

जगृधेरिति । गृधु अभिकाङ्क्षाया यङ्लुकि त्रिले “रुयिकौ च लुकि” (७।४।६१) इत्यनेन अभ्यासस्य रुक् । एव जगृधे लङ् सिपि चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठात् “अदि-प्रश्नतिभ्यः शप” (२।४।७२) इत्यनेन शपो लुक् । “यङो वा” (७।३।६४) इत्यनेन सिपि ईडभावपत्ते लघूपधगुणो (७।३।८६) रपर । “इतश्च” (३।४।१००) इति सिपि इकारलोपे अजर्घसु इति स्थिते “हृत्त्व्यावभ्योदीर्घात् सुतिस्युक्त हृत्” (६।१।६८) इति सिपो लोपे “एकाचो वशी भष् भणन्तस्य सुध्वी” (८।२।३७) इत्यनेन वश स्थाने भष्भावः, ततोऽवसानभूत (८।४।५६) षकारस्य जशत्वम् । “दश्च” (८।२।७५) इति रुत्वम् । एवं अजर्घर् र् इति स्थिते “रो रि” (८।३।१४) इति पूर्वरेफस्य लोपः, “ट्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण” (६।३।१११) इति पूर्वस्यापी दीर्घे ‘अजर्घा’ इति पद सिद्धम् ।

पास्यर्द्धेरिति । स्यर्द्धं संघर्षे । “दीर्घोऽकितः” (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घं । ततः सिपि पूर्ववत् इकारलोपः सिवलोपे अपास्यर्ध् इति स्थिते षस्य दत्वे दस्य रुत्वे “रीरीति” पूर्ववत्तिरलोपेऽणो दीर्घत्वे ‘अपास्या’ इति रूप सिद्धम् ।

“ऋत इहातो” (७।१।१००) इति धातुग्रहणान्नाप्यते ‘मातृणा’ ‘पितृणा’मित्यत्र न भवति, अन्यथा धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते अन्यत्वात् इत् न भविष्यति । नात्र रपरत्वं भवतीति पश्यन् धातुग्रहणं करीत्याचार्यं । ‘चिकीर्षति’ ‘जिहीर्षति’ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । उपधायाश्च (७।१।१०१) इत्येव भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति ‘मातृणा’ ‘पितृणाम्’ उपधाया ऋकारत्वात् । तस्माद्धातुग्रहणम् कर्तव्यम् । एव तर्हि अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वोक्तयुक्त्या पूर्वैरेण न परेण ।

“अणदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय” (१।१।६६) इत्यत्र तर्हि अण्ग्रहणे सन्देहः । “उक्तं” (७।४।७) इत्यत्र ऋकारे तपरकरणेन ज्ञापयत्याचार्यं सवर्णोऽप्यग्रहणं परेण न पूर्वैरेण ।

धातुग्रहणमिति । यदि ‘मातृणाम्’ ‘पितृणाम्’ इत्यत्र ऋकारे “उरण् रपरस्” प्राप्तिः स्यात्, तदा “ऋत इत्” इत्येव स्यात् धातुग्रहणमनर्थकं भवेत् । धातुग्रहणेन ज्ञापयति धातो ऋत एव इत् भवति, तत्रैव “उरण् रपरस्” प्राप्तिः ।

अन्यत्वादिति । ऋकारे यदि ‘उरण् रपर’ इत्यनेन रपरत्वं स्यात् तदा “ऋत इत्” (७।१।१००) इति ऋकारान्ताङ्गजन्य इत् न सिद्धेत् ऋर् इति रकारान्तत्वात् ।

चिकीर्षतीति । “अज्भृग्मा सनि” (६।४।१६) इत्यनेन दीर्घे रपरत्वे च सति “उपाधायश्च” तौल्यमेषितव्यम् । एवं जिहीषतीत्यत्र ।

इहापि तर्हीति । धातुग्रहणलिङ्गादधातोः मातृणामित्यादि रपरत्वं निवर्तितम् । एवमस्य ज्ञापकत्वचरितार्थताया धातोस्तु रपरत्वे सति तत्र रपरत्वं निवर्तनज्ञापकत्वं न ।

पूर्वोक्तयुक्तेति । यदि परेण स्यात् “उरञ्जरपर” इत्येव ब्रूयात् सुतरा अण्ग्रहणसामर्थ्यात् तद्ग्रहणानर्थक्यवारणाय पूर्वैरेव न परेणेति निष्कर्षः ।

उक्तं इति । कृतं सशब्देन इत्यस्मात् चुरादिख्यत्वात् लुङि चङि सिद्धमचीकृतदित्यत्र दीर्घस्यापि स्थानिन ऋकारस्य स्थाने ऋस् एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरग्रहणं कृतम् । यदि पूर्वैरेण ग्रहणं स्यात् तदा तपरग्रहणं निरर्थकं यतस्तेन स्थानिन ऋकारस्याप्राप्तिः सुतरा न तस्यादेशत्वम् । ननु भाव्यमानेन न सवर्णग्रहणमस्ति, सुतराम् “उक्तं” इत्यत्र भाव्यमानेन ऋकारेण सवर्णग्रहणाभावात् व्यर्थं तपरकरणेन सवर्णग्रहणनिवृत्तिः । “न चायं भाव्यमान, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं खरुपमेवैतदभ्यनुज्ञायते”

इण्यङ्गेषु तर्हि सन्देहः । यत्र पूर्वेषु ग्रहणं तत्र यीरिवेव संस्यग्रहणं करोति, सुतरां तदन्वयं परेण स्यात् । प्रत्याहारग्रहणे तिस्रो मात्राः, विभक्तिनिर्देशे सस्यग्रहणेऽर्द्धवतस्त्रो मात्राः, एव गौरवेऽपि यत् संस्यग्रहणं करोति तेनैव ज्ञापयति परेण न पूर्वेषु ।

किं पुनरत्र वर्णोत्सत्ताविवाय णकारो द्विरुच्यते ? “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति भवति परिभाषेति ज्ञापयत्याचार्यः । ततो व्याख्यानं, अणुदिसवर्णं परिहाय पूर्वेषु ग्रहणं इण्यङ्गं परेणिति ।

— ००० —

ज म ङ ण न म् । ७ ।

म वृ । ज म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चारान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । “पुमः खय्यम्परः” (८।३।६) इत्यकारेण,

इति वृत्तिलिखनात् नाय भाव्यमानः । यदि तपरकरणेन भाव्यमानतायाति दीर्घस्थानि, तदन्यत् । सुतरां ग्रहणकशास्त्रेऽण्यङ्गं परेणिति स्थितम् । तदफलन्तु “ऋत इडातो” (७।१।१००) “उदीष्टपूर्वस्य” (७।१।१०२) इत्यादौ “उरण् रपरः” (१।१।५१) इत्यत्र उर् इत्यनेन ऋकारस्य ग्रहणात् रपरत्वसिद्धिः ।

अर्द्धवतसं इति । अर्द्धेन चतस्रं अर्द्धवतसं । सहिताया साङ्गद्वयं विभक्तियोगात् मात्राद्वयमिति अर्द्धवतसो मात्रा यीरिवत् । प्रत्याहारग्रहणे तु इण इत्याकारः, तत्र तिस्रो मात्राः ।

वर्णोत्सत्ताविति । वर्णोत्सत्तिं वर्णोच्छेदः । अ इ उ ण् इत्यत्र णकारः, ल ष् इत्यत्र णकारः । एकस्योच्छेदेऽपरस्यास्तित्वमवसीयते, ततः कार्यं न वर्णान्तरमनुबन्धः, क्रियते ? “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणं”मिति परिभाषाज्ञापनार्थमिति सिद्धान्तः ।

“हलो यमां यमि लोपः” (८।४।६४) इति यकारेण, “ङमो ऋस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (८।३।३२) इति ङकारेण । “जम-
न्ताड्ड” इति जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । किञ्चित्तु सर्वा-
ख्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि जकारेण भवन्त्विति मकारमनु-
बन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ङमो ऋस्वादचि ङमुण्
नित्यम्” इत्यत्रागमिनोर्भ्रभोरभावादागमाभावप्रतिपत्ति-
गौरवं भवति ।

झ भ ज् । ८ ।

म वृ । झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते जकार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । “अतो
दीर्घो यजि” (७।३।१०९) इति यकारेण ।

भा स । कथं मकारो जकार इतीदौ मुखनासिकावचनावुभावमुबध्यते ?
न पुनरेको जकारोऽनुबध्यते ? “हलो यमां यमि लोपः” (८।४।६४) इत्यत्र “हलो
यमां यजि लोपः” इति कृते झकारभकारयोरपि लोपः प्रसज्येतेति चेत्, न दीर्घः,
यतः झकारभकारौ न झकारभकारपरौ स्त । “पुम खय्यम्पर” (८।३।६) इत्यत्र
पुम खय्यज्पर” इति कृते झकारभकारपरे खयि क प्रसज्येतेति चेत्, न झकार-
भकारपर खयकीति न दीर्घः । “ङमो ऋस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (८।३।३२) इत्यत्र
“ङमो ऋस्वादचि ङमुण् नित्यम्” इति झकारभकारयोरपि पदान्तयोः झकारभकारा-
वागमौ स्यान्नामिति चेत्, न झकारभकारौ पदान्तौ स्त इति न दीर्घः । यदि न तौ स्त

न झकारेति । उज्झो लभे क्विपि झकारभकारौ स्त तत् कथमुक्तं न झकार-
भकारपर इति ? उज्झोर्दीर्घतया सद्योगान्तलोपे उदिति रूपम् । लभेसु भकारस्य
पदान्तस्य अश्ल्वम् । सुतरां झकारभकारपरी नाम्नि खय इति सिद्धम् ।

पञ्चागमास्त्रय आगमिन इति वैषम्यात् सख्यातानुदेशी न प्राप्नोति, भकारभकारावाग-
मिनौ न स इति क्त्वा आगमावपि न भविष्यत ।

अथ किमिदमक्षरमिति ?

१ । अक्षरं न क्षरं विद्यात्,—

न क्षीयति न क्षरतीति वा अक्षरम् ।

२ । अक्षोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।

अक्षोतेर्वा पुनरयमौणादिकं सरन्प्रत्यय । अक्षुते इत्यक्षरम् ।

पञ्चागमा इति । यदि पदालौ भकारभकारौ न सः तदा ङञ् इत्यत्र चय आग-
मिन ङञुट् इत्यत्र पञ्च आगमा । सुतरा “यथासख्यामनुदेश समानाम्” (१।३।१०)
इत्यनेन सख्यातानुदेशप्राप्तभावः । न दीष, कथम् ? येषामागमानामागमिनो
विद्यन्ते त एव प्रवर्त्तन्ते, यत्र ह्युद्देशिनामनुदेशिनाञ्च सख्यासास्यं तत्र यथासंख्यलब्ध
प्रयोगे यस्यागमस्य आगमो विद्यते तत्र प्रवर्त्तते सख्यातानुदेशः ।

अक्षरमिति । “स्वरशोऽक्षरशः” (६ प्र.) इति पूर्वमुक्तम् । ततः किमिदमक्षर-
मिति प्रश्नः ।

न क्षरमिति । न क्षीयते न क्षरत इति व्युत्पत्त्या नित्यार्थवाचकम् । द्रुक्ष्वि
प्रयुक्तोऽक्षरशब्दो नित्यार्थं परमाथैत । वर्णं तु व्यवहारनित्यतया नित्यत्वम् ।

अक्षुत इति । अर्थमक्षुते व्याप्नोतीत्यक्षरम् ।

प्रत्याहारपरिशिष्टम् ।

(महावृत्तिकोऽपत्रम्)

६१ प्र० ।

घ ढ ध ष् । ९ ।

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वीञ्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति ङाभ्याम् । “एकाचो वशी भष् भषन्तस्य स्रध्वोः” (८।२।३७) भकारभकाराभ्याम् ।

ज ब ग ड द श् । १० ।

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वीञ्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । “भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि” (८।३।१७) इत्यकारेण ; “हग्नि च” (६।१।११४) इति हकारेण ; “नेड्वग्नि क्कति” (७।२।८) इति वकारेण ; “भलां जग् भग्नि” (८।४।५३) इति जकारभकाराभ्याम् ; “एकाचो वशी भष् भषन्तस्य स्रध्वोः” (८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त व् । ११ ।

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकार-
मितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन ।
“नश् छव्यप्रशान्” (८।३।७) इति छकारेण । ख फ ग्रहण-
मुत्तरार्थम् ।

क प य् । १२ ।

क प इत्येते वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते यकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः” (८।४।५८) इति यकारेण ; “मय उच्ची वो
वा” (८।३।३३) इति मकारेण ; “भयो ह्योऽन्यतरस्याम्”
(८।४।६२) इति भकारेण ; “पुमः खय्यम्परे” (८।३।६) इति
खकारेण ।

श ष स र् । १३ ।

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते रेफमितं
करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः ।
“यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकी वा” (८।४।४५) ; “भ्ररो भ्ररि
सवर्णे” (८।४।६५) इति भ्रकारेण ; “खरि च” (८।४।५५) इति
खकारेण । “अभ्यासे चर् च” (८।४।५४) इति चकारेण ;
“शर्पूर्वाः खयः” (७।४।६१) इति शकारेण ।

ह ल् । १४ ।

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाञ्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । “अलोऽन्या-
त्पूर्वं उपधा” (१।१।६५) इत्यकारेण ; “हलोऽनन्तराः सयोगः”
इति (१।१।७) हकारेण ; “लोपो व्योर्वलि” (६।२।६६) इति
वकारेण ; “रलो व्युपधाद्बलादेः संञ्च” (१।२।२६) इति रेफेण ;
“भलो भलि” (८।२।२६) इति भकारेण ; “श्ल इगुपधाद-
निटः क्सः” (३।१।४५) इति शकारेण ।

अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? कित्त्व-
विकल्प-क्सेड्विधयो यथा स्युरिति । ‘स्निहित्वा’ ‘स्नेहित्वा’
इत्यत्र “रलो व्युपधाद्बलादेः संञ्च” (१।२।२६) इति कित्त्व वा
यथा स्यात् । लिहेः ‘अलिचत्’ इति “श्ल इगुपधादनिटः
क्सः” (३।१।४५) इति क्सो यथा स्यात् । ‘रुदिहि’
‘स्वपिहि’ इति वलादिलक्षण इड् (७।२।३५) यथा स्यात् ।
‘अदाग्धां’ भलग्रहणेषु (८।२।२६) हकारस्य ग्रहणं यथा
स्यात् ।

यद्येवं “ह य व र ट्” इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ?
‘महां हि सः’ ‘देवा हसन्ति’ इत्यत्राड्यग्रहणेषु (८।३।२) च ग्रहणं
यथा स्यात् । “हशि च” (६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं
यथा स्यात् । ‘ब्राह्मणी हसति’, “हशि च” (६।१।११४)
इति उलं यथा स्यात् ।

“एकस्मान् ङ ञ-ण-व-टा हाभ्यां षस्त्रिभ्य एव क-ण-माः स्युः ।
ज्ञेयी चयी चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः श्ली षड्भ्यः ॥” इति ।

इति प्रत्याहार ।

३ । वर्षं वाङ्गः पूर्वसूत्रे,—

अथवा पूर्वसूत्रे वर्षंस्याच्चरमिति सज्ञा क्रियते ।

४ । किमथमुपदिश्यते ।* ।

किमर्थं वर्षमुपदिश्यते ? वर्षं शब्दा ज्ञायन्ते शब्दैर्हि वेदी निवद्ध' । सुतरां
(१) शास्त्रप्रवृत्त्यथम् (२८ पृ) (२) इष्टबुद्धार्थम् (२९ पृ) (३) लघुर्थश्च उपदिश्यते ।

“सोऽयमचरसमान्नायो वाक्समान्नाय पुषित फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो
वेदितव्यो ब्रह्मराशि , सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति , मातापितरौ चास्य
स्वर्गे लोके महीयते ।”

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयमाह्निकम् ।

वर्षमिति । पूर्वसूत्रे व्याकरणान्तरे । “वर्षा अचराणी”ति तत्र ।

सोऽयमिति । अचरसमान्नाय वर्षानां क्रमपाठ । वाक्समान्नाय तैर्वर्षैर्व्यव-
हार । पुषित फलित , शब्दव्यवहारेणापूर्वफललाभात् फलपुष्पान्वित । चन्द्रतारकवत्
प्रतिमण्डित अलङ्कृत व्यवहारनित्यतया चन्द्रतारकैरुपमा । वेदितव्य, परिज्ञातव्य ।
कथम् ? ब्रह्मराशि । वर्षं शब्दा शब्दैर्वेदा परिज्ञायन्ते, अतोऽभेदीपचारात् सोऽय-
मचरसमान्नाय, वाक्समान्नाय ब्रह्मराशि वेदसमष्टिः । शब्दब्रह्मणीरभेदीपचारात् यत्
शब्द एव ब्रह्मेति मत, तत्तु “ऋची अचरे परमे व्योमन् (ऋक् १म १६४ सू ३८ ऋक्)
इत्यादि दिशवगन्त्वम् ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्युव्याख्याया तत्त्वसङ्गलन्या प्रथमा

ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तृतीयाह्निकम् ।

[पा. १ अ १ पा १ सू.]

[भा १ अ १ पा. ३ आ]

द्विद्विरादैच् । १ । १ । १ ।

म ह । द्विद्विशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानाञ्च । तपरकरण-मैजर्धम्, तादपि परस्तपर इति 'खड्वैङ्का'दिषु त्रिमात्रचतु-र्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । 'आश्वलायनः' 'ऐतिकायनः' 'अपगवः' 'अपमन्यवः' 'शालीयः' 'मालीयः' ।

द्विद्विप्रदेशाः—“सिचि द्विद्विः परस्मैपदेषु” (७।२।१) इत्येव-माद्यः ।

भा स । 'ऐच्' इत्यत्र “ची कु” (८।२।३०) इत्यनेन पदान्ते कुल प्राप्नोति, तत्र प्राप्नोति 'अयमयादौनि कन्दवि' (१ ४।२०) इत्यनेन भवतात् ।

ऐजिति । 'आदैच' इत्यतो ऐज्-ग्रहणं विस्पष्टतो न्यायप्रदर्शनार्थम् । एव ग्रहणे न दोषोऽपि यतो भाष्यकारेणापि पस्यसायाम् “शब्दाप्रतिपत्ति”रिति (२५ दृ) वार्तिके असमसत्वेन परिगृह्य 'आत् ऐच्' इति पदविभागं प्रदर्शितवान् । अत्र “कथं कुल न भवतीति” विचार ऐच्पदस्य साधुत्वपरिग्रहेणैव कृत, अन्यथा तत्र शास्त्रोक्तकुत्वादे कृत, सम्भावना । सङ्कतेनोपदेशार्थं सज्ञासंज्ञितपरिकल्पनसमश्र-म्यावि । सुतरा द्विद्विप्रादीनाननुशासनताख्येव । सर्व्वशब्दानां सर्व्वार्थवाचकत्वमिति प्राचीनमतम् । सर्व्वार्थवाचकता सङ्कोच्य विशेषविशेषार्थे विशेषविशेषशब्दं निवृज्य वाग्व्यवहारं प्रवर्त्तते । एव शब्दार्थनिरूपणस्य लौकिकत्वात् सज्ञासंज्ञितपरिकल्पनं न विरुध्यते शिष्टव्यवहारात् साधुत्वमपि । “सङ्कतयादृकशास्त्रकारण स्त्रैख्यैवैवेषा यदृच्छा-शब्दत्वेन व्यवहार” इति शिखरकार ।

नेद हृन्द इति चेत्,

१ । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति ।

इत्यस्य छन्दस्त्वम् । यदि भसञ्जा 'वृद्धिरादैर्जटेड् गुण' इत्यत्र जश्त्वमपि न प्राप्नोति । "उभयसञ्जान्यपि" छन्दासि दृश्यन्ते, तद्यथा "स सुटुमा स ऋक्षता गणेन" (ऋक् ४म ५सू ५ऋक्) । अत्र पदत्वात् कुल, भलात् जश्त्व न भवति । एवं 'वृद्धिरादैच्' "वृद्धिरादैर्जटेड् गुण" इत्यत्र भलात् कुल न पदत्वात् जश्त्व भवति ।

आदैच् इत्यनेन वृद्धिरिति ये आदैचक्षेपा ग्रहण भवति, आदैज्मात्राणा वा । यदि वृद्धिरिति ये आदैचक्षेपा ग्रहण भवति, 'शालीय.' 'मालीय' इत्यत्र 'वृद्धाच्छ' (४।२।११४) इत्यनेन वृद्धलक्षणच्छो न प्राप्नोति, 'आन्ममय.' 'शालमय.' इत्यत्र "नित्य

उभयसञ्जान्यप्रीति । वक्तव्यमेतत् 'अथक्षयादीनि छन्दसी' इति सूत्रे वार्त्तिकपाठे ।

आदैर्जिति । समस्तलपत्वे आदैर्जिति ग्रहण कृतम् । आच्च ऐञेति इतरतरद्वन्द्वपत्वे सुपा सुलुग् (७।१।३६) इति सुलुक्, पत्वे समाहारद्वन्द्व' । समासान्तविधिरनित्यत्वात् "द्वन्द्वाद्बुदषहान्तात् समाहारे" (५।४।१०६) इत्यनेन समाहारपत्वे टच् न । कुलो ज्ञायते समासान्तविधिरनित्य इति ? "द्वित्रिभ्या पाट्टन्सूर्द्धसु बहुव्रीहौ" (६।२।१६७) इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दादकृतसमासान्तात् । "बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छा स्वाहात् षच्" (५।४।११२) इति षच्यनुवत्तमाने "द्वित्रिभ्या ष मूर्द्ध्नु" (५।४।११५) इति षविधान षचथिस्वसामव्याञ्जायमानेनान्तोदात्तत्वेन 'द्वित्रिभ्या पाट्टन्सूर्द्धसु बहुव्रीहौ' इत्यत्र पात्रिकान्तोदात्तत्वखावाधनाय । तत्र तु 'द्विसूर्द्धा' इत्यसमासान्तोऽपि अन्तोदात्त, 'द्विसूर्द्ध' इति कृतसमासान्तोऽपि अन्तोदात्त पात्रिक । समासान्ते कृते "बहुव्रीहौ. कार्थित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्व पत्वे भवत्येव ।"

वृद्धरिति । वृद्धिरिति विधानबलेन ये आकारौकारा भाव्यन्ते ते । एषु तद्भावितलसञ्जा ।

वृद्धलक्षण इति । "वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्" (१।१।७३) अत्र मध्ये वृद्धि-सञ्ज्ञा आदैर्जादिभूतो यस्य तच्छब्दरूप वृद्धमञ्जम् । एतल्लक्षणाक्रान्ती वृद्धलक्षण ।

[पा. १ अ. १ पा. १ सू.]

[भा. १ अ. १ पा ३ आ]

ब्रह्मशरादिभ्य” (४।३।१४४) इत्यनेन ब्रह्मलक्षणो मयस्य प्राप्नोति । ‘आत्मगुणायनि’ ‘शालगुणायनिः’ इत्यत्र “उदीर्षां ब्रह्मादगोत्रात्” (४।१।१५७) इत्यनेन ब्रह्मलक्षणं फिञ् न प्राप्नोति ।

आदैर्ज्मात्राणां ग्रहणमिति चेत् सर्वो भास ‘सर्वभास’ इत्यत्र उत्तरपदब्रह्मौ “उत्तरपदब्रह्मौ सर्वं च” (६।२।२०५) इत्यनेन पूर्वपदान्तोदान्तत्व प्राप्नोति । तावती भार्या यस्य ‘तावन्नार्थ’ इत्यत्र ‘ब्रह्मिनिमित्तस्य च तद्वितस्वारक्तविकारे’ (६।३।३६) इत्यनेन “ब्रह्मिनिमित्तस्येति पुवत्प्रतिषेधः प्राप्नोति । आदैर्ज्मात्रग्रहणे न दोषः । कथम् ? ‘सर्वभास’ इत्यत्र ‘उत्तरपदस्य’ (७।३।१०) इत्यधिकृत्य या ब्रह्मिः सैवोत्तरपदब्रह्मि-रन्यथा सर्वं कारक ‘सर्वकारक’ इत्यत्र पूर्वपदान्तोदान्तत्व प्राप्नुयात् । ‘तावन्नार्थ’ इत्यत्र न पुवत्प्रतिषेधः, यतो न ब्रह्मेवंङ्गीना वा निमित्तं ब्रह्मिनिमित्तं किन्तु ब्रह्मेवंङ्गीना वा निमित्तं ककारो जकारो णकारो यस्मिन्निति ब्रह्मिनिमित्तस्य तद्वितस्य पुवत्प्रतिषेधो भवति, न तु “आ सर्वनाम्” (६।३।६१) इत्यनेन वतुनिमित्तस्य तावतीत्यस्य ।

२ । अथ सञ्ज्ञेति वक्तव्यम् । * ।

सर्वकारक इति । तन्नावितयग्रहणपक्षेऽपि प्राप्नोतीति प्रदर्शनाय ‘सर्वकारक’ इति ग्रहणम् ।

उत्तरपदब्रह्मिरिति । अत्र ब्रह्मिण्युत्तरपदग्रहणे तेनैव ब्रह्मिण्युत्तरपदं गृह्यते तथापि अदुत्तरपदग्रहणं कृतं तेनैतदायाति “उत्तरपदस्येति”त्यधिकृत्य या ब्रह्मिः सैवोत्तरपदब्रह्मिः ।

ब्रह्मेवंङ्गीना वेति । ब्रह्मिनिमित्तं ककारो जकारो णकारः । ब्रह्मिणामिति बहुवचन-निर्देशं कृत्वाया ब्रह्मिनिमित्तसूचनाय । आकार ऐकार औकारो हि कृत्वाया ब्रह्मेवंङ्गीना वेति । ब्रह्मिनिमित्तस्येत्यत्र व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

ककार इति । ‘अचो ज् णिति’ (७।२।११५) “किति च” (७।२।११८) इति णिति णिति ब्रह्मि सार्वत्रिकी, किति तद्विते । सुतरामेषा ब्रह्मिनिमित्तत्वम् ।

३ । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ।

अथ सञ्ज्ञेति प्रकृत्य वृद्धादय शब्दा पठितव्या, अन्यथा वृद्धादीना संज्ञा इत्विष संप्रत्ययो न स्यात् ।

४ । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ।

अक्रियमाणे संज्ञाधिकारे संज्ञासंप्रत्ययाभाव, संज्ञासंप्रत्ययाभावे बहुसुचमनर्थकं स्यात् । दृश्यन्ते हि लोकेऽर्थवत्यनर्थकानि च वाक्यानि, तद्यथा अर्थवन्ति—‘देवदत्त, गामभ्याज शुक्ता दण्डेन’, देवदत्त गामभ्याज कृष्ण’मिति । अनर्थकानि—‘दश दाडि-मानि’ ‘षड्रूपा’ ‘कुण्डम्’ ‘अजाजिनम्’ इत्यादि ।

५ । संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहश्च ।

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे केय संज्ञा क संज्ञीत्यत्र सन्देहो यथा न भवेत् तथा वक्तव्य वृद्धिशब्द संज्ञा आदैच संज्ञिन इति ।

संज्ञासंप्रत्ययार्थ संज्ञाधिकारी न कर्त्तव्य, यत,

६ । आचार्य्याचारात् संज्ञासिद्धिः । * ।

आचार्य्यव्यवहारात् संज्ञाल सिद्धम् । * ।

बहुसूत्रमिति । बहूनि सूत्राणि यस्मिन्निति बहुव्रीहियुक्ते प्रकरणमध्याहर्त्तव्यम् । समाहारद्विगुपुक्ते पावादिवात् स्त्रीप्रत्ययाभाव ।

अनर्थकमिति । सूत्राणामगमकत्वे न कश्चिदर्थो निष्पन्न इति अनर्थकम् । कष्ट-कल्पनयार्थनिष्पन्नत्वेऽपि तथैवावगन्तव्यम् ।

दश दाडिमानतीति । पदार्थाना समन्वयाभावात्तदज्ञानर्थक्यम् ।

आचार्य्यव्यवहारादिति । एवं हि वार्त्तिकपाठः । तेनैव पाठेन तद्विनिर्बन्धा ।

७ । यथा लौकिकवैदिकेषु ।

तद्यथा लोके जातस्य पुत्रस्य मातापितरौ नामधेयं सव्रतप्रदेशे कुर्वन्ति, तथोर्व्व-
हारात् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य सञ्जति । वेदे पुन 'स्मा 'यूप' 'चषास्त्र' इति
याज्ञिका संज्ञा कुर्वन्ति तेषां व्यवहारात् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य सञ्जति । एव
मिहापि सज्ञाधिकारं विना आचार्य्यव्यवहारादेव सज्ञासप्रत्ययः ।

अत्र सूत्रे केचित् व्याख्यानानि 'वृद्धिशब्दं सज्ञा आदैच सञ्जिन' इति वदन्ति, केचित्
सूत्रार्थकथनाय वृद्धिप्रदेशत्वेन "सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु (७।२।१) इति सूत्रमचीक्या
'अकार्षीत्' 'अनैषीत्' इत्यादित आकारैकारानुदाहरन्ति । अतएव "यथा प्रत्याख्यन्ते
सा सज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिनः" इति ।

यदुक्तं "सज्ञासञ्जिनोरसन्देहश्च" वक्तव्यं इति तदपि आचार्य्यव्यवहारादेव सिद्धम् ।

८ । अनाकृतिः ।

अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तं सञ्जिनं, यथा लोके आकृतिमती मास-
पिण्डस्य देवदत्त इत्यनाकृतिः संज्ञा क्रियते ।

व्याख्यानानेति । व्याख्या विना न हि वृद्धिशब्दस्य सज्ञात्वप्रतीतिः, आदैचां
सञ्जित्वबुद्धिरिति व्याख्यानानाशयः ।

वृद्धिप्रदेशत्वेनेति । "सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु" इति सूत्रे उदाहरणदृष्ट्या वृद्धि-
पदेन आकारैकारत्वमायातीति प्रतीतिः सुतरां वृद्धिरेव संज्ञा आकार ऐकार सञ्जीति
विज्ञायते । कथम् ? येन शब्देनोपस्थिति सा संज्ञा, यस्मिन्पस्थिति स्थितिश्च स सञ्जी ।
न च वाच्यं कथमुदाहरणस्य प्राप्तिः, सिद्धात् पदादुदाहरणग्रहणात् ।

अनाकृतिरिति । आदैच वर्णाकारेण आकृतिमन्तं, वृद्धिस्तु न कमप्याकार-
माधत्ते । देवदत्त इति नाम न कोऽप्याकारीऽस्ति यस्य जनस्य च तन्नाम स त्वाकार-
वान् । अतएव लोकादृष्टान्तेन सिद्धप्रत्ययानाकृतेः सज्ञात्वमाकृतिमन्तं, सञ्जित्वम् ।

६ । लिङ्गेन वा ।

अथवा सज्ञाशब्दे किञ्चिद्विज्ञानासन्त्य वक्ष्यामीत्यलिङ्गा सञ्ज्ञेति । अत्र वृद्धिशब्दे तद्विज्ञानं करिष्यते नादैश्चब्दे ।

“आचाख्याचारात् सज्ञासिद्धिः” इति यदुक्तं तन्न युक्तम्, यत् आचार्यकृतस्य सूत्रस्या-
गमकत्वं निर्णय्य “सज्ञाधिकारः” कर्तव्य इति सिद्धान्तितम् पश्चात् स एवाचार्यं
प्रमाणत्वेनोपस्थापित “आचार्याचारा” इति ।

अहो भवानपि “आचाख्याचाराद्” इति परिहारैणापरितुष्यन्नाह “अनाकृतिः”
“न लिङ्गेने”ति । ततः “सज्ञाधिकारः” इत्यनुक्त्वा “लिङ्गेने”ति वक्तव्यं भवति । “लिङ्गे-
ने”त्युक्ते पूर्वसुक्तम् (३१४) इत्सञ्ज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्य इत्यायाति, यत्
सज्ञालिङ्गमनुवन्धेषु करिष्यते । न खलु वक्तव्यं नास्ति सज्ञाया निवृत्तिरिति, स्वभावतो हि
सज्ञा सञ्ज्ञिन प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते । तेनातुवन्वानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिद्ध-
त्वंवमपाणिनीयानु भवति ।

यथान्यासमेवास्तु । ननूक्तम् “सज्ञाधिकारः सज्ञासंप्रत्ययार्थः” “इतरथा ह्यसंप्रत्ययो
यथा लोके” इति । न च यथा लोके सन्त्यनर्थकानि वाक्यानि तथा व्याकरणे । कथम् ?
“प्रमाणभूत आचार्यां दर्भपवित्रपाणि शुचावकाशं प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन
सूत्रं प्रणयति स तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरिद्यता सूत्रेण ।” अपिच
किमस्ति यदीदृशादाचार्यादशक्यमत सज्ञासञ्ज्ञिनाविव । न खलु संज्ञासञ्ज्ञितप्रदर्शक-

लिङ्गमिति । कदादिवर्णदीष । दोषा पूर्वसुक्ता (२६४) ।

यथान्यासमिति । सज्ञाधिकारमनुक्त्वा “वृद्धिरादैच्” इत्यत आरम्भः ।

प्रमाणभूत इति । ‘प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः । भू प्रामाण्यवित्यस्याष्टधावेति षिञ्भावे
रूपम् । इतिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते ।”

न खल्विति । “वर्णेनाप्यनर्थकेने”त्युक्त्वा अनर्थकत्वं परिहृतम्, अधुना साधनशासनं,
प्रयोगनिश्चयार्थम्, आदेशार्थम्, आगमार्थम्, विशेषणविशेष्यभावार्थञ्च सूत्रमिति
पदान् परिहर्तुमारभते ।

[पा. १ अ. १ पा. १ सू.]

[भा. १ अ. १ पा ३ भा]

मिद सूत्रम् किन्तु साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । न हि साधुत्व-
प्रदर्शनायेद, यत कृतमनयो साधुत्वम् । कथम् ? प्रत्ययविशेषमनादाय वृधिरित्युप-
दिष्ट प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययेन वृद्धिः । आदैचोऽप्यचरसमान्नाथे उपदिष्टा । भवतु
तदेद सूत्रम् वृद्धिशब्दात् पर आदैच प्रयोक्तव्या इति प्रयोगनियमाथम् । नेह प्रयोगनियम-
आरभ्यते, किन्तुहि, पदाना साधुत्वमन्वाख्याय प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनम् । पदाना-
मभिसम्बन्धस्तु यथेष्टम् यथा 'आह्वर पात्रम्' 'पात्रमाह्वर'ति । तर्हि वृद्धिशब्दस्य आदैच-
आदेशा भवन्तीति आदेशा इमे । आदेशा पुन षष्ठीनिर्दिष्टस्वीच्यन्ते न चात्र
षष्ठीं पश्याम । तर्हिमे वृद्धिशब्दस्यादैच आगमा इति आगमा, आगमा अपि षष्ठी
निर्दिष्टस्वीच्यन्ते, टकारादिलिङ्गेन च । नात्र षष्ठी नाप्यागमलिङ्ग पश्याम ।

प्रयोगनियम इति । वृद्धिरादैजित्विव प्रयोग कर्त्तव्य न तु आदैज्वृद्धिरिति ।

साधुत्वमन्वाख्यायेति । अत्र भाष्यम्, "सकृत्य सकृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्ट-
मभिसम्बन्धा भवती"ति सस्करण साधुत्वमन्वाख्यानम् । कथम् ? परम्परया लौकिक-
व्यवहारे शब्दाना विकृतिरुपजायते, तद्विकारपरिहाराय विद्वद्भिर्विद्वः क्रियते तद्यत्ने हि
सस्करण तत्तु साधुत्वमन्वाख्यानम्, इदमाप्तौत् असाधु, इदन्तु साध्विति कथन साधुत्व-
मन्वाख्यानम् । कथञ्च तस्मिद्धाति ? उत्सर्गतः । "पदान्युत्सृज्यन्ते" सामान्यविधान-
मवलम्बा पदानि विवेच्यन्ते । एतत्तु प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया सिद्धाति । कथमेव
परिकल्पनमुत्सर्ग ? सर्गं प्रथमा सृष्टि । स तु परमेश्वरादेव ज्ञेय । उत्सर्गं अवात्तर-
सृष्टिः, स तु मनुष्यकृत । शब्दाना प्रथमसृष्टौ न मनुष्यकर्तृत्वमस्ति । सृष्टाना नित्यत्वपक्षे
परमेश्वरादाविर्भूताना शब्दाना सामान्याश्च परिगृह्य तमेव शब्दयोनिस्त्वेन च निर्णय
भेदकार्थं प्रत्ययत्वेन स्थिरौकृत्य मनुष्यकृतावान्तरसृष्टिरुपपत्तिष्ठते एव भाष्यार्थं पर्यालोच्य
सूत्रे "साधुत्वमन्वाख्यायेत्या"दि निबद्धम् ।

अभिसम्बन्ध इति । "पौर्वापर्यञ्चक्षण," सम्बन्धः ।

तृतीयाह्निकम् ।

६६

[पा १अ. १पा १सू.]

[भा १अ १पा १आ.]

अत्र पश्याम सामानाधिकरणमेकविभक्तित्वञ्च । भवत्येतत् विशेषणविशेष्ययो
सज्ञासंज्ञिनीर्वा । नात्र विशेषणविशेष्ययो, यतो ह्यो प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषण-
विशेष्यभावो न चादेच्छब्द प्रतीतपदार्थक । तस्मात् सज्ञासंज्ञिनावेव ।

तत्र लेतावान् सन्देह क सञ्ज्ञी का संज्ञेति । क्व चैवं सन्देहो भवति ? यच्चोभे
समानाचरे । यत्र त्वन्तरङ्गेषु सा सज्ञा, यद्गुरु स सञ्ज्ञी । यतो हि लघुर्थे हि
सज्ञाकरणम् । तत्र केवलं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुं नार्हति, अनाकृतिवामपि ।
अनाकृति सज्ञा आकृतिमन्त संज्ञिन । लोकेऽपि हि आकृतिमती मासपिण्डस्य देवदत्त
इति संज्ञा क्रियते । अथवा,

भवत्येतदिति । सामानेकमधिकरणमाश्रय' सामानाधिकरण सामानाभिधेय तस्य
भाव सामानाधिकरण्यम् । 'घटोऽस्ती'त्यत्र अस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्,
'राम' 'कृष्ण' अस्त्वत्र एकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमभिधेयस्य भिन्नत्वात् ।
विशेषणविशेष्ययोस्तथा सज्ञासंज्ञिनीरस्ति सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वञ्च, तद्यथा
'नीलो घट' नीलत्व हि घटस्य सुतरा तयोरेकाधिकरण्यत्वम् । यथैकाधिकरण्यत्वं
तथास्त्वत्र समानविभक्तित्वं सुतरा विशेषणविशेष्यभाव ।

प्रतीतपदार्थकयोरिति । प्रतीत प्रसिद्ध प्रसिद्धयोर्द्वयो पदार्थयोर्विशेषणविशेष्य-
भावा भवति । 'नीलो घट' इत्यत्र प्रसिद्धपदार्थयो नीलत्वघटयो विशेषणविशेष्यता ।
यस्मिन् पदार्थे लोकानामनभिज्ञता विद्यते, तस्य प्रथमत अस्य पदार्थस्याथमर्थ इत्यर्थोभि
घाने यत्रोऽवश्यकर्त्तव्य । एव हि विज्ञानसिद्धिना लोकेऽप्रसिद्धानां शब्दानां सज्ञालेन
परिग्रहः, अर्थप्रकाशे यत्रञ्च । यथा वैद्यशास्त्रे व्यवहृतीपशयशब्दस्यार्थं न कश्चित्त्विज्ञा-
नानभिज्ञो जानाति अत कथयति—“हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औष-
धान्नविहाराणामुपयोग सुखावहन् । विद्यादुपशय व्याधे स हि सात्म्रमिति स्मृत. ॥”
इति । सुतरा सिद्धमप्रसिद्धपदार्थयोः सज्ञासंज्ञित्वम् । आदेच्छब्दे न प्रसिद्ध. सुतरा
सञ्ज्ञी ह्यस्ति सज्ञा ।

१० । आवर्त्तिन्यः संज्ञा भवन्ति ।

वृद्धिशब्दश्चावर्त्तते नादैच् शब्द । तद्यथा लोके देवदत्तशब्द आवर्त्तते न तु मास-
पिण्ड । अथवा,

११ । पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा, सतो हि कार्थिणः कार्थ्यं भवन्ति ।*

यतः सतएव कार्थिणं कार्थ्येण भवितव्यम्, अतः पूर्वोच्चारित संज्ञी परोच्चारिता
संज्ञेति सम्प्रधार्यम्, तद्यथा लोके सत एव मासपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ।

कथं “वृद्धिरादैच्” इति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थेन्यथात्मा । “माङ्गलिक
आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि

आवर्त्तते इति । देवदत्त इति नाम्ना प्रसिद्धो जन एक एव तिष्ठति, तस्य देवदत्त
इति नाम जना पुनः पुनः गच्छन्ति—देवदत्तो खादति, देवदत्त श्रेते, देवदत्तसिद्धति,
देवदत्तो धावतीत्यादि ।

एतदेकमिति । ननु “आर्द्धघातुकं शेष” (३।४।११४), “कृतदिङ्” (३।१।६३)
“अपृक्त एकाल् प्रत्यय” (१।२।४१) इत्यादिषु व्यभिचारी दृश्यते ? “अपृक्त एकाल्”
इति परिभाषा न संशयति नास्ति व्यभिचारः” इति कैयट । इयमुक्तिर्दीर्घचितेन न बहु
मन्यते वृद्धादावपि तस्या सुवचस्वात् । “आर्द्धघातुकं शेष,” “कृतदिङ्” “अपृक्त
एकाल् प्रत्यय” इत्येतेषु साक्षात्तज्ञानमविद्यमानत्वात् तेषां विशेषणमात्रोपस्थानात्
“एतदेकमिति” भाष्यकारवचः सुसङ्गतम् । एवमन्वयान्मूलम् । अपृक्तशब्दस्य सञ्जालेन
भाष्यकारेण स्वीकारात् कैयटकृतसमाधानं न साधीयम् । यत्र विशेषणमात्रोपस्थानं
तत्र सञ्जालसंज्ञीरानुपूर्विकस्थितिरैच्छिकीति बोध्यम् ।

मङ्गलादीनीति । वातिकपाठस्य साधितं पाठान्तरम् । “मङ्गलादीनि शास्त्राणि
प्रथमे वीरपुरुषाणि भवन्ति, अर्धतारस्य वृद्धियुक्ता भवन्ती”ति ।

[पा. १७. १पा. १२.]

[भा. १७ १पा. ३७]

शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुधत्पुरुषकाणि चार्थेतारस्य वृद्धियुक्ता यथा
स्युरिति ।” सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारित सञ्ज्ञी परीच्चारिता सञ्ज्ञा । “अदे-
ङ्गुणः” (१।१।२) इति यथा ।

सञ्ज्ञाधिकारोऽत्र दीषवानपि, यत अष्टनेऽपि सञ्ज्ञा क्रियन्ते “तस्य परमाभेडितम्”
(८।१।२) इति ; तत्रापिद वक्तव्यमनुवर्त्यं स्यात् । अथवा अस्यानेऽय यत्नः क्रियते ।
यतो नेदं लोकाद्विद्यते, यदि भिद्येत यत्राहं स्यात् । न हि लोके कश्चिदगीज्ञायोप-
दिशतीत्यस्य सञ्ज्ञेति किन्तु तस्य कायमुपसृष्टोपदिशति अथ गौरिति, भवति चास्य
सम्प्रत्ययः । यदि गीशब्दस्याभिसम्बन्धः पूर्वोक्त इति सम्प्रत्यये निमित्तं भवति
अत्रापि पूर्वोक्ताचार्यैरभिसम्बन्धः कृत इति सम्प्रत्यये स्यात् । यमधुनीपदिशति न
तस्याभिसम्बन्धः कृत इति चेत् अगीञ्जस्यापि तथा । यदि तस्याभिसम्बन्धः कृतः, इहापि
कृतो द्रष्टव्यः ।

१२ । सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात् तदाश्रय- इतरैतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ।

सतो हि सञ्ज्ञिन संज्ञासम्बन्धः । अत्र तु सञ्ज्ञाश्रयः संज्ञी तस्मिन् वृद्ध्यादिषु

इहापि कृत इति । गौरिति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् अगीञ्जस्य कश्चित्पशुः गोसंज्ञको-
ऽस्तीति ज्ञानं विद्यते केवलं हि तस्य परिचयस्याभावः । स तु भवति गोसंज्ञोप-
दिशेन । गोः पशुलज्ञानं सामान्यतोऽस्ति तस्यैव विशेष इति विशेषः । एव पूर्वोक्ताचार्य-
व्यवहृतसञ्ज्ञायाः प्रसिद्धत्वात् शास्त्रे कश्चित् तत्सञ्ज्ञकः सञ्ज्ञी विद्यत इति साधारणज्ञान-
मस्ति, प्रत्यक्षत उपदिशेन तस्य साधारणज्ञानस्य विशेषज्ञानेन परिणामनमिति “इहापि
कृतः” इत्युक्तम् ।

सत इति । विद्यमानजनादीनां हि सञ्ज्ञा क्रियन्ते, न तु सञ्ज्ञाभिलेखा सत्त्वम् ।
अत्र तु सञ्ज्ञया सञ्ज्ञिलमायाति सञ्ज्ञिभिश्च सञ्ज्ञा प्रसिद्धयति । सुतरानितरैतराश्रयः
परस्परसापेक्षत्वात् ।

[पा. १अ. १पा. १सू.]

[भा १अ १पा ३आ.]

इतरेतराश्रयत्वात् अप्रसिद्धि । इतरेतराश्रयत्वन्तु—“सतामादेवा संज्ञया भवितव्य, संज्ञया चादैवो भाव्यन्ति” सुतरां भवति तदेतदितरेतराश्रयम् ।

१३ । इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते । *

न खलु इतरेतराश्रयाणि कार्याणि सिद्ध्यन्ति, यथा नौर्नावि बद्धा नेतरचाषाय भवति । नौ शकटं शकटञ्च नावं वदतीति चेत्, तत्रान्यत् किञ्चिद्भवति जल स्थलं वा, जले नौ शकटं, स्थले शकटं नाव वदति । यथा तर्हि त्रिविष्टम्बक तत्राप्यन्ततः सूत्रक भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ।

१४ । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात् ।

नित्या शब्दा । नित्येषु शब्देषु सतामादेवा संज्ञा क्रियते, न पुन संज्ञया आदैवो भाव्यन्ते । अत नित्यशब्दत्वात् सिद्धमेतत् ।

यदि तर्हि नित्या शब्दा, किमर्थं शास्त्रम् ?

१५ । किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्तकत्वात् सिद्धम् ।

अविशेषेण सृजिरुपदिष्ट । तत सर्वत्र सृजिवुद्धिरुपजायते, तन्निवर्तयति

त्रिविष्टम्बकमिति । इयो कार्यकारित्वाद्य द्वतीयस्य प्रयोजनम् । यत्र द्रयाणामेक-
द्रावरुद्धत्वेन स्थिति तत्र त्वितरेतराश्रयत्वे कार्यसिद्धिः । तत्रापि न, सयोजकसूत्रकादि-
विद्यमानत्वात् ।

सतामादैचानिति । अविशेषोपदिष्टानां सृजादीनां वक्तृदाकारान् परिगृह्य
तन्निष्पन्नानां प्रसिद्धानां सार्थादीनानसाधुत्वाशङ्कानिवारणाय तत्तत्सिद्धपदेषु स्थितानह-
मादैवा संज्ञा क्रियते । अतएव संज्ञया ते भाव्यन्त इति न तत्त्वम् ।

[पा १अ १पा १सू]

[भा १अ १पा ३आ]

अकङ्कित्सु प्रत्ययेषु मृजिस्थने मृजेर्नाजिं साधुर्भवतीति । सुतरा निवर्त्तकत्वात् शास्त्र-
सिद्धम् ।

१६ । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् ।

समुदाये गुणवृद्धिसंज्ञे मा भूतानिति वक्तव्यं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति ।

१७ । अन्यत्र सहवचनात् समुदाये संज्ञा- ऽप्रसङ्गः ।

नात्र समुदाये संज्ञा प्रसज्यते, यत यत्र सहभूताना कार्यमिच्छति तत्र सहवचन-
मस्ति यथा “सह सुपा” (२।१।४) “उभे अभ्यस्तम्” (६।१।५) सन्नेति ।

समुदाय इति । आदेशूपे समुदाये वृद्धिसंज्ञापरिग्रहे एकवैवादेशा प्राप्तिरायाति ।
अत प्रत्येकग्रहणं कर्त्तव्यमिति वदति ।

सहवचनमिति । यत्र सहवचनं नास्ति तत्र यत्रेन विना प्रत्येकग्रहणं भवति ।
कथम् ? यत्र यत्र समुदायग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति तत्र विना यत्र तत्र सम्भवतीति वृद्धा
सहशब्दीपन्थास । ननु “सह सुपे”त्यत्र सहग्रहणं समुदायस्यैव समाससंज्ञा न लवय
वानामिति नियमार्थं स्यात् ? समुदायेऽवयवे च समाससंज्ञाप्राप्तिर्नास्ति तात्पर्यम्,
सुतरासुभयत्र न तत्प्रसङ्गः । ततो नियमार्थं न सहवचनम्, किन्तु सहभूताना कार्या-
र्थम् । “उभे अभ्यस्तम्”मित्यत्र सहग्रहणं वार्त्तिककारमतानुसरणेन, भाष्यकारसु ‘एकाची
हे प्रथमस्य’ (६।१।१) इत्यती हे अनुवर्त्त्य उभेग्रहणं सहार्थकमिति साधितम् ।

१८ । प्रत्यवयवञ्च वाक्यपरिसमाप्तेः । * ।

देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते प्रत्येक भोजनक्रिया परिसमाप्यते, न तत्रोच्यते प्रत्येक, तद्येहापि प्रत्येकमित्यनुक्तोऽपि प्रत्यवयव वाक्यपरिसमाप्ति ।

१९ । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । * ।

नन्वस्मि समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टान्ती यथा गर्गा शत दृष्टान्ताम् । न चात्र प्रत्येक दृष्टयन्ति । सत्यप्येतन्निन् दृष्टान्ते यदि “सह सुप्”त्यादौ सहग्रहणं क्रियते तदेहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । सहग्रहणं तत्र योगविभागाद्यर्थम्, सुतरा सहग्रहणं विनापि तत्र सहभूतानां कार्यं भवति, इहापि ततो नार्थं प्रत्येकमिति वचनेन ।

प्रत्यवयवमिति । वार्त्तिकपाठ, “प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिः” । “देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्रा भोज्यन्ता”मिति दृष्टान्ते प्रत्येकशब्दप्रयोगं विनापि प्रत्येकमिति वाक्यार्थं निश्चय, यत देवदत्तादिषु वाक्यावयवेषु भोजनक्रियाया परिसमाप्तिः । वस्तुतः तावत्परिग्रहेणैव वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा गीतादिक्रियासमवायो हि नाद्य, सुतरा नाद्यक्रियाया तेषां समुदायानां ग्रहणं । स योगसंज्ञायां समुदायग्रहणमन्यथा संयोगासिद्धि । इदिसंज्ञायान्तु प्रत्येकग्रहणं यत सर्वत्र मालादिष्वैवाद्या प्रथक्स्थितिर्दृश्यते न तु युगपत् ।

गर्गा शतमिति । गर्गैश्च शतं गृहीतं भवति । सुतरा गर्गा अपादानस्थान-प्राप्ता । गर्गा शतमिति ह्यरीरत्र कर्मत्वे अपादानस्थानप्राप्तानां गर्गाणामनुद्देशत्वात् गुणकर्मता शतस्य तु ईप्सिततमत्वात् प्रधानकर्मता । न हि प्रधानकर्मभूतस्य शतस्य गुणकर्मभूतानुरोधेनास्ति सम्भवतीति समुदाये शतदण्डन परिसमाप्यते । भाष्ये “गर्गाः शतं दृष्टान्ता”मित्युक्त्वा “अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ती”त्युच्यते । एतेन शतस्य प्राधान्यम्, यत शरीराभिहननदण्डं व्यावर्त्त्यर्थदण्डं विदधाति स तु शतमिति ।

सहग्रहणं तत्रेति । योगविभागोऽत्र तिङन्तादिसमासविधानार्थम् । तद्यथा भाष्ये “सिद्धे सति यत् सहग्रहणं करोति तस्मैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायते । सति च योगाङ्गे योगविभाग, करिष्यते । सह । सुप् समस्यते, केन सह ? समर्थेन ।

अथ किमर्थमाकारणपरं क्रियते ?

२० । आकारस्य तपरकरणं सर्वार्थम् ।

आकारस्य तपरकरणं तत्कालानामुदात्तानुदात्तस्वरितानां सर्वार्थानां ग्रहणार्थम् ।

किञ्च कारणं तत्र, यत् तेषां ग्रहणं न स्यात् ?

२१ । भेदकत्वात् स्वरस्य ।

उदात्तादीनां स्वरणां भेदकत्वात् ग्रहणं न भवतीति स्ववर्णार्थं तपरग्रहणं क्रियते । कथं ज्ञायते भेदकत्वम् ? दृश्यते लोके 'य उदात्तं कर्त्तव्यं अनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा दृढाति अन्यत् करोषीति ।' अस्मात् प्रयोजनं किन्तु भेदकत्वात् गुणस्यैव वक्तव्यम् न तु स्वरस्य । किमत्र प्रयोजनम् ? आनुनासिक्यं नाम गुणः, गुणग्रहणे तदभिन्नस्यापि यथा ग्रहणं स्यात् । कथं न ग्रहणं भवति ?

२२ । भेदकत्वानुगुणस्य ।

गुणा हि भेदकाः, यतो दृश्यते लोके आत्मन्केकमप्युदकं गुणभेदात् शीतमुष्णञ्च भवति । न स्वभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । यथा एको हि देवदत्तः सुखी जटी शिष्यपि न ख्याताख्या जहाति, तथा बालो युवा ब्रह्मो वत्सी दस्यो बलौवर्द्ध इति । सुतरा

'अनुव्यचलत', 'अनुप्राविशत्' । ततः सुपा । सुपा च सह सुप् समस्यते । अधिकारस्य लक्षणञ्च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भवति ।'

आकारस्यैति । तपरकरणमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं, व्यक्तिपक्षे तु गुणान्तर-युक्ताणां ग्रहणार्थम् । यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव सञ्ज्ञा प्रसज्यते अतः गुणान्तरयुक्तानां सञ्ज्ञासिद्धयेऽत्राऽऽकारस्तपरं क्रियते ।

शीतमुष्णञ्चेति । इदं शीतलं जलमिदमुष्णं जलमिति गुणयोगाद्भेदव्यवहारः ।

तथा बाल इति । एको हि देवदत्तः बाल्यायवस्याभेदे तु स एव तिष्ठति । एको

२३ । गुणा भेदका अभेदकाश्च ।*

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

२४ । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् ।*

कुतो ज्ञायते ? “अस्थिदधिसक्थ्यच्छामनडुदात्त” (७।१।७५) इत्यत्र अमडादेश-
स्योदात्तकरणत्वात् । कथम् ? अस्यादथ आद्युदात्तालिषामनडादेश स्थानिवद्भावादनुदात्त
स्यादित्युदात्तग्रहणं करोति, यदि गुणा भेदकास्तु अस्यादिकमुदात्तनेषीञ्चारयेन्न लन्ती-
दात्तं कृत्वा तत्पूर्वमनुदात्तत्वेन परिणामयेत् । अदि तच्च भेदका गुणा अनुदात्तादेरन्ती-
दात्ताच्च यदुच्यते तत् स्वरितादे स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो
गुणो भेदको भवति तद्यथा शुक्लमात्रभेद इत्युक्ते यदि कौऽपि कृष्णमात्रभेदे स यथास्त
करोति ।

२५ । असन्देहार्थस्तर्हि तकारः ।

ऐजित्युच्यमाने सन्देहं स्यात् किमिमावैचावेव आहोस्वित् आकारोऽपि निर्दिश्यते ।
सन्देहे “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहासन्देहाटलक्षण” नित्यनया वयाणां
ग्रहणमिति व्याख्यास्याम । यथा “अतीमशसो” (६।१।८३) इत्यत्र ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्,

२६ । आन्तर्यतस्तिमात्रचतुर्मात्राणां स्था- निनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भवन् ।

खट्वा + इन्द्र ‘खट्वेन्द्र’ ‘खट्वा + ईषा’ ‘खट्वेषा’ ‘खट्वा + एलका’ ‘खट्वेलका’

गौरवस्यो दस्यो वलीवर्द्ध इत्यवस्थां प्राप्नोत्यथ स एवायमिति त प्रत्यभिजानाति । भेद-
व्यवहारोऽपि तत्तदवस्थाभेदादस्ति ।

भेदका अभेदकाश्चेति । “आन्नायशब्दा नियतस्वरा.” इति वेदे गुणानां भेदकत्वम्,
लौकी भेदका अभेदकाश्च ।

[पा. १अ. १पा. २।३सू.]

[भा. १अ. १पा. ३भा.]

खट्वा + ऐतिकायन. 'खट्वैतिकायन' इति । "तपरस्तत्कालस्य" (१।१।७०) इति त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । नतु त' परी यस्मात् सोऽर्थं तपर । तादपि परस्तपर । एव सति "ऋदीरप" (३।३।५७) इत्यत्र उकारस्य तात्परत्वात् 'यव' 'स्रव' इत्यत्र प्रसर, न तु 'लव' 'पव' इत्यत्र ।

२७ । तकारः मुखसुखोच्चारणार्थः । * ।

एष न तकार किञ्चिद् तकारवद्दकारोऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा ।

अदेङ् गुणः । १ । १ । २ ।

म वृ । गुणशब्दः सज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितमतद्भावितानाञ्च । तपरकरण-
न्त्वह सर्वार्थम् । 'तरिता' 'चेता' 'स्तीता' 'पचति' 'जयति' 'अह पते' ।

गुणप्रदेशाः 'मिदेर्गुणः' (७।३।८२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।

म वृ । परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियम-
प्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणौ
इक एव स्थाने वेदतव्यौ । वक्ष्यति—“सार्वधातुकार्द्धधातु-

तकार इति । "ए औङ्" "ऐ औच्" इति सूत्रयो (५६४) विचारित ।

सर्वार्थमिति । "तेन तरतीत्यत्र अकार एव न तु कदाचिदाकार । न च प्रमाणस्य
आत्मन्येण नियमसिद्धिः, रपरत्वे कृते एकस्यार्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धत्वसौधमात्रत्वात् ।"

कायोः” (७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । ‘तरति’ ‘नयति’ ‘भवति’ । वृद्धिः खल्वपि—‘अकार्षीत्’ ‘अहार्षीत्’ ‘अचैषीत्’ ‘अनैषीत्’ ‘अलावीत्’ ‘अस्तावीत्’ । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदि-मृजि-पुगन्त-लघूपध-च्छि-ट्शिच्छिप्र-क्षुट्टिषु अङ्गेनेगु विशेष्यते । जुसि-साव्वर्धातुकादिगुणेष्विकाऽङ्गं विशेष्यते । ‘मेद्यते’ ‘अविभयुः’ ।

इक इति किम् ? आत्-सन्ध्रत्तर-व्यञ्जनानां मा भूत् । ‘यानं’ ‘ग्लायति’ ‘उम्भिता’ ।

पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा भूत् । ‘द्वीः’ ‘पन्याः’ ‘सः इमम्’ इति ।

भा स इग्यहणं किसर्थम् ?

१ । इग्यहणमात्सन्ध्रत्तरव्यञ्जननिवृत्तार्थम् ।

(१) आकार-(२) सन्ध्रत्तर-(३) व्यञ्जननिवृत्तार्थम् इग्यहणं क्रियते ।

(१) ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्राऽऽकारस्य गुणः प्राप्नोति इग्यहणान्न भवति । “आती-ऽनुपसर्गे क” (३।२।३) इति ककारानुबन्धकारणेन ज्ञापयत्याचार्य्यं, नाऽऽकारस्य गुणो भवति, यदि स्यात् गुणकृताकारप्रत्ययाकारयो पररूपेण ‘गोद’ ‘कम्बलद’ इति

रूप विद्म स्यात् “आतो लोप इटि च” (६।४।६४) किञ्चतीति कित्करणेनाऽऽकार-
लोपसाधनननर्थक भवेत् । सुतरा नार्थ आकारनिवृत्त्यर्थेन । नैतज्ज्ञापकं नाऽऽकारस्य
गुणो भवतीत्यस्य । कथं ? “तुन्दशोकयो परिमृजापनुदी” (३।२।५) इत्युत्तरार्थनेतत्
स्यात् । यत्तर्हि “गापष्टक्” (३।२।८) तदन्यथाथम् (६।१।५) ।

(२) ‘स्नायति’ ‘स्नायति’ इत्यत्र सन्ध्याचरस्यैकारस्य गुण प्राप्नोति, इग्यहृषात्र
भवति । ऐकारत्वेनोपदेशासामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि उपदेशसामर्थ्यान्न स्यात्, तेना-
यादयोऽपि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः,

**२ । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधि-
र्बाध्यते , यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ।***

अनर्थको हि गुण प्रत्युपदेशः, आयादीना पुन स निमित्तमेव ।

(३) ‘उभिता’ ‘उभितुम्’ ‘उभितव्यम्’ इत्यत्र व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति, इग्यहृ-
षात्र प्राप्नोति । “सतस्या जनेर्ङ” (३।२।६७) इति ङित्करणेन ज्ञापयत्याचार्यो न हि

ऐकारस्येति । ऐकारस्य एकारस्य च द्विमात्रल प्रयत्नसाम्यञ्च ततो यवैकारोपदेश-
स्तन्नाम्नोकारो गुणो भवेत् ।

ऐकारत्वेनेति । यदि ऐकारोपदिष्टानां गुणेन साध्यत एकारत्वम् ऐकारोपदेशोऽन-
र्थकं तेन केवलं प्रक्रियागौरव स्यात् । सुतराम् ऐकारत्वेनोपदेशात् गुणो न भवेत् ।
न च वक्तव्यम्, ‘स्वै’ इत्यैलुपदेश आत्वस्य (६।१।४५) निमित्तम्, ‘स्वै’ इत्येवमुपदेशोऽपि
तस्य प्राप्तिरव्याहता ।

आयादीनामिति । ऐकार विना न भवत्यायादेशः सुतरामैकार एव तस्य निमि-
त्तम् निमित्तत्वान्न बाध्यते आयादेशः । न च वक्तव्यं स्नाय इति पाठनेष्टसिद्धिः, ‘स्नायके’
इत्यादौ यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् ।

उभितेति । भकारस्यौष्ठलादीकारः स्यात् रूपन्तु भवेत् ‘उभित्ता’ इति ।

व्यञ्जनस्य गुण प्राप्नोति, यदि प्राप्नुयात् नकारस्य गुणेन यन्तान्तर्यतोऽईमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकार स्यात् तेन ज+अ+अ इति त्रयाणामकाराणां पररूपेण 'अप-सरज' 'मन्दुरज' इति रूपं सिद्धं स्यात् 'टे' (६,४।१४३) इत्यनेन डिति टिलोप साधनमनर्थकं भवेत् । न च वक्तव्यम् असति डिल्ले नकारस्थाने गुणत्वात् सामुनासिको-ऽकारो भवेदिति, स तु पररूपेण शुद्धो भवतीति ज्ञापकं सिद्धम् । एव तर्हि गमेरप्यय डो वक्तव्य । मकारस्य गुणे आन्तर्यत आकार स्यात् । तस्मादिद्यहण कर्तव्यत्वेन स्थितम् ।

यदि इग्यहण क्रियते 'द्वौ' 'पत्या' 'स इम' मिति, एतेऽपि इकं प्राप्नुवन्ति ।

३ । संज्ञया विधाने नियमः ।

गुणवृद्धिसंज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ? न । कथं ज्ञायते ?

आन्तर्यत इति । गुणे अकार एकार ओकारो वा भवति । नकारस्य स्थाने आन्तर्यत एकारस्य ओकारस्य च प्राप्तप्रभावात् अकारोऽत्र भवति ।

पररूपेणेति । "एडि पररूपम्" (६।१।६४) इत्यत्र 'एडि पर' इतीयता सिद्धे यत् रूपयहणं करोति तस्यैदं प्रयोजनं यादृशं पररूपं तादृक् स्यात् । तत्र "अतीगुणे" (६।१।६७) इत्यनेन पररूपेण निरनुनासिकोऽकारः ।

तस्मादिति । आकारनिवृत्त्यर्थं सम्यक्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमिति निरस्तेऽपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमिति स्थितम् ।

द्वौ. पत्या इति । "द्विष औत्" (७।१।८४) "पथिमथ्यसुचामात्" (७।१।८५) "त्यदादीनाम्" (७।२।१०२) इति उलम् आलम् अलम् इकामेव स्यादिति 'द्वौ' 'पत्या' 'स इमम्' इति पदीपत्यास 'स इमं मत्वमपश्यत्' इति ब्राह्मणवाक्यादुदाहरणग्रह-ण्यात्, अथवा "त्यदादीनाम्" इति विधिवाक्ये इक इत्यस्योपस्थितिप्रदर्शनाय । तत्र इक इत्यस्योपस्थितौ द्वीदमीरेव अल्व स्यान्नावेषाम् ।

गुणवृद्धिसंज्ञयेति । "द्विष औत्" इत्यादिषु गुणवृद्धिशब्दो न दृश्यते सुतरां तत्र इको न गुणो वृद्धिर्वा । यत्र तु गुणवृद्धिसंज्ञया विधानं तत्रैव इक. गुणवृद्धी भवति, ।

[पृ. १५. १पा. ३५.]

[भा. १५ १पा ३५।

गुणवृद्धिग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्गुणवृद्धिशब्दग्रहणेन । यद्यनुवर्त्तते गुणवृद्धिग्रहण, “अदेङ्-
गुण” (१।१।२) वृद्धिश्च इति अदेङा वृद्धिसज्ञा च प्राप्नोति । “अदेङ्गुण” इत्यत्र
आदेज्यग्रहणसम्बद्ध वृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते । “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) “अदेङ् गुण”
(१।१।२) वृद्धिरादैच् तत “इको गुणवृद्धी” (१।१।३) अदेङादेज्यग्रहण निवृत्तम् ।
अथवा

४ । मण्डूकसूतयोऽधिकाराः । * ।

मण्डूकसूत्या “अदेङ् गुण” इत्यत्र वृद्धिशब्दो नानुवर्त्तते “इको गुणवृद्धी” इत्यत्र ।
अथवा ‘वृद्धिरादैज्देङ् गुण’ इत्येकयोग । न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथवा,

५ । अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृताप-
वादो विज्ञायते यद्योत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो
बाधको भवति ।

“अदेङ् गुण” इत्यत्रान्यस्या सज्ञाया वचनात् अनुकर्षणार्थस्य चकाराकरणात्

“वृद्धिरादैच्” “अदेङ् गुण” इत्यतो गुणवृद्धिशब्दावनुवर्त्तते, तथापि पुनर्गुणवृद्धिशब्दा-
ग्रहणात् प्रदर्शयते यत्र गुणवृद्धिसज्ञया विधीयन्ते तत्रैव इक इत्यस्योपस्थिति ।

यद्यनुवर्त्तत इति । “वृद्धिरादैच्” इत्यतो “अदेङ् गुण” इत्यत्र वृद्धिरनुवर्त्तते ततो-
ऽदेङ् इत्यस्य गुणवृद्धी इत्युभयोरुजे प्रवर्त्तते । न तु “वृद्धिरादैच्” इत्यत्र गुणसज्ञापि
तत्रानुवर्त्तनेविरहात् ।

आदेज्यग्रहणसम्बद्धमिति । “सम्बन्धमनुवर्त्तियते” इति भाष्यस्य अर्थग्रहणेन
आदेज्यग्रहणसम्बद्धमिति । “सम्बन्धते इति सम्बन्धम् कर्मणि घञ् नपुंसकस्याभिधेय-
त्वात् नपुंसकनिर्देश ।” “अदेङ् गुण” इत्यत्र “वृद्धिरादैच्” इति सज्ञासन्निसम्बन्ध-
मपरिहायेव पूर्णे सूत्रमनुवर्त्तते, तेन वृद्धिशब्दस्य अदेङ् भिन्नं सम्बन्ध ।

एकयोग इति । “वृद्धिरादैज्देङ्गुण” इति एकमिदं योगे कृते नानुवृत्ति.

प्रकृतया द्विसञ्जाया गुणसञ्जा बाधिका भविष्यति, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादी बाधको भवति । अथवा वक्ष्यत्येतत् “अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति, किन्तर्हि यत्रादभवन्ती”ति । अथवा उभय निवृत्त, यन्निवृत्त तदिहापेक्षिष्यामहे ।

किं पुनरयमलोऽन्यशेष, आहोस्वदलोऽन्यापवाद ? इको गुणद्वयी” “अलोऽन्यस्य”

सम्भवति यत् सूत्रमध्ये न कदाचिदनुवृत्तिर्भवति परसूत्रे हि ततोऽनुवृत्ति । एकयोरेव तु षादैच्सम्बद्धा द्विसञ्जा, अदेङ् सम्बद्धा गुणसञ्जा ।

बाधिकेति । अदेङ् गुण इत्यत्र द्विशब्दानुवृत्तौ सन्देहः किं सुतरार्थेनैवानुवृत्ति अथवा इद्वयार्थापि । अदेङ् गुणसञ्जा कृता, सा च असन्दिग्धा, अनवकाशा, तात्पर्यान्विता, सुतरां तथा सावकाशा तात्पर्यविरहिता द्विसञ्जा बाध्यते । यथा “कर्मण्यण्” (३।२।१) इति विधीयमानोऽण “आतोऽनुपसर्गे क” (३।२।३) इति कप्रत्ययेनासन्दिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च बाध्यते । “कर्मण्यण्” इत्युत्सर्गे तेन प्रसक्तस्य “आतोऽनुपसर्गे क” इत्यपवादी बाधकः ।

वक्ष्यत्येतदिति । “विभाषा तिलमाषीमाभङ्गाण्यम्” (५।२।४) इत्यत्र वक्ष्यते । “धान्यानां भवने चैत्रं खञ्” (५।२।१) “त्रीद्विशाल्योर्दक” (५।२।२) “यवयवकषट्ठिकाद्यत्” (५।२।३) “विभाषा तिलमाषीमाभङ्गाण्यम् (५।२।४), इत्येतेषु “विभाषा तिलमाषे”त्यत्र उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् यथा सुक्ते ‘धान्यानां’मिति खञ् प्राप्नोति । “धान्यानां”मित्यत्र खञ् अनुवर्तते । अनुवर्तमानोऽपि यत्राभावात् “त्रीद्विशाल्यो” “यवयवकषट्ठिकादि”त्यत्रैत्रोच्चादिभिर्न सम्बध्यते विभाषाश्रवणात् “विभाषा तिलमाषे”त्यत्र तिलादिभिः सम्बध्यते । एव अदेङ् गुणः” इत्यत्र अनुवर्तमानोऽपि द्विशब्द यत्राभावात् अदेङ् भिः सह न सम्बध्यते, “इको गुणद्वयी” इत्यत्र सम्बध्यते पुनर्गुणद्वियद्वयश्रवणात् ।

उभय निवृत्तमिति । स्वरितलिङ्गानुसङ्गेन नानुवृत्तिराश्रिता । सुतराम् उभयं निवृत्तम् । निवृत्तस्य पुनरिहापेक्षा ।

(१।१।५२) इति चेत्, तच्छेष, “इको गुणहृद्दी” अत्यस्य चानत्यस्य चैति चेत्, तदपवाद । कस्याच्च विशेष ?

६। वृद्धिगुणावलोऽन्तस्येति चेन्मिदिमृजि- पुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिचिप्रक्षुद्रेष्विगग्रहणम् ।

वृद्धिगुणौ अलोऽन्त्यस्येति चेत् मृजादिष्टिग्रहण कर्त्तव्यम् । “मिदिर्गुणः” (७।३।८२) “मृजेर्वृद्धि” (७।२।११४) “पुगन्तस्य लघूपधस्य च” (७।३।८६) गुण, “ऋच्छक्यताम्” (७।४।११) लिटि गुणः, “ऋट्टशोऽडि गुण ” (७।४।१६), चिप्रक्षुद्रयोर्गुणः (६।४।१५६) इत्येतेषु इक इति वक्तव्यम् । यतोऽनन्त्यान्न प्राप्नोति ।

७। सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ।

अलोऽन्त्यस्येति चेत् वाता ‘याते’त्यत्र अनिगन्तस्य सर्वादेशश्च गुण प्राप्नोति । कथम्?

तच्छेष इति । “अङ्गस्य” (६।४।१) इत्यधिकारसूत्रे षष्ठीनिर्द्देशात् “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) इत्यस्य तदधिकारगतगुणशब्देन इक उपस्थितिः । “इको गुणहृद्दी” इत्यत्र श्रूयमाणेन इका पूर्वमङ्ग विशिष्य इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवतीति यदि साध्यते तदा “अलोऽन्त्यस्ये”त्यस्यस्य गुणो भवन् तदनुगतत्वात् तच्छेषः । यदि पुन पूर्वमेव अङ्गस्येति षष्ठा अङ्गान्त्यस्य गुण इति साध्यते पश्चात् इकान्त्योऽल् विशिष्यते तदापि तस्य विशेषणत्वात् तच्छेष ।

अपवाद इति । “अङ्गस्य” (६।४।१) इति यदा न स्थानषष्ठी किन्तु इगपेचयावयव-षष्ठी तदा स्थानषष्ठाभावात् “अलोऽन्त्यस्ये”त्यस्यानुपस्थानम् । सुतराम् “अलोऽन्त्यस्या”-पवाद ।

इग्रहणमिति । “मिदिर्गुणः” इत्यादौ इङ्गान्त्यः सुतराम् “अलोऽन्त्यस्ये”त्यस्य न प्राप्तिः, गुणार्थन्तु अङ्गावयवस्थस्य इको ग्रहणाय इक इति अग्रहण कर्त्तव्यं भवति ।

“अलोऽन्त्ये”ति षष्ठी अन्तानिकमुपसक्रान्ता । ‘अङ्गस्य’ (६।४।१) इति स्थानषष्ठी । तदनिगन्तस्याङ्गस्य सर्व्वादेश प्राप्नोति । नैष दीप । यद्यैव हि “अलोऽन्त्ये”ति षष्ठी अन्तानिकमुपसक्रान्ता तथैव हि ‘अङ्गस्य’ति स्थानषष्ठी अन्तान्त नीता । अनिगन्ते-
ऽङ्गे नास्तान्त्वा षष्ठी तत् कुतो गुण सर्वादेशो वा । एव तर्हि “सर्वादेशप्रसङ्गस्ये”त्यत्र चकारो न दीपसमुच्चयार्थे पूर्वप्रदर्शितदीपस्य हेतुद्योतकस्यैव पठित । तथाहि “निदि-
मृत्तिपुगन्तलघूपधर्किष्टशिविप्रचुट्टे।ष्वग्यहण सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति” । तद्यथा,
“निदेर्गुण ” इत्यत्र ‘इक ’ इति वचनात् अन्तान्त न, “अलोऽन्त्ये”ति वचनात् इको न, उच्यते च गुण, स सर्वादेश प्राप्नोति । एव सर्व्वत्र ।

अस्तु तर्हि तदपवाद ।

८ । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकाङ्- धातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्तप्रतिषेधः ।

इङ्गुणौ इङ्मात्रस्येति चेत् जुस्यादिभ्यो गुणस्तत्रानन्तप्रतिषेधो वक्तव्य । अन्यथा

नास्त्यन्त्या षष्ठीति । “अलोऽन्त्ये”त्यनेन यथा षष्ठी अन्त्यमलमुपसक्रामति, तथा “अङ्गस्ये”ति षष्ठापि अन्त्यमलमुपसक्रामति, सुतराम् उभयत्र षष्ठा एकरूपत्वात् अनि-
गन्तस्याङ्गस्य न सम्भवति सर्वादेशगुणप्रसङ्ग यत षष्ठाऽन्त्यमल नीता । अङ्गस्येत्यनेन सर्व्वाङ्ग व्याप्तिमाणा षष्ठीत्यन्त्या षष्ठी चेत् स्यात् सम्भवेत् सर्वादेशः ।

उच्यते चेति । निदेरित्युक्ता यो गुण उच्यते स सर्वादेश प्राप्नोति उभयत्रासम्भ-
वात् ।

इङ्मात्रस्येति । ‘अङ्गस्य’ (६।४।१) इति इगपेक्षया अवयवषष्ठी । सुतराम् स्थानषष्ठा अलोऽन्तपरिभाषाया अनुपस्थानात् अङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्यैको गुणद्वयौ भवतः,
निर्दिष्टस्थानिकत्वात्त्राच परिभाषोपस्थितिस्येन्न, “ङ्गस्य गुण ” (७।३।१०८) “जुसि च”
(७।३।१०६) इत्येतयोर्ङ्गस्येनेग्विशेष्यते ततो ङ्गस्यैको गुणो भवति न दीर्घस्य ।

तृतीयाह्निकम् ।

११५

[पा १ अ. १ पा. ३ त्]

[भा १ अ १ पा ३ अ]

(१) “लुसि च” (७।३।८३) गुण इत्यनेन ‘अलुहृत्’ “अभिभयु” इत्यत्र यथा तथा “अनेनिलु” ‘पर्यवेविषु’ इत्यत्र, (२) “सार्धधातुकार्द्धधातुकयो” (७।३।८४) गुण इत्यनेन ‘कर्त्ता’ ‘हृत्ता’ ‘नयति’ ‘तरति’ ‘भवति’ इत्यत्र यथा तथा ‘ईहितुम्’ ‘ईहितव्यम्’ इत्यत्र, (३) “ऋस्वस्य गुण” (७।३।१०८) इत्यनेन ‘हे अग्नि’ ‘हे वायो’ इत्यत्र यथा तथा ‘हे अग्निचित्’ ‘हे सीमसुत्’ इत्यत्र, (४) “जसि च” (७।३।१०९) गुण इत्यनेन ‘अग्नेय’ ‘वायव’ इत्यत्र यथा तथा ‘अग्निचित’ ‘सीमसुत्’ इत्यत्र, (५) “ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो” (७।३।११०) गुण इत्यनेन ‘कर्त्तरि’ ‘कर्त्तारौ’ ‘कर्त्तार’ इत्यत्र यथा तथा ‘सुकृति’ ‘सुकृतौ’ ‘सुकृत’ इत्यत्र, (६) “वेदिति” (७।३।१११) गुण इत्यनेन ‘अग्नेये’ ‘वायवे’ इत्यत्र यथा तथा ‘अग्निचिते’ ‘सीमसुते’ इत्यत्र, (७) “ओगुण” (६।४।१४६) इत्यनेन ‘वाषव्य’ ‘नाषव्य’ इत्यत्र यथा तथा ‘सुश्रुत्’ ‘सौश्रुत्’ इत्यत्र— गुण प्राप्नोति । नैव दीष ।

६ । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ।

पुगन्तलघूपधस्यैवानन्तरस्य नान्यस्थानन्तरस्येति नियमार्थं पुगन्तलघूपधग्रहण भविष्यति । “सार्धधातुकार्द्धधातुकयो” (७।३।८६) इति प्रकृतस्यैव नियम । तेन ‘ईहिता’ ‘ईहितुम्’ ‘ईहितव्यम्’ इत्यत्रानन्त्यस्य प्राप्ती गुणी नियमान्न स्यात्, ऋखाद्योगुणस्तु अनियत सुतरामनन्त्यस्यापि स प्राप्नोति । अथ चेत् एव नियम स्यात्—पुगन्तलघूपधस्य

“ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो” (७।३।११०) ‘ओगुण’ (६।४।१४६) इत्यभयत्र अनन्त्य-
स्यापि ऋकारस्य उकारस्य गुणविधानार्थं परिभाषापस्थिति । ‘वेदिति’ (७।३।१११)
इत्यत्र ‘अग्निचिते’ इत्यादौ अतिप्रसङ्ग ।

अथ वेदिति । “सार्धधातुकार्द्धधातुकयो” (७।३।८६) इत्यनन्तरम् ‘पुगन्तलघू-
धस्य च” (७।३।८५) अतएव यदि सार्धधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैव नियमः स्यात् तदा
“ऋखाद्यो” गुणी अनियत, सुतरा तत्रानन्त्यस्यापि गुण, प्राप्नुयात् । अथ यदि सार्ध-

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति, तदा सार्वधातुकार्द्धधातुकयोगुणोऽनियतः, सुतरां 'ईहिता' 'ईहितुम्' 'ईहितव्यम्' इत्यत्रानन्त्यस्यापि स प्राप्नोति । अथ चेत् उभयतो नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयो सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति, तथापि जुसि गुणोऽनियतः, सुतराम् 'अनेनिजु' 'पर्यवेविषु' इत्यत्रानन्त्यस्यापि प्राप्नोति ।

एव तर्हि नाय तच्छेषः, नापि तदपवादः । अनया परिभाषयाऽसम्बद्धमन्वदेवेद परिभाषान्तरम् । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रीष्टीया पठन्ति ।

१० । नियमादिको गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

“अलोऽन्त्य”परिभाषाया इको गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । यद्येव तदा तच्छेषे स्वाङ्गेन स्वस्य विप्रतिषेधोऽयुक्तः । तदपवादे तु, उल्गर्गपवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ।

धातुकार्द्धधातुकयोरेवेति लघूपधस्य नियमः तदा “ऋखायो”गुणः नियतः, 'ईहिते'-त्यादौ अनियतः, सुतरा तत्रानन्त्यस्यापि गुणः प्राप्नोति । उभयतो नियनेऽपि 'अने-निजु,' इत्यत्र दोषः, यत अङ्गमिह लघूपधम् सार्वधातुकस्येत्युभयमस्ति सुतरा जुसि गुणः प्राप्नोति । एवञ्च 'हे पिचव्य' 'हे बुद्धे' 'हे बुद्धय' इत्यत्र अलघूपधत्वात् अनन्त्यस्य गुण-प्रसङ्गः ।

अनया परिभाषयेति । अनया “अलोऽन्त्ये”ति परिभाषया असम्बद्धम् “इको गुणवृद्धौ” इति परिभाषान्तरम् । परिभाषाद्वय परस्परानपेक्षं कदाचिदेकत्र सन्नि-पातेऽपि न परस्परपिच्छि ।

नियमादिति । 'नियमः' इति अलोऽन्त्यपरिभाषाया पूर्वोच्यार्थसञ्ज्ञा ।

स्वाङ्गेन स्वस्येति । तच्छेषे परिभाषाद्वयस्यैकत्वं तदा नास्ति तत्र तुल्यबलविरोध-सम्भावना ।

[पा १अ. १पा. ३सू.]

[भा० १अ १पा ३आ]

तत्र “राज्ञ, क च” (४।२।१४०) राजकीयमित्यत्रालोऽन्त्यपरिभाषाया अवकाश । ‘चयन’ ‘चायको’ ‘लवन’ ‘लावक’ इत्यत्र “इको गुणवृद्धी” इत्यस्यावकाश, ‘मेद्यति’ ‘माष्टि’ इत्यत्र ‘इको गुणवृद्धी’ “अलोऽन्तस्य” इत्युभय प्राप्नोति । विप्रतिषेधेन “इको गुणवृद्धी” इत्येतद्ववतीति चेत् न सिद्धाति विप्रतिषेध । कथम् ? “इको गुणवृद्धी” इति पूर्वं, “अलोऽन्तस्य” इति परो योग । “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” (१।४।२) इति “इको गुणवृद्धी” इत्यस्य पूर्वस्य कार्याय न भवति । इष्टवाची अथ परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्ववतीति । एवमपि न सिद्धाति विप्रतिषेध । कथम् ? यत्र स्थानिनः द्वाभ्यां कार्य्याभ्यां योगस्तत्र भवति विप्रतिषेधः । न चात्रैकः स्थानी द्विकार्य्ययुक्तः । न हि केवलं यत्रास्ति द्विकार्य्ययोगस्तत्रैव विप्रतिषेधं यत्रास्यसम्भवस्तदापि विप्रतिषेधो भवति, तद्यथा ‘वृक्षेभ्य’ ‘मृक्षेभ्य’ इत्यत्र “अती दीर्घो यञि” (७।३।१०१) “सुपि च” (७।३।१०२) इत्यनेन दीर्घत्वम् “बहुवचनं भ्रूल्यत्” (७।३।१०३) इत्यनेन एत्वम् । एको हि स्थानी द्वौ पुनरादेशौ, न हि कदाचिदेकस्य स्थानिनः द्वावादेशौ सम्भवतः । ‘मेद्यति’ ‘मेद्यतः’ ‘मेद्यन्ति’ इत्यत्र इकारदकाररूपौ द्वौ स्थानिनावकी गुण आदेशः । न हि सम्भवति द्वयोः स्थानिनीरेक आदेशः । सुतरां सत्यतस्मिन्नसम्भवे युक्तो विप्रतिषेधः ।

एवमन्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोः विप्रतिषेधो भवति,

चायक इति । “अचो ज्णिति” (७।२।११५) इत्यत्र अच इति स्थानिनिर्देशो-
पस्ति, तत् कथम् इकपरिभाषाया उपस्थितिः, तस्या हि अनिर्दिष्टस्थानिकत्वे समुप-
स्थितेः । अत्र इत्यङ्गविशेषणम् सुतरां तस्य स्थानित्वाभावात् द्विद्वयहृषेण लिङ्गेन इक-
परिभाषाया समुपस्थितिः ।

उभयमिति । ‘मेद्यति’ इत्यादिषु “इको गुणवृद्धी” इत्यनेन ‘मिदे’ इकारस्य,
“अलोऽन्तस्य” इत्यनेन दकारस्य प्राप्नोति ।

न चाद्य योग सावकाश । ननु 'चयन' 'चायक' 'लवन' 'लावक' इत्यचास्तावकाश्च
 "अलोऽलस्या पि । एव सति नाप्राप्तिऽपि यद्यद्य योग आरभ्यते तेनायमपवाद ।

११ । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।

अथापि चेत् 'मेद्यति' 'मेद्यत' 'मेद्यन्ति' इत्यत्र कथञ्चित् विप्रतिषेधेनेकी गुणो
 भवति, तदा "अनेनिञ्जु" 'पर्यवेविषु' इत्यचापि प्राप्नोति । एवन्तर्हि

१२ । दृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूया- दिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

गुणवृद्धी स्वसञ्ज्ञया यत्र विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
 भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचार, गृह्यमाणेन वा इक्-विशेष्यते
 इका वा गृह्यमाण विशेष्यते । मिदिदृष्टिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृष्टिभिश्चिप्रचुद्रेषु गृह्यमाणे-
 नेक् विशेष्यते, एतेषा य इगिति । लुप्तिसावधातुकार्द्धधातुकक्रस्वाद्योगुणेष्विका गृह्य-
 माणं विशेष्यते । एतेषा गुणो भवति इक, इगन्तानामिति । अथवा सर्वत्रैवात्र
 स्थानी निर्दिश्यते, तद्यथा मिदेशुण (७।३।८२) इत्यत्र मिदेशिति अविभक्तिक मिद
 ततः ए मिद, अथवा मिद इ मिदि, तत सिदे । "पुगन्तलघूपधस्य"(७।३।८६)

नाप्राप्तिऽपीति । अलोऽल्यपरिभाषाया प्राप्तिस्मभावनायामपि आरभ्यते यद्यद्य
 योग "इको गुणवृद्धी" इति ततोऽय तस्यापवाद ।

द्वितीया षष्ठीति । "मिदेशुण" "मृजेर्द्धि" इत्यादिषु गुणवृद्धिशब्दाभ्या इक इति
 षष्ठ्यन्तं पदमुपस्थितं भवति । ततो मिदेशिक मृजेरिक इति स्थितं सामानाधिकरण्य-
 स्यासम्भवात् मृदिदृष्ट्योरवयवस्य इक इति सम्बध्यते । तेनेह अवयवषष्ठी स्थानषष्ठीति
 द्वयोर्युगपदुपस्थानं भवति ।

गृह्यमाणेनेति । गृह्यमाणे हि अङ्गम् । तेन गृह्यमाणेन अङ्गेनेति विशेषम् ।

[पा १ अ १ पा. ३ सू.]

[भा. १ अ १ पा. ३ चा]

इत्यत्र पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति न, किन्तर्हि पुकि अन्त पुगन्त लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् तस्य पुगन्तलघूपधस्येति । अङ्गविशेषणे सतीह प्रस-
ज्येत 'भिनत्ति' 'हिनत्ति' इति । "ऋच्छ्वृत्याम्" (७।४।११) इत्यत्र ऋच्छति ऋ ऋच्छता-
मिति प्रस्त्रिष्टनिर्देश । "ऋच्छशीऽङ्गिगुण" (७।४।१६) इत्यत्र योग विभज्य उ ऋङ्गि-
गुण, तत ह्ये उ ऋङ्गि गुण' । "स्यूलदूरयुवङ्गखच्चिप्रचुद्राणा यथादिपर पूर्वस्य
गुण" (६।४।१५६) इत्यत्र यथादिपर गुण इतोयता सिद्धे यत् पूर्वस्य ह्यङ्ग करोति
तस्यतत् प्रयोजनम् इकी यथा स्यादनिका ना भूदिति ।

अथ द्विग्रहण किमधम् ? गुणग्रहणस्यापि यत् प्रयोजन द्विग्रहणस्यापि
तत् । की वाच द्विग्रहणं विशेष ? अयमस्ति विशेष । गुणविधौ न क्वचित् स्थानी
निर्दिश्यते, सुतरा स्थाननिर्देशाय गुणग्रहण कत्तव्यम्, द्विविधौ तु सर्वत्र स्थानी
निर्दिश्यते । तद्यथा "अचो जणिति" (७।२।११५) इत्यत्र अच इति, 'अत उपधायाः"
(७।२।११६) इत्यत्र अत इति, "तद्धितेष्वचामाद" (७।२।११७) इत्यत्र अचाम् आदेरच.
इति स्थाननिर्देश । अत उत्तर पठति ।

अनिक इति । स्युलादीना यथादिलोपे गुणे कृते रूपसिद्धि यथा स्यूल इत्यस्य
ललोपे गुणे कृते स्यवोयान् 'स्यविष्ट' इति पदसिद्धि न तथा चिप्रचुद्रयो । तयो-
रलोपे चिप् चुद्र इत्याकारेणावस्थिति । सुतरा अनिकी ना भूदिति पूर्वस्य गुण इत्यपेचि-
तम् । अतएव "स्यूलदूरे ति सूत्रस्य योग विभज्य स्युलादिषु यथादिलोपे सति ओर्गुणः,
चिप्रचुद्रयोस्तु पूर्वस्य इकी गुण ।

न क्वचिदिति । क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन सम्बन्धः । क्वचिन्निर्दि-
श्यत एव "ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्यादौ ।

स्थाननिर्देश इति । निदृ ए' 'ामद. इ निदे' इत्यादिरीत्या स्थाननिर्देशे साध-
यित्वा तच्छेषपदस्य दोषोद्धार कृत । "पुगन्तलघूपधस्ये"त्वचापि पुकि अन्त. पुगन्त.
लघ्वी उपधा लघूपधा इति निर्दिश्य स्थाननिर्देशे सम्भावित । एव तच्छेषपदाश्रयणे
पुगन्तस्य लघूपधस्येत्यत्र इकप्रिभाषाया अनुपस्थिति । अनुपस्थानात् तस्य गुणस्य

१३ । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ।

“कङ्किति च” (१।१।५) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धिरपि यथा स्यात् तदर्थं वृद्धि-
ग्रहणं कियते । ‘मृजेर्हृङ्’ (७।२।११४) इत्यविशेषेण वृद्धिरुक्ता सा यथा ‘मृष्टः’
‘मृष्टवान्’ इत्यत्र कङ्किति मा भूत् । ननु “मृजेर्हृङ्” इत्यत्राविशेषणीक्ता वृद्धिरनिकी
मा भूदित्यर्थमपि वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् ।

१४ । सृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् ।

वृद्धिग्रहणं चेत् सृज्यर्थं कर्तव्यम्, सृजेर्हृङ् अच, ततो ज् णिति (अच.) इति योग-
विभागात् सिद्धम् । यद्यत्र वृद्धिरुच्यते तदा ‘न्यर्माट्’ इत्यत्र अटोऽपि वृद्धिं प्राप्नोति ।
“अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवती”ति परिभाषया अटो न वृद्धिः । भवतु तावत्
“सृजेर्वृद्धिरच” । एव स्थिते

अनिगलक्षणत्वात् ‘भिन्न’ ‘ङ्निम्’ इत्यादौ “कङ्किति” (१।१।५) इति गुणनिषेधो न
प्राप्नोति । “चसिद्धिधृषिचिपि क्लु” (३।२।१४०) इत्यत्र क्लौ किञ्चस्यानिगलक्षणत्वे-
ऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वात् लघूपधगुणस्यानिगलक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधो भविष्यति ।
क्लुरिति किञ्चिन कङ्कितिमिति ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत ते न भवत इति । पदोपस्थितिर्भवतीति
व्यक्तं पश्यन्त कौयटाश्रितज्ञापकपक्षमन्ये न बहु मन्यन्ते, ते ‘क्लु’रित्यत्र पदोपस्थितिपक्षं
वर्णयन्ति ।

अनन्यविकार इति । “अनन्तरविकारेऽन्तरसदेशस्य” इति परिभाषा । अनन्तरविकार-
विरहिते एकस्मिन् प्रयोगे यत्र अन्तरसदेशस्य अनन्तरसदेशस्य च प्राप्तिं तत्र अन्तरस-
देशस्य कार्यं भवतीति परिभाषार्थः । न्यर्माट् इत्यत्र लावस्थायानटि कृते अ + सृज्
+ त् एव स्थिते अन्तरसदेशस्य ऋकारस्य अनन्यसदेशस्य अटो वृद्धौ प्राप्तायाम् अन्तर-
सदेशस्य ऋकारस्य वृद्धिर्नतु अनन्तरसदेशस्य अटः ।

१५ । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिरिक्प्रकरणात् ।

इक्प्रकरणात् इत्प्रत्यययोग्यवृद्धिप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
तस्मान्मृजेरिम्लक्षणा वृद्धिरपि तस्या ।

इहान्ये वैयाकरणा, मृजेरजादौ सक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते,—‘परिमृजन्ति’
‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिमृजतु’ ‘परिममाज्जतु’ इत्याद्यथम् । “मृजेर्हृद्विरच” इत्यत्र
तत्साध्यम् । यथा—“मृजेर्हृद्विरच” तत “अचि क्ङिति” अचि क्ङिति मृजेर्हृद्वि-
र्भवति—‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिममाज्जतु’ । इदन्तु नियमार्थं स्यात्, तेन अजादावेव
क्ङिति नात्यन्वेति नियमात् ‘मृष्ट’ ‘मृष्टवान्’ इत्यत्र ना भूत् । तत्, “वा” । वा
अचि मृजेर्हृद्विर्भवति—‘परिमृजन्ति’ ‘परिमाज्जन्ति’ ‘परिमृजतु’ ‘परिममाज्जतु’
इति ।

सिद्धमेव तर्हि वृद्धिग्रहण कर्तव्यम् । “सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु” (७।२।४) इत्यत्र
अविशेषेण वृद्धिरुच्यते सा इको यथा स्यात्, अनिकी मा भूत् । कस्य पुनरनिक
प्राप्नोति ? ‘अचिकीर्षीत्’ ‘अजिहीर्षीत्’ इत्यत्र अकारस्य । पूर्वविप्रतिषेधात् “अती
लोप” इति लोपोऽत्र वृद्धिर्वाचकः । तर्हि अयासीत् ‘अवासीत्’ इत्यत्र आकारस्य वृद्धि

संक्रम इति । गुणवृद्धिनिषेधविषयक्ङित प्राचां संज्ञा ।

साध्यमिति । यत्नेन निष्याद्यम् । “मृजेर्हृद्विरच” इति योगविभागात् सिद्धम् ।
अस्मिन्नेव ‘क्ङितौ’ति सूत्रं सम्बन्ध अचि क्ङितौति निष्यन्नम् । ततो वेति यत्र-
साध्यमेव व्याकरणान्तरमतेन ।

अकारस्येति । क्ङितात् सनन्तात् ‘चिकीर्ष’ इत्यकारान्तो धातुः । सुतराम् अकार-
निकोऽकारस्य प्राप्नोतीति, अत्र वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेन “अती लोप”
(६।४।४८) इत्यस्य प्राप्तिः, यथा ‘चिकीर्षक’ इत्यत्र, सुतरा लोपोऽत्र वाचक इत्युक्तम् ।

प्राप्नोति । वृद्धौ सत्या नाख्यत्र रूपे विशेषः । सन्धश्चरस्य तर्हि वृद्धिः प्राप्नोति । नाख्यन्ता
सन्धश्चरम् । ननु चेदमस्ति ढलीपे कृते 'उदवीढाम्' 'उदवीढम्' । ढलीपस्यासिद्धत्वा-

नाख्यत्रेति । इहावपि त्वाकारत्वेन स्थितत्वात् ।

नाख्यन्त्विति । सन्धश्चरान्तानां धातूनामुपदेशे आत्वविधानात् "आदेच उपदेशे-
ऽशिति" (६।१।४५) इत्यनेन ।

ढलीपश्चेति । 'उदवीढाम्'मित्यत्र उत् + वड् + स्ताम् इति स्थिते ढत्वसलीपादीनां
"पूर्व्वचासिद्धं'मित्यनेनासिद्धत्वात् पूर्व्वं वद्वज्जहलन्तस्याच." (७।२।३) इत्यनेन पूर्व्वं हलन्त-
लक्षणा इति । क्रियते, पश्चात् 'ही ढ'" (८।२।३१) इत्यनेन हकारस्य ढकारादेशः "भ्रलो
भ्रलि" (८।२।२६) इत्यनेन ढकारस्यासिद्धत्वे हकारतकारमध्यगतसकारस्य लोपः ततः
"भ्रवस्तथीर्द्धीऽथ (८।२।४०) इत्यनेन तकारस्य धत्वम् । "ष्टुना ष्टु (८।४।४१) इत्यनेन
धकारस्य ढत्वः । ढत्वस्य सिद्धत्वात् "ढी ढे लीपः" (८।३।१३) इत्यनेन ढकारलोपः,
ढलीपे इद्धौ आकारभूतस्य उदवाढामित्यस्याकारस्य स्थाने "सद्विवहोरोदवणस्य"
(६।३।११२) इति ओकारः "सद्विवहोरोदवणस्य"त्यत्र वर्ण्यग्रहणं कृतायामपि इद्धौ यथा
स्यादित्यर्थम् । अत्र ढलीपस्यासिद्धत्वात् ओकारान्नत्वाभावात् न भवेदोकारस्य इद्धिः ।
असिद्धत्वं हि कृतेऽपि अकृतवत् प्रतिमानं, यथाच लोपेऽपि अलुप्तवत् ग्रहणम् । ननु गो-
शब्दात् "सर्व्वभातिपदिकेभ्य आचारे क्तिप् वक्तव्यः । * ।" इत्यनेन आचारक्तिपि गो'
इति 'सनाद्यन्ता धातवः' (३।१।३२) इति धातुः निष्पन्नस्य सन्धश्चरान्तत्वमस्ति ततो
यत् 'अगवीत्' इति पदं सिद्धयति तत्र ओकारस्य इद्धिः प्राप्नोतु ? "चूत इद्धातो." (७।१।१००)
इत्यतो धातोरित्यनुवर्च्यं सिन्नाच्चिन्नस्य धातोरिर्विशेषणे धातोरिव धातोरनं तु
नामधातोरिति व्याख्यानात् न दोषः । नाधवस्तु नामधातोरपि इद्धिमिच्छति ततः
क्विशब्दात् आचारक्तिपि 'अकवाशीत्' इति तन्मते इद्धिः । अस्य समाधानार्थं यत्
यदुक्तं तत् सर्व्वसम्भुपेत्ववाट्त्वेन न वयं वड् मन्वामहे । इदन्तु मत्तान्तरं धातोरित्यननु-
वर्त्तनेनेति सुष्ठुवधेयम् ।

तृतीयाङ्कम् ।

१२३

[पा १अ. १पा ३सू]

[भा १अ. १पा ३आ]

ब्राह्मचान्य सन्ध्वचरम् । तर्हि 'अभेक्षीत्' 'अच्छेक्षीत्' इत्यत्र व्यञ्जनस्य वृद्धिः प्राप्नोति, 'वदन्नहलन्तस्याच.' (७।२।३) इत्यनेन हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका भविष्यति । तर्हि 'अकीषीत्' 'अमीषीत्' इत्यत्र "नेटि" (७।२।४) इत्यनेन हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रतिषिध्यते तस्या प्रतिषिद्धायाम् "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (७।२।१) इत्यनेन व्यञ्जनस्य वृद्धिः प्राप्नोति । सिचि वृद्धेरप्येव प्रतिषिद्धिः । कथम् ? "लक्षणं हि नाम ध्वनति ध्वनति मूर्च्छन्मपि नावतिष्ठते ।" अथवा "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (७।२।१) इति सिचि वृद्धिः, तस्या हलन्तलक्षणा (७।२।३) वृद्धिर्वाधिका, तस्या अपि "नेटी" (७।२।४) इति । अस्ति पुनः क्वचिदन्वयः यदपवादे प्रतिषिद्धे उक्तर्गोऽपि न भवति ? अस्ति यथा— "सुजाते अश्वः सुवृते अश्व्यो अद्रिभिः सुतम् । शक्र ते अन्यत्" इति पूर्व्वरूपे प्रतिषिद्धे अयादयोऽपि न भवन्ति ।

"क्वडिती" (१।१।५) ल्युत्तरार्धं तर्हि सिजर्धं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिचि अविशे-

लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणं ध्वनति अविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं व्यक्त-
सुदीरयति । प्रतिषेधस्यैकत्र चरिताथताया प्रतिषेधान्तरे न स्यात् प्रवृत्तिरत आह
ध्वनति सर्व्वत्र व्याप्तिरित्यर्थः । यदा स्यादेकस्मिन् निषेधप्रवृत्तिः, तदैव द्वितीये
निषेधे प्रवृत्तिर्न सम्भवतीत्यस्य निरसनायाह मूर्च्छन्मपि नावतिष्ठते उभयत्र गतिशील-
त्वात् नैकस्मिन् विश्राम्यति ।

तस्या अपीति । सिचि वृद्धेरपि ।

अस्तीति । "सुजाते अश्वे" "प्रकृत्याऽन्तः पादमव्यपरे" (६।१।१२५) इत्यनेन प्रवृत्ति-
भावः प्राप्नोति । तत्सूत्रस्य "नान्तः पादमव्यपरे" इति पाठस्य लक्षणमाह पूर्व्वरूपप्रति-
षिद्धे इति । एवं सति 'वृक्षी' इत्यत्र "नाद्विचि" (६।१।१०४) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णदीर्घ-
निषेधे "वृद्धिरेचि" (६।१।८८) प्राप्ताया वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । "सिद्योद्गौ नदे" (३।१।१२५) इत्यादिलिङ्गात् "अपवादे प्रतिषिद्धे उक्तर्गोऽपि न भवति" इत्यस्य न सार्द्धं
चिकी प्रवृत्तिः ।

षेणोक्ता वृद्धि 'न्यनुवीत्' इत्यत्र क्ङिति सा भूत् । अन्तरङ्गत्वाद्द्वौवडादेशे कृतेऽन-
न्तग्राह्यवृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिचि अन्तरङ्ग भवति, 'अकार्षीत्' इत्यत्र अन्त-
रङ्गत्वात् गुणे कृते रपरत्वे चानन्तग्राह्य वृद्धि प्राप्नोति ? रपरत्वे हलन्तलक्षणा वृद्धि-
र्भविष्यति । तर्हि 'न्यसारीत्' 'न्यदारीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे अन-
न्तग्राह्यत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति, "नेटी"(७।२।४)ति प्रतिषेधाद्द्व हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि न ?
"अतो लान्तस्य" (७।२।२) इत्यनेन अतो वृद्धिर्भविष्यति । तर्हि 'अलावीत्' 'अया-
वीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽवादेशे वान्तत्वाद्गुद्धिर्न प्राप्नोति, "अतो लान्तस्ये-
(७।२।२) त्यत्र" "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इत्यनेन लोपेन वकारस्यप्यसित्त्वपर्यवसा-
नात् वान्तेऽपि लान्तस्येत्येव वृद्धिर्भविष्यति । यदि लुप्तनिर्दिष्टी वकार तदा 'सा भवा-
नवीत्' 'सा भवान् मवीत्' इत्यत्रापि प्राप्नोति, अत्रिसव्योर्नेति वक्ष्यामि । तत् तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । "हृत्स्यक्षणाश्चसजाग्रथिश्चैरदिताम्" (७।२।५) इत्यत्रत्यणि-
श्रित्या तौ परिवर्तनौथौ । अस्मिन् पक्षे णिश्चैरा प्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यो भवति, यतः
अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽवादेशे यान्तत्वात् 'ह्यन्ते'त्यनेन यान्ताना नेति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । एव तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न षिच्यन्तरङ्ग भवतीति । कथम् ? यदि

अन्तरङ्गत्वादिति । न्यनु + ईत् इत्यत्र साचात्मन्त्वेन सिचिनेवापेक्षते सुतरा 'अधि
शुधातुशुधा यीरियडुवडौ" (६।४।७७) इत्यनेन उवड् अन्तरङ्गम्, वृद्धिसु सिचि
परस्मैपदे भवतीति तदपेक्षया वहिरङ्गम् ।

रपरत्व इति । गुणे कृते अकर् इति स्थिते हलन्तत्वात् हलन्तलक्षणा (७।२।३) वृद्धि-
र्भविष्यतीत्युक्तम् ।

न सिचोति । अन्तरङ्गमपि गुणे वृद्धिर्वचनाद्वाधते "येन नाप्राप्ति"न्यायेन । यदि
न वृद्ध्या गुणो वाध्यते, तदा चिरिजिर्थीथंङ्लुगन्तेभ्यस्तथा न्यादिथो लुङि सिचि अचि-
राथीत् अनिराथीत् अनेनाथीत् अचेष्टायीदित्यादौ वृद्धिर्न स्यात् गुणयादेश्योः
कृतयोः यान्तत्वात् "ह्यन्ते"त्यनेन वृद्धिर्प्रतिषेधो भवेत् ।

पा. १अ. १पा. ३स]

[भा १अ. १पा ३आ.]

सिचि अन्तरङ्ग भवेत् तदा 'अकोषीत्' 'अमोषीत्' इत्यत्र गुणे कृते अलघुत्वात् वृद्धिर्न भवेत् "अतो ह्लादिलघो" (७।२।७) इति ह्लादिलघोरकारस्थिति अकारनिर्देशीऽनर्थक स्यात् । सुतराम् अकारग्रहण ज्ञापक सिचि नान्तरङ्ग भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ? यत्र गुण. प्रतिविध्यते तदथनेतत् स्यात्—'न्यकुटीत्' 'न्यपुटीत्' । यत्तर्हि णिञ्ग्री (७।२।५) प्रतिषेध शक्ति तेन ज्ञापयति नास्ति सिच्यन्तरङ्गमिति, अन्यथा गुणयादेशयो कृतयोः यान्तत्वात् "ङ्गान्त"त्यनेन सिद्धेऽत् प्रतिषेध, यच्च "लघो" (७।२।७) रिति कृतोऽपि अकारग्रहण करोति तदपि ज्ञापकम् ।

१६ । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ।

तस्मात् इग्लक्षणा वृद्धि आस्थेया ।

१७ । षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादिङ्निवृत्तिः ।

"षष्ठी स्थानयोगा" (१।१।४६) इति षष्ठ्या स्थानयोगत्वात् इक इत्युक्त्वात् सर्वेषामिका गुणवृद्ध्यादेशेन निवृत्ति. प्राप्नोति, सुतरा 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि इका निवृत्ति प्राप्नोति ।

अथ पुनर्व्यचनमिदानी किमथम् स्यात् ?

सर्वेषामिकामिति । "इको गुणवृद्धी" इति स्वतन्त्रमिदमिक्स्थाने गुणवृद्धिविधायकत्वमिति वादसुत्याप्य वदति इङ्मात्रस्य निवृत्ति सुतरा 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि तस्य प्राप्तिरिति यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयते तत्र इक इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमिति पदोपस्थानपक्षमनपेक्ष्योक्तम् ।

पुनर्व्यचनमिति । यदि सर्वेषामिकामनेन सूत्रेण निवृत्तिर्भवेत्, तदा कथम् पुनः "वृद्धिरादैच्" "अदेङ् गुण" इत्यादिरूपं गुणवृद्धिशब्दोच्चारणम् ? तदुत्तरयति वार्त्तिकेन 'अन्यतराथै पुनर्व्यचन'मिति ।

१८ । अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ।

गुणद्वयमनुवर्त्तमानेऽपि द्वितीय गुणद्वयद्वयम् “सार्धधातुकार्धधातुकयो”-
(७।३।८४)गुण एवेति अन्यतरार्थम् ।

१९ । प्रसारणे च ।

“इग्यण सम्प्रसारणम्” (१।१।४५) इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी सुतरा सर्वेषां यणा निवृत्ति प्राप्नोति । सुतरां ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्रापि यणा निवृत्तिः प्राप्नोति । पुनर्वचनमिदानौ किमर्थं स्यात् ?

२० । विषयार्थं पुनर्वचनम् ।

“वचि खपि यजादीना क्ङिति” (६।१।१५) एवेति विषयनियनार्थमेतत् स्यात् ।

२१ । उरण् रपरं च ।

“उरण् रपरं” (१।१।५२) इत्यत्र उरण् रपरं उरिति स्थानषष्ठा सर्वेषामकाराणां निवृत्ति प्राप्नोति । सुतरा ‘कर्त्तृ’ ‘हर्त्तृ’ इत्यत्रापि ऋकाराणां निवृत्ति प्राप्नोति ।

२२ । सिद्धयन्तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ।

षष्ठ्यधिकारे वचनात् सिद्धमेतत् । “उरण् रपरं” इति एकोऽसौ यीगः षष्ठ्य-

अन्यतरार्थमिति । “इको गुणद्वयी” इति सूत्रकर्मणात् गुणद्वयद्वयप्रति द्वितीय गुणद्वयद्वयमनुवर्त्तनार्थम् । तच्च पुनः अन्यतरार्थम् गुणद्वयनियमार्थम् ।

प्रसारणे चेति । समानन्यायप्रदर्शनार्थमस्य वार्तिकस्थोपन्यासः ।

सिद्धमिति । “सार्धधातुकार्धधातुकयो” “अङ्गस्य” “वचिखपियजादीनाम्” “ऋत इजातो” इत्यादिषु यत्र षष्ठी तत्रैव एतेषामुपस्थिति । सुतराम् “इको गुणद्वयी” “इग्यण, सम्प्रसारणम्” “उरण् रपरं” इत्येतेषां स्वातन्त्र्यं सर्वेषां परिहृतम् । “षष्ठी स्थानेयोगा” इत्यत्र षष्ठीति योग विभज्येतत् भवति यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इति ।

तृतीयाह्निकम् ।

१२७

[पा. १अ १पा. ३सू.]

[भा १अ. १पा. ३भा]

धिकारं क्रियते, “इको गुणह्रस्वी” “इग्युण सम्प्रसारणम्” इतीमौ योगावपि षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते, अथवा इमौ योगावपेक्षिष्यामहे षष्ठ्यधिकारे ।

अथवा तावदिदं प्रष्टव्य, “सार्द्धधातुकार्द्धधातुकयो” गुणो भवतीति ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र कथं न भवति ? “इको गुणह्रस्वी” इति तत्रापेक्षित इति न गुण । यथा तर्हि ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र “इको गुणह्रस्वी” इत्यस्यापेक्षा तथा “सार्द्धधातुकार्द्धधातुकयो.” “इको गुणह्रस्वी” इत्यपेक्षिष्यामहे ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमत्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमे

पादे तृतीयाह्निकम् ।

षष्ठ्यधिकारे इति । “षष्ठी स्थानेयोगा” (१।१।४६) इति यद्यपि “इको गुणह्रस्वी” “इग्युण सम्प्रसारणम्” इत्यनयो परवर्ति, तथापि स्वरितत्वात् ताभ्या सम्बध्यते । कथमन्यै सूत्रैर्न सम्बन्ध ? अयोग्यत्वात् ।

अपेक्षिष्यामहे । योग्यत्वात्पेक्षा ।

अथवेति । ‘ह्रस्वरादेच्’ ‘अदेङ् गुण’ इति पुनर्वचनम् अनिकोऽपि गुणह्रस्वसाधनाय भवतु विव्यथम् । एव सति ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्रापि गुणप्रसङ्गः । न भवेत् । कथम् ? सिद्धान्तपक्षे “अन्यतरार्थं पुनर्वचन”मिति वार्तिकस्यायमर्थं गुणह्रस्वानुवर्त्तमानोऽपि पुनर्गुणह्रस्वशब्दग्रहणम् अन्यतरार्थम् गुणह्रस्वीरन्वतरो य इक्षब्दस्तदर्थम् । तेनेदं निष्पन्नं भवति ‘यत्र गुणह्रस्वशब्दोच्चारणेन गुणह्रस्वी विधीयते तत्रैक इत्युपतिष्ठति ।

यथेति । लस्यसिद्धये याता’ ‘वाता’ इत्यत्र यथा ‘इको गुणह्रस्वी’ इत्यस्यापेक्षा तथा ‘सार्द्धधातुकार्द्धधातुकयो’ इत्यत्रापि भवितुमर्हति । यतो ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्र “सार्द्धधातुकार्द्धधातुकयो” इत्यनेनैव गुणप्राप्ति, तत्र यदा “इको गुणह्रस्वी” इत्यस्यापेक्षा तदा एकवाक्यतानिषादनाय “सार्द्धधातुकार्द्धधातुकयो” इत्यत्रापि तस्य अपेक्षा ।

इति श्रीतत्त्वसङ्गलत्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाह्निकम् ।

चतुर्थीङ्गिकम् ।

[पा १ अ १ पा ४ सू]

[भा. १ अ. १ पा ४ आ]

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।

म वृ । धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । 'लोलुवः' 'पोषुवः' 'मरीच्यजः' । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते "यङोऽचि च" (२।४।७०) इति यङो लुकि क्ते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः ।

धातुग्रहणं किम् ? लृङ् 'लविता' 'रेभसि' 'पर्णं नयेः' अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेहिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणं 'रेङि'ति ।

आर्द्धधातुक इति किम् ? 'त्रिधा बद्धोऽवभो रोरवीति' सार्वधातुके मा भूत् ।

इक इत्येव 'अभाजि' 'रागः' ।

भा स । धातुग्रहणं किमर्थम् ? लृङ्—'लविता' 'लवितुम्' पूज्—'पविता' 'पवितुम्' इत्यत्र अनुबन्धलोपे मा भूत् । आर्द्धधातुक इति ग्रहणं किमर्थम् ? "त्रिधा बद्धोऽवभो रोरवीति" (ऋक् ४ म ५८ सू ३ ऋक्) इत्यत्र सार्वधातुके मा भूत् । किं पुन आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति लोपविशेषणं

किं पुनरिति । धातुलोपोऽत्र धात्वैकदेशलोप, अन्यथा समयधातुलोपे गुणवृद्धी, प्राप्तेरसम्भवात् । न च वक्तव्यं नास्ति कुचापि समयधातुलोपः । "दुरीषो लोपश्च"

चतुर्थाङ्किकम् ।

१२८

पा. १अ. १पा. ४छ]

[भा १अ. १पा ४आ]

आर्द्धधातुकग्रहणम्, अथवा धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते वै गुणवृद्धौ प्राप्तस्यै न भवत इति गुणवृद्धिविशेषणार्द्धधातुकग्रहणम् । यदि लोपविशेषणम् 'उपेङ्' 'प्रेङ्' इत्यत्रापि इत्ये क्तप्रत्ययनिमित्तके नलोपे गुणनिषेध प्राप्नोति । यदि गुणवृद्धिविशेषणम् 'क्तोपयति' इत्यत्रापि क्तुयीशब्दात् णिचि पुक्ति यलोपे पुगन्तलक्षणगुणनिषेध प्राप्नोति । लोपविशेषण गुणवृद्धिविशेषण वा यथेच्छ भवतु । भवतु ततो लोपविशेषणम् । कथम् तदा 'उपेङ्' 'प्रेङ्' इति ? वहिरङ्गो गुण, अन्तरङ्ग प्रतिषेध ।

(उप २।२०) इत्यनेन दु पूर्वस्वीणधातोर्कप्रत्यये धातुलोपेन 'दूरम्' इति पदं सिद्धम् । धातुलोप इति धृष्टीतत्पुरुषे आर्द्धधातुकमितीद लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा तन्नावृत्त्यादिभिरुभयविशेषण वेति पक्षत्रयस्य सम्भावनात् प्रश्न कि पुनरिति ।

कथं तदेति । 'उपेङ्' 'प्रेङ्' इत्यत्र, "पुञ्ज धातु साधनेन युज्यते पञ्चादुपसर्गण" "यस्त्वसौ धातूपसर्गयोर्भिसम्बन्धोऽस्ति तसम्यन्तरीक्रत्य धातु साधनेन युज्यत" इति पक्षद्वयस्य (३ पृ) भाष्ये सत्त्वात् "वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्ग प्रतिषेध" इति वदतात्र प्रथमपक्षः परिगृह्यते । तत एव भवति इत्ये क्तप्रत्यये नलोपेन इङ्' इति पद सिद्धम् । नलोपोपस्य प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्व तदनन्तर भाविनी गुणस्य तु वहिरङ्गत्वम् । "असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्येतस्या परिभाषाया अयमर्थः, अन्तरङ्गे कर्तव्ये जात तत्कालप्राप्तिकञ्च वहिरङ्गमसिद्धम् । 'उपेङ्' 'प्रेङ्' इत्यत्र गुणस्य वहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वम्, असिद्धत्वे क्ततोऽपि गुणोऽक्तवदिति निषेधायोगः । यदि धातूपसर्गयोः साधनात् पूर्वस्वेवाभिसम्बन्ध स्यात्, ततोऽपि न कापि क्षति । एव सति गुणोऽन्तरङ्ग, नलोपोपे वहिरङ्ग । नलोपस्य वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम् । असिद्धत्वे क्ततोऽपि लोपोऽक्तवदिति निषेधायोगः । ननु "असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषाया नास्त्वत्र प्राप्तिः "नाजानन्तर्ये वहिरङ्गप्रकृति" इति निषेधात् । अस्या, परिभाषाया अयमर्थः, अन्तरङ्गे कर्तव्ये यत्र आनन्तर्येण अव्यवहितत्वेन अचोराश्रयण तत्र न वहिरङ्गप्रकृतिः वहिरङ्गत्वप्राप्ति । यथा 'अक्षयू' इत्यत्र "क्वी शृजनुनासिके च" (६।४।१८) इत्यनेन नकारस्य

“असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्गं” इति वह्निरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगः । यद्येवं धातुग्रहणेन नाथ । लृञ्-‘लविता’ ‘लवितु’ इह क्त्वात्त भवति ? न चाच्चाङ्घातु-कनिमित्ती लीप लीपोऽचानुबन्धस्य । अथवास्तु गुणहृद्विविशेषणम् । ननु चीत्त ‘क्लीपयति’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दीर्घः “चिके क्लीपे” (२।४।२३) इति निपात-नात् सिद्धयति । सत्येव परिगणनं कर्तव्यम् ।

१ । यङ्-यक्-क्यवलोपे प्रतिषेधः ।

यङ्-यक्-क्यवलोपे प्रतिषेधो भवतीति परिगणनं कर्तव्यम् । तद्यथा यङ्—‘बिभि-दिता’ बिभियश्च्यत् टच् इट्, “यस्य हल” (६।४।४६) इति यलोपः । ‘मरीचज्’ “यङ्गीऽचि” (२।४।७४) इति यलोपः । एव यक्—‘कुपुभिता’ ‘मगधक्’ । क्य—‘सन्निधिता’ ‘दृषदक्’ ।—“क्यस्य विभाषा” (६।४।५०) इति यलोपः । वलोपे—‘जीर दानु’ इत्येतेषु गुणप्रतिषेधं कर्तव्यम् ।

ऊट् वह्निरङ्गम्, यण् अन्तरङ्गम् । “इको यण्वि” (६।१।७७) इत्यनेन अचङि+ऊ इत्यत्र अन्तरङ्गे यण् कर्तव्ये इगचोराश्रयणम् । तत्र जातस्य ऊट इति ऊकारस्य वह्निरङ्गासिद्धत्वमनाश्रित्य यण्वेन ‘अचङ्’ इति पदसिद्धिः । अत्र तु नकारलोपोऽन्तरङ्गः गुणो वह्निरङ्गं सुतरा नाख्यस्मिन् प्रतिषेधसूत्रे अचोराश्रयणम् । अचोरनाश्रयणे कुतो वा “नाजानन्तव्ये” इति परिभाषाया प्राप्तिः ।

धातुग्रहणेनेति । “असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्गं” इति परिभाषयाऽन्यथाकर्तुं शक्यं त्वात् ।

सत्येवमिति । धातुग्रहणस्यानर्थक्ये यत्र यत्र प्रतिषेधस्य प्रयोजनं तेषां परिगणनं कर्तव्यम् ।

वलोप इति । “व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षितः, तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितः तस्य ग्रहणम् अन्वया स्मिन्निः कथं निवार्येत ।”

१. कुपुभितेति । “कुपुभमगधश्च्यौ कश्चुदादिगणपठितौ धात् ताभ्यां यक् ।”

किं प्रयोजनम् ?

२ । नुम्लोप-स्त्रिव्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम् ।

नुम्लोपे स्त्रिव्य-नुबन्धलोपे च प्रतिषेधो माभूत् । नुम्लोपे—भङ्गः—‘अभाजि’, रञ्जे—‘राग’, वृहृ—‘उपवर्द्धणम्’ । स्त्रिवे मनिन्—‘आखेमाणम्’ । अनुबन्धलोपे—लूज् ‘खविता’ ‘लवितुम्’ ।

यदि परिगणन क्रियते, “स्यदी कवे” (६।४।२८) इति ‘स्यद’, “अधोद्वेषीचप्रथय हिनयथा” (६।४।२९) इति ‘प्रथय’ ‘हिनयथ’ ‘इत्यत्रापि वृद्धि प्राप्नोति । वक्ष्यत्ये-
तत्, “निपातनात् स्यदादिषु” इति ।

तत्तर्हि परिगणन कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति ?

३ । इकप्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः ।

इग्लक्षणेयोगुणवृद्धी प्रतिषेध । न चेषेग्लक्षणा वृद्धि । सुतरा भवत्येव नुम्लोपे वृद्धिः ।

किं प्रयोजनमिति । एव परिगणने किं प्रयोजनमिति शेषः । यत्र यत्र परि-
गणन तत्र तत्र निषेध, तदतिरिक्तेषु निषेधस्याप्रवृत्ति ।

नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वार्थासंज्ञा ।

उपवर्द्धणमिति । वृहृ वृद्धौ, इदित्वात् “इदितो नुम् धातोः” (७।१।५८) इत्यनेन
नुम् । -“वृहृरन्विति” इति वार्तिकेन नलोप ।

अनुबन्धलोप इति । परिगणनेन हि धातुग्रहणस्यानर्थक्य प्रतिपन्नम् । ततो धातु-
ग्रहण न कर्तव्य भवतीति अनुबन्धलोपोऽच प्रयोजनत्वेन परिगृहीतः ।

परिगणनमिति । यत्र यत्र निषेधो भवति तस्य तस्य परिगणनात् तदन्यत्र गुणवृद्धी
प्राप्तः । अत आह “यदि परिगणन क्रियते” इत्यादि ।

इकप्रकरणादिति । स्यान्तरनिवृत्त्ये यत्रेकपरिभाषा व्याप्तिवते, तत्राय निषेधः ।

यदि इग्लक्षणयोगुणह्रस्वी प्रतिषेध, 'स्यद्' 'प्रथय.' 'द्विमथय.' इत्यत्र न प्राप्नोति,
'अधोद्' 'एध' 'ओद्' इत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति ।

४ । निपातनात् स्थदादिषु ।

स्थदादिषु निपातनात् प्रतिषेधी भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयो-
गुणह्रस्वीः प्रतिषेध स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् ?

५ । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ।

आङ्घातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेध, न चैष आङ्घातुकनिमित्तो लोप । यथाङ्-
घातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेध, 'जीरदातु' इत्यत्र वर्षनिमित्तो लोपे न प्राप्नोति ।

६ । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् ।

नेतत् जीवे रूपम् । एतत् रकि ज्य सम्प्रसारणं भवति । रकि किलात् जीवे-
रपि सिद्धं भवति । कथम् उपवर्हणम् ? वृद्धिः प्रकृत्यन्तरम् । कथम् विज्ञायते ? "वृद्धि-
रच्यनिटि" इति यत् लोप उच्यते । अनजादावपि लापो दृश्यते 'निवृच्छति' । अनि-
टौति चोच्यते, इडादावपि दृश्यते 'निवर्हिता' 'निवर्हितुम्' इति । अजादावपि न
दृश्यते लोप 'वृह्यति' 'वृहक' ।

तस्मान्नार्थं परिगणनेन । यदि न परिगणनं क्रियते 'भेद्यते' 'छेद्यते' इत्यत्रापि

न च भविष्यतीति । स्त्रिव्यनुबन्धलोपपरिहारासिद्धत्वादुक्तम् न च भविष्यतीति ।
तत्परिहारं करोति प्रत्ययाश्रयत्वादिति ।

वर्षनिमित्त इति । 'जीरदातु' इत्यत्र वर्षनिमित्तो लोप न तु प्रत्ययनिमित्तः ।

रकि ज्य इति । ज्या वयोहानावित्यस्मात् घातो रकप्रत्यये । ज्याघातोः सम्प्र-
सारणे रकप्रत्यये च जीर इति रूपं सिद्धम् ।

प्रकृत्यन्तरमिति । वृद्धि वृद्धि ह्रस्वाविति पाठात् ।

भेद्यत इति । भेद्यत इत्यत्र आङ्घातुकनिमित्तो गुणो षि लोपश्च सुतरा गुणह्रस्वि-
विशेषणे लोपविशेषणे च दोष । भिदेर्खलान्त् कर्म्मणि यकि भिद् + इ + य इति

[पा. १अ. १पा ४सू]

[भा. १अ. १पा ४आ]

प्राप्नोति । नैष दोषः । घातुलोप इति न घातोर्लोपः । किन्तुर्हि घातोर्लोपो यस्मिन्
तद्विद् घातुलोपः घातुलोप इति ।

७ । तस्माद्ग्लच्छणा वृद्धिः ।

यदि इग्लच्छणयोगुणवृद्धी प्रतिषेधः, तदा 'पापचक' 'पापठकः' 'मगधकः'
'दृषदकः' अत्र न वृद्धिनिषेधः प्राप्नोति ।

८ । अक्षोपस्य स्थानिवच्चात् ।

अक्षरलोपे कृते तस्य स्थानिवच्चात् गुणवृद्धी न भविष्यति ।

९ । अनारम्भो वा ।

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्यायः । कथं 'वेमिदिता' 'मरीचजक' 'कुमुभित्त'
'समिधिता' इति । अत्रापि अक्षरलोपे कृते तस्य स्थानिवच्चात् गुणवृद्धी न भवि-
ष्यति ।

यत्र तर्हि स्थानिवच्चात् नान्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च नान्ति ? यत्र
हलचोरादेशः 'लोलुव' 'पोपुत्र' 'मरीचज' 'सरीष्टप' इति ।

स्थिते 'खेरनिटि' (६।४।५१) इत्यनेन नित्यत्वात् णिलोपे कृते "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णम्" (१।१.६२) इति प्रत्ययलक्षणेन णिचनान्नित्य क्रियमाणो गुण आहंघातुकनिमित्त-
णिलोपवशात् निषिध्यति, न च वक्तव्यम् अन्तरङ्गत्वात् णिलोपात् प्रागेव गुण इति, भिद्
+ इ + य इति विभञ्जान्वाच्यानपक्षे तदसम्भवः, प्राग्गुणे कृते सजातोऽपि उत्सर्गो गुणः
जनित्यनाणेन णिलोपेनापवादेन बाध्यते ।

लोपो यस्मिन्निति । बहुव्रीहौ सति लोपस्य गुणवृद्धीश्च एकार्दघातुनिमित्तत्वमा-
श्रितमिति भेद्यत इत्यादौ यो गुणनिषेधः प्राप्नोति भिन्ननिमित्तत्वात् न भवति ।

हलचोरादेश इति । यङ् इति क्लृप्तयकाराकारथोलुका लोपः ।

अत्रापि अकारलोपि कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणवद्भौ न भविष्यत । “यङोऽचि च” (२।४।७४) लुक् इत्यनेन लुकि कृते अकारस्य स्थानिवद्भावात् न प्राप्नोति । “यङोऽचि च” इत्यनेन लुक् क्रियता “अतो लोपः” (६।४।४८) इति लोप क्रियताम् । तत्र परत्वात् अलोप एव लोपेऽकारस्य स्थानिवद्भावः । ननु नित्यो लुक्, यतः कृतेऽपि अलोपे प्राप्नोति अकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगपि अनित्य, कथम् ? अन्यस्य कृते प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । “शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।” लोपे प्राप्तेऽपि लुगारम्भात् लुगनवकाशः । सावकाशो लुक् यतो यकारस्य लुकि अकारस्य लोपः । यदि लुगवकाशोऽपि स्यात्ततोऽपि न दोषः यतो अलोपे योगविभागे भविष्यति तद्यथा “अतो लोपः” (६।४।४८) ततः “यस्य” लोपः अत इत्येव । किमर्थमिदम् ? लुकं वक्ष्यति तद्व्याधनार्थम् । ततः “हल” (६।४।४९) हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति ।

अन्यस्य कृत इति । अनित्यत्वे हेतु अन्यस्य कृते प्राप्नोतीति । यद्यपि अन्यस्य अकृतेऽपि प्राप्नोति, तथापि यदा अन्यस्य कृते प्राप्नोति तदैवानित्यता । कथम् ? “शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवती”ति परिभाषया । किं वाऽस्य वीजम् ? यो हि विधि नित्य न स परमपेक्षते यद्वाक्यसम्बन्धितया तस्य पूर्वं प्रवृत्तिसद्वृत्तिसम्बन्धितयैव तस्य पुनः प्रवृत्तिः । यत्र शब्दान्तरापेक्षा तत्रानित्यता ।

लोपे प्राप्ते इति । “येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवती”ति लुक् लोपस्य बाधकत्वात् लुगनवकाशः । अत्र लुगलोपयोर्भिन्नविषयो निर्दिश्य यङि अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । सुतरामय सावकाशः । यतो भिन्नविषयत्वात् नाप्राप्तिन्यायाभावात् लुक न लोपस्य बाधकः ।

यदि लुगिति । ‘यङोऽचि च’ (२।४।७४) लुक् इत्यत्रावयवे यङनिर्देशस्य गौणत्वात् यङ् । समुदायस्य लुकि ग्रहणविवक्षा । एव सति येन नाप्राप्तिन्यायस्य प्राप्तिरस्त्वैव । “अतो लोपः” (६।४।४८) “यस्य च हल” (६।४।४९) इत्यत्र “अतो लोपः” इत्युक्त्वा यस्मै कृते यस्य च अतो लोपो भवतीत्याशयति । तदनन्तरं “हल” हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवतीति ।

इह तर्हि परत्वात् योगविभागाद्वा लोपो लुक् बाधित 'कृष्णो नोनाव इषभो यदी-
दम्' नान्यतर्नोनाव ।

१० । समानाश्रयो लुक् लोपेन बाध्यत ।

यो हि प्रत्ययाश्रय स समानाश्रय । यदा लुक् समानाश्रयस्तदा लोपेन बाध्यते ।
अत्र तु प्रत्यथोत्पत्ते प्रागेव लुग्भवति ।

कथम् 'स्यद्' 'प्रशथ' 'जीरदानु' इत्यत्र तु परिहारायोक्तम् "निपातनात् स्यदा-
दिषु" "प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्" "रक्ति ज्य सम्प्रसारणम्" । कथं निकृषित, ?
"सन्निपातो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति ।"

—

इह तर्हीति । "यडोऽचि च" इति पूर्वं लुगुक्त पश्चादुक्त "अतो लोपो यस्य"
इति । सुतरा परत्वात् लुक् बाधित्वा लोपो भवति ।

समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वात् ।

नीनावेति । 'यडोऽचि च' (२।४।७४) इत्यत्र चकारात् "बहुल छन्दसि"
(२।४।७३) इत्यतो बहुलयङ्गमनुकथ्यते । ततो जायमानस्थानैमित्तकस्य लुकोऽन्तरङ्ग-
तया प्रत्यथोत्पत्ते प्रागेव स भवति ।

निकृषित इति । अत्र कप्रत्ययस्य कित्सयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वम् । एव
लघूपधत्वे सिद्धे "पुगन्तलघूपधस्य" (७।३।८६) इत्यनेन गुणं सति कित्सस्य गुणनिषेधक-
त्वस्य व्याघातोत्पत्तिः । सुतरा सन्निपातपरिभाषया गुणनिषेधोऽत्र सिद्ध । सन्निपात-
परिभाषाया व्याख्यानन्तु पूर्वोक्तम् (६।१५) ।

अत्र सूत्रप्रत्याख्यानविषय एव विचार्य । सूत्रकारेण "यस्य हल" (६।४।४६)
इत्यत्र समुदायलोप स्वीकृत, सुतरा "न धातुलोप आर्द्धधातुके" इति सूत्रं तेनारब्धम्,
भाष्यकारन्तु अवयवलोप स्वीकृत्य यकारस्य लुक् अकारस्य लोप इति सप्ताध्य अकारस्य

स्थानिवत्तया गुणवद्भौ असम्भावयन् सूत्र प्रत्याख्यातवान् । वृत्तिकारेण तु सूत्रकारपक्ष एव परिगृह्यते । यतस्तेन “यस्य हल” इति सूत्रे “यस्येति “सघातयद्गणमेतत्” इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सूत्रकारेण सदृजगम्यपथ अवलम्बित भाष्यकारेण तु सूक्ष्मतम इति त्रयोभिन्नता । भाष्यकारपक्षे दोषान् दर्शयन्त एव तदुद्धार कैयटादयः कृतवन्तः, तद्यथा, गमधातोर्यङ्लुगन्तात् अचि जङ्गम’ इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य स्थानिवद्भावात् “गमहनजनखनघसा लोप क्ङित्यनङि” (६।४।६८) इत्यनेन उपधालोप प्राप्नोति । नैष दोषः । अनङीति प्रतिषेधात् । द्रौडश्च’ इत्यत्र “ऋडृशोऽङि गुण” (७।४।१६) इति गुण स्यात् । नैष दोषः प्रतिपदोक्तस्याङी ग्रहणात् नात्र गुणः । दीड इत्यत्र “दीडा युञ्चि क्ङिति” (६।४।६३) इत्यनेन युडागम स्यात् । नैष दोषः, दीड इत्यनुबन्धनिर्देशे यङ्लुक्निवृत्त्यर्थे इति सिद्धान्तितत्वात् । अथवा “अङ्गवृत्ते पुनर्हन्तावविधि” “सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्” इति परिभाषाश्रयणेन समाधानं सुकरम् । प्रथमपरिभाषार्थस्तु “अङ्गवृत्ते” अङ्गाधिकारनिषन्ने कार्ये सति ‘पुनर्हन्तौ’ पुनरन्वयाङ्गस्य कार्यप्रवृत्तौ ‘अविधि’ अविधानम् । यथा “भ्यसोभ्यन्” (७।१।३०) इत्यनेन भ्यसो भ्यसि कृते “बहुवचने भ्रम्येत्” (७।३।१०३) इति एव प्राप्नोति “अङ्गवृत्ते पुनर्हन्तावविधि” रिति न भवति । “ओर्गुण” (६।४।१४६) इत्यत्र गुण इति शब्दमनुक्त्वा ‘ओरोत्’ इति वचनं सम्यगपि गुण इति कथनं “सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्” इति प्रदर्शनाय । एव हि “वाभव्य” इत्यत्र गुणः अनित्यत्वात् ‘स्वायम्भव’ इत्यत्र उच्यते । परिभाषाया अर्थस्तु परिष्फुटः । भवतु, ‘लोलुवः’ इत्यादिषु “अचि न्नुघातुभुनां योरियडुवडौ” (६।४।७७) इत्यनेन अचि उच्यते स्यात् । नात्र उच्यते सिद्धयति लालू + ऽ + अ इति स्थिते स्थानिवद्भावलक्ष्येऽकारे परे सिद्धयतीति चेत् न, यङोऽकारे लुप्ते यकारो लुप्यते, यकारावस्थानकाले नास्वकारस्य प्रत्ययत्वम्, यकारे लुप्ते न तस्य स्थानिन्यवस्थानं ततः प्रागेव तस्य लोपात्, सुतरा स्थानिवद्भावलक्ष्येऽकारे न भवत्युच्यते यतः स्थानिनि ङष्ट हि कार्यं तावदतिदेशेन लभ्यते न तु तत्राद्दृष्टमपि । अत्र “सम्भवमात्रेणापि अतिदेशो भवतीत्यदीषः ।” ततः स्थानिवद्भावलक्ष्ये अकारे ‘लोलुवः’ इति पदसिद्धिः ।

क्ङिति च । १ । १ । ५ ।

म वृ । निमित्तसप्तम्येषा । क्ङिनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः, 'चितः' 'चितवान्' 'सुतः' 'सुतवान्' 'भिन्नः' 'भिन्नवान्' 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' । ङिति खल्वपि— 'चिनुतः' 'चिन्वन्ति' 'मृष्टः' 'मृजन्ति' ।

गकारोऽप्यत्र चर्त्तभूतो निर्द्दिश्यते—“ग्लाजिस्थश्च ग्सुः” (३।२।१३८) 'जिष्णुः' 'भूष्णुः' ।

इक इत्येव—'कामयते' 'लैगवायनः' ।

“मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ।” संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधनियमः । 'परिमृजन्ति' 'परिमार्जन्ति' 'परिमृजन्तु' 'परिमार्जन्तु' । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । 'अचिनुवम्' 'असुनवम्' इत्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्त्वे यासुटो ङिहचनं ज्ञापकं ङिति यत्कार्यं तन्नकारे ङिति न भवतीति ।

भा स ।

१ । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ।

क्ङिति प्रतिषेधे क्ङिनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

क्ङिति प्रतिषेध इति । क्ङित्तीति यदि परसप्तमो स्यात् ङिति परतो यद्गिति भवेत् । तदा “तन्निमित्ति निर्द्दिष्टे पूर्वस्य” (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थितिः । ततो

२ । उपधारोरवीत्यर्थम् ।

उपधार्यं रोरवीत्यर्थं तन्निमित्तग्रहणम् । अन्यथा 'भिन्न' 'भिन्नवान्' इत्यत्र 'क्ङिति' इत्यत्र "तन्निमित्तं निर्दिष्टे पूर्वस्य" (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानात् उपधाया इको न गुणः प्राप्नोति, 'चित्' 'सुतम्' इत्यत्रैव स्यात् । ननु पुगन्तलघूपध-
स्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र कित्परमिति कित्परत्वेन विशेष्यधिष्ठामः । न खल्वत्र पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य, कित्त्वं पुक्ति अन्त पुगन्त लघो उपधा लघूपधा (११६) अन्यथा अङ्ग विशेषणे सति 'भिनन्ति' 'क्विन्ति' इत्यत्र गुणः प्रसज्येत । रोरवीत्यर्थम्—“त्रिधा वक्षी वषभो रोरवीति” ।

निर्दिष्टशब्दस्य व्युत्पत्त्या अव्यवहितोच्चारणार्थत्वात् 'चित्' इत्यादिषु निषेधः स्यात् न तु व्यवहितोच्चारितेषु 'भिन्न' 'क्विन्न' इत्यादिषु । सुतरा निमित्तग्रहण कर्तव्यम् । यदि क्ङित्तीति भावसप्तमी, गुणवृद्धी इत्यनेन च सम्बन्धसदा क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति सूचार्थं स्यात् । ततो विहितयोर्न निषेध, अत्रभिनिर्हन्तयो-
रेवेति परिभाषानुपस्थिति । अतएव निमित्तसप्तम्येव ।

उपधार्यमिति । 'भिन्न' 'भिन्नवान्' इत्यत्र उपधाया इक. "सार्द्धात्तुकाङ्घातु-
कथी" (७।३।८४) "पुगन्तलघूपधस्य च (७।३।८६) इति यो गुणः प्राप्नोति, स "क्ङि-
ती"ति निषेधात् भवति ।

रोरवीत्यर्थमिति । अत्र तिव्निमित्ती गुण, न तु यङ्निमित्तगुणप्रतिषेध ।

क्वित्परत्वेनेति । क्ङिति न गुणवृद्धी भवतः । कस्य ? पुगन्तलघूपधस्य ।
एवमाकाङ्क्षायां, क्वित्परत्वेन विशेष्यते ।

अङ्गविशेषण इति । लघु उपधा यस्य इति अङ्गस्य विशेषणे 'भिनन्ति' 'क्विन्ति'
इत्यत्र अङ्गगतस्तेको गुण प्राप्नोति । लघु उपधा लघूपधेति निर्देशे ससुदायग्रहण
भवति । ततो भिनन्ति' 'क्विन्ति' इत्यत्र अवयवस्य चको व्यवहितत्वात् न गुणप्राप्ति-
रूपधात्वाभावात्स्य ।

यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते श-चञ्न्ते दीष 'रियति' 'पियति' 'प्रादुद्रुवत्' 'प्रासु-
सुवत्', अत्र न प्राप्नोति ।

३ । शचङन्तस्थान्तरङ्गत्वात् सिद्धम् ।

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिह इयङुवङी कृतयोरनुपधात्वाङ्गुणो वचिरङ्गो भविष्यति ।
एव न तन्निमित्तग्रहणेन कश्चिद्दीषः । इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि,
'हता' 'ह्य' 'उपीयते' 'त्रौयत' 'लौयमानि,' 'पीयमानि' 'नेनक्तः' इति । नैतानि
सन्ति प्रयोजनानि । 'हता' 'ह्य' इत्यत्र "अदिप्रभृतिभ्य शप." (२।४।७२) इति यथा

शचञ्न्ते दीष इति । तन्निमित्तपचयग्रहणे "सार्धधातुक्रमपित्" (१।२।४) इति
डिक्ले क्ङित्तीत्यनेन गुणनिषेधं प्राप्नोति, तपि तु लघूपधलक्षणस्य तिवन्निमित्तस्य गुणो
भवति । सुतरा रि पि गतौ धि धारणे इति तौदादिकानां गुणं प्राप्नोति । सुतरा
'रियति' 'पियति' 'धियति' इति न सिद्धेत् । "विशिद्रुसुभ्य. कर्त्तरि चङ्" (३।१।४८)
इत्यनेन 'अशिशियत्' 'प्रादुद्रुवत्' 'प्रासुसुवत्' इत्यापि दीषः । तपमाशियत् गुणो
वचिरङ्ग, शचङाश्रितौ इयङुवङी अन्तरङ्गौ, सुतगाम् अन्तरङ्गत्वादिइयङुवङा. कृतयो-
र्वचिरङ्गो गुणोऽसिद्धः ।

अनुपधात्वादिति । धातोरिक इयङुवङि प्राप्ते रिय पिय धिय इत्याकारेण
स्थितौ व्यवहितत्वादिकोऽनुपधालम् ।

हत्तो ह्य इत्युच्यते । हन् + तस् हन् + थस् इत्यत्र "अनुदात्तोपदेशवनतितनी-
त्यादौनामनुनासिकलोपो भलि क्ङिति" (६।४।३७) इति नकारस्य लोपः । तत्
शपि कृते ह + अ इति स्थितौ "अतो गुणे" (६।१।९) इत्यनेन पररूपमेकादेशं तत् ह
इत्याकारेणावस्थितिः । तत् 'अदिप्रभृतिभ्य शप.' (२।४।७२) इति शपो निवृत्तौ
शप पिस्वात् हस्य गुणलमापन्नोऽकारः क्ङित्तीति निषेधान् निवर्त्तते । न निवर्त्तते,
हस्याकारस्य धातूपदेशवस्थाया स्थितत्वात् । यद्यप्यनिलक्षणगुणत्वान्न निषेधप्रसङ्ग
तथापि परिहारान्तरप्रदर्शनाय तथोक्तम् ।

अदिप्रभृतिभ्य इति । अत्र भाष्यम् "प्रसक्तस्थानमिनिर्हृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः"

शब्दनिवर्त्यते तथा निषेधेन अकारोऽपि निवर्त्यते । न निवर्त्यते । कथम् ? अयन्तु धातूपदेशावस्थायामकार । ‘उपोयते’ ‘श्रौयते’ ‘लौघम्नानि’ ‘पौयमानि.’ इत्यत्र गुणवृद्धौ वहिरङ्गे, अन्तरङ्ग प्रतिषेध, असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे । ‘नेनित्त’ इति पररूपेण व्यवहितत्वान् भविष्यति ।

उपधाद्येन तावन्नार्थः । “न धातुलोप” इत्यतो धातोरिति वर्त्तते । तेन क्ङित्-परत्वेन धातुर्विशेष्यते । यदि क्ङित्परत्वेन धातुर्विशेष्यते ‘चिसुत’ ‘सुतुत’

शक्या कर्तुम् ।” अस्यैवाशयमनुसृत्योक्तम् “अदिप्रभृतिभ्य इति यथा शब्दनिवर्त्यते” इत्यादि । “कर्त्तरि शप्” (३।१।७८) इति सार्वधातुके अविशेषेण शप् प्राप्तिरिति सुतरां हन् + तस् इत्यत्रापि तस्य प्रवृत्तिः । अतः प्ररुक्तोऽत्र शप् । ततः “अदिप्रभृतिभ्यः शप्.” (२।४।७२) इति विशेषलक्षणपरम्यां लोचनया शपोऽनभिनिर्वृतिः । ततः प्रक्रिया-दशायामवस्थित, शपो निर्वृतिः क्ङित्तीति निषेधेन साध्यते । नन्वेव सति ‘भवतः’ इत्यादौ कथं न तादृश शपोऽकारो निवर्त्यते ? शब्दभवतीत्यत्र गुणो भवतीत्यनुसृतात् नायं गुणनिषेधस्य विषयः ।

उपोयत इति । “वेञी यकि सम्प्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वावहिरङ्गो गुणः, ‘श्रौयते’त्यादौ वहिरङ्गाश्रयत्वावहिरङ्गावृत्तिः ।”

नेनित्त इति । अत्र ने इति अभ्यासस्य कार्थित्वम् । तस्य च निज् इति पररूपेण व्यवहितत्वात् न निषेधविषयत्वम् । “निजा त्रयाणां गुणं ज्ञौ” (७।४।७५) इत्यनेन अभ्यासस्य गुणः ।

धातोरिति । “न धातुलोप” इत्यत्र धातुशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि धातौ धातुशब्द-सात्रस्य स्वरितत्वादिहातुवृत्तिः ।

यदीति । क्ङित्यनन्तरस्य धातुगुणवृद्धौ न भवत इति वाकार्यत्वात् धातुर्विहितस्य विकारणस्याधातुत्वान्न गुणवृद्धीनिषेधः ।

[पा. १७. १पा ५सू]

[भा १७ १पा ४पा]

‘लुनीत’ ‘पुनीत’ इति विकरणस्य न प्राप्नोति । नैष दीषः । धातोर्यो विहित इति धातुग्रहणं विहितविशेषणम् । यदि विहितविशेषणं तदा धातोरिव न प्राप्नोति । नैव विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङित्तीति, किन्तुर्हि धातोर्विहिते क्ङित्तीति अथवा “कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्” यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । “पुगन्तलघूपधस्ये”ति उपस्थितमिदं भवति “क्ङिति नै”ति । अथवास्मिन् योगे क्ङिट्ग्रहणमनवकाश, तस्यानवकाशत्वात् गुणवृद्धौ न भवत । अथवा “नसिग्विधृषिचिपे क्लृ” (१।२।१४०) “इको भल्” (१।२।१६) ‘इलन्ताच्च’ (१।२।१०) इति क्लृसनो कितो, करणात् ज्ञायते भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति, अन्यथा यद्यत्र गुणो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । उपधालक्षणस्यापि गुणे भवतीति क्लृसनौ कितौ क्लियेते ।

रीरवीत्यर्थेनापि नार्थः । न ह्यत्र कित् ङित्वा दृश्यते । “प्रत्ययस्त्रीपि प्रत्ययलक्षणम्” (१।१।६२) इत्यनेन यद्भुगन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन ङित् दृश्यते । “न लुमताङ्गस्य” (१।१।६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधः । अथवा “न लुमताङ्गस्ये”ति चेत् न उच्यते तथापि न दीषः, यत लुमता लुतेऽङ्गाधिकारी न प्रतिनिर्दिश्यते किन्तुर्हि योऽसौ

- विहितविशेषणमिति । धातोर्यो विहितस्य क्ङिति गुणवृद्धौ न भवत इति वाक्यार्थे विहितस्यैव प्राप्नोति न तु धातोः ।

धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो धातुर्विकरणो वा तस्य गुणवृद्धौ न भवत इति तदा वाक्यार्थः ।

अथवेति । “कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्” इति परिभाषा । यदा कार्यं भवति तदा तदुपयोगिन्या सज्ञायाः परिभाषायाश्चोपस्थितिर्भवति । एव यदा यत्र गुणवृद्धौ विधीयते तदा तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते । तेन ‘भिन्न’ इत्यादौ “पुगन्तलघूपधस्ये”ति गुणे प्राप्ते “कार्यकालं सज्ञापरिभाष”मित्यनेन क्ङिति नेत्यस्योपस्थानम् ।

अनवकाशत्वादिति । निषेधस्यावश्यम्भावितात् गुणे प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्राप्नोति ।

न ह्यवेति । रीरु + तिप् इत्यत्र यङी लुकि तिपि क्लृते न पुनरत्र ङित् किंवा दृश्यते ।

लुप्तता लुप्यते तस्मिन् यत् अङ्ग तस्य यत् कार्यं तन्न भवतीति । अङ्गाधिकारप्रति-
निर्देशेऽपि न दोषः, “कार्यकाल सत्रापरिभाष”मिति यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीति “क्ङिति ने”ति तत्रोपस्थितं भवति । अथवा क्ङान्त-
मिदम् । “दृष्टानुविधिच्छन्दसि भवति ।” अथवा वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गनिषेधः ;
असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं । अथवा पूर्वस्मिन् योगे यदाङ्गधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्या-
नवकाशत्वादगुणो भविष्यति ।

इह कस्मान्न भवति ? ‘लैगवायन.’ ‘कामयते’ ।

४ । तद्धितकाव्यैरिक् प्रकरणात् ।

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धी प्रतिषेध, न चैते इग्लक्षणे ।

५ । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भाव- प्रसङ्गः ।

लकारस्य ङित्त्वात् ‘असुनवम्’ ‘अकरवम्’ इत्यच्दादेशेषु ङित्त्वभाव प्राप्नोति ।

तत्र द्रष्टव्यमिति । तदेव दर्शयति “सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीति क्ङिति
नेति ।” कार्यकाल निषेधपरिभाषाया उपस्थानम् ।

आर्द्धधातुकग्रहणमिति । रोरवीति सार्वधातुकत्वात् गुणो भवति । कथम् ?
पूर्वस्मिन् यदाङ्गधातुकग्रहणं कृतं तस्यानवकाशत्वात् आर्द्धधातुक एव गुणनिषेधो न तु
सार्वधातुक इति पर्यवस्यति ।

लैगवायन इति । लिगोर्ङादित्वात् “नडादिभ्य फक्” (४.१.६६) इति फक् ।
आदिह्रस्वमन्तर “ओर्गुण” (६।४।१४६) इति उकारस्य गुणः । गुणस्य इकस्थानि-
कत्वेऽपि न निषेधः । इक इत्येव विहितत्वाभावात् ।

ङित्त्वादिति । लुङ्लुङ्लुङ्ङु ङित्दर्शनात् लस्य ये आदेशा भवन्ति तेषां स्थानिवद्भा-
वात् ङित्त्वात् ङित्त्वस्य गुणवृद्धीर्निषेधः प्राप्नोति ।

६। लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भाव- प्रसङ्ग इति चेत् यासुटो डित्त्वचनान्निवृत्तम् ।

यासुटो डित्त्वचनेन ज्ञाप्यते न डित्त्वादेशा डित्त्ववन्ति । यद्येवं ज्ञाप्यते कथम्
“नित्यं डित्.” (३।४।६६) “इत्थञ्च” (३।४।१००) इति । डित्त्वो यत् कार्यं तद्वन्ति ;
डित्त्वो यत् कार्यं तत्र भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् ? न । यासुटो डित्त्वचनादेव
ज्ञाप्यते समुदायस्य डित्त्वं यासुडपर्याप्तम् । अतः यासुट एव डित्त्वं क्रियते । डित्त्वो
यत् कार्यं तस्यादडित्त्वो यत् कार्यं तन्मा भूदिति तस्य डित्त्वकरणे प्रयोजनम् ।

यासुट इति । लकारस्य डित्त्वात् न आदेशानां डित्त्वम् । यदि तेषां डित्त्वं स्यात्
“यासुट् परस्मैपदपूर्वादात्ता डित्त्वञ्च” (३।१।१०३) इति डित्त्वकरणमनर्थकं स्यात्, लकारस्य
डित्त्वादेव स्थानिवद्भावात् आदेशस्य यासुटोऽपि डित्त्वं स्यात् । तस्याद्यासुटो डित्त्वकरणं
ज्ञापयति लकाराश्रयडित्त्वमादेशानां न भवतीति ।

डित्त्वो यत्कार्यमिति । “नित्यं डित्” (३।४।६६) इत्यत्र डित्त्वो कार्यं लकारस्य
विशेषणत्वेन लुङ् लङ् लृङ् इति निष्पादनम् । तत् सिद्धयति, न तु डित्त्वो यत्कार्यं सम्प्रसार-
णादिकम् ।

डित्त्वचनादेवेति । यदि हि डित्त्वो यत्कार्यं सम्प्रसारणादिकं तस्यात् यासुटो-
डित्त्वचनमनर्थकं स्यादिति पूर्वमुक्तम् । सुतरां डित्त्वचनमेवात्र ज्ञापकं “नित्यं डित्त्वोः”
इत्यत्र डित्त्वो यत्कार्यं तत्र भवतीत्यस्य ।

अपर्याप्त इति । यासुटो डित्त्वकरणं सम्प्रसारणाविधानेन चरितार्थम् । इदं
डित्त्वकरणं न समुदायस्य डित्त्वकरणेन पर्याप्तं सुतरां “नित्यं डित्त्वो” इत्यतो डित्त्वोऽनुवर्त-
मानेऽपि यासुटो डित्त्वचनम् ।

तस्य डित्त्वकरण इति । अनेनापत्यातल दर्शयति । समुदायस्य डित्त्वं यासुटक-
करणे लुडादिप्रदर्शननात्रं फलं स्यात् न तु डित्त्वो यत्कार्यं सम्प्रसारणादिकं कार्यं तत्
स्यादिति तस्य यासुटो डित्त्वकरणे प्रयोजनम् ।

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ।

म वृ । दीधीवेव्योरिटञ्च ये गुणवृद्धीं प्राप्नुतस्ते न भवतः ।
‘आदीध्यनम्’ ‘आदीध्यक’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवेव्यकः’ । इटः
खल्वपि—‘शूः फणिता’ ‘श्री रणिता’ । वृद्धिरिटो न संभ्र-
वतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

भा स । किनर्थेनितदसुच्यते ? ‘आदीध्यनम्’ ‘आदीध्यकः’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवे-
व्यक’ इत्यत्र गुणवृद्धी ना भूतानिति ।

अथ योगः शक्योऽकर्तुम् । कथम् ?

१ । दीधीवेव्योऽकृन्दोविषयत्वाद्-
दृष्टानुविधित्वाच्च कृन्दसः ।
अदीधेददीधयुरिति
गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥

दीधीवेव्यौ कृन्दोविषयौ धातू । भवति हि कृन्दसि दृष्टानुविधिः । ‘अदीधेत्’

कृन्दोविषयविति । नैतौ धातू भाषाया प्रयुज्येते ।

दृष्टानुविधिरिति । दृष्टमेवानुविधीयते इति दृष्टानुविधिः । ‘आदीध्यनम्’
‘आदीध्यक’ ‘आवेव्यनम्’ ‘आवेव्यक’ इति प्रयोगा न हि कृन्दसि दृश्यन्ते दृश्यते च तत्र
गुण एव सुतरां नाख्यत्र दृष्टानामनुविधानमिति इथैव निषेधारम् । यद्यपि भाषाया-
मपि दृष्टमेवानुविधीयते “भिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति न्यायात् तथाप्यत्र विज्ञानादिप्रयो-
जनवशात् लक्षणनिष्पन्नशब्दानामदृष्टानामपि व्यवहारो लोकाप्रसिद्धत्वात् कृन्दोवदृष्टानु-
विधिल नाचेकान्तिकमिति भिद्वाति “दृष्टानुविधिकृन्दसि” इति ।

अदीधेदिति । अत्र पित्वाद्गुणो न विरुध्यते । अदीधयुरित्यत्र प्रत्ययस्य डिञ्

‘अदीधयु’ इति तत्र गुणदर्शनात् अनयक प्रतिषेध । तथाहि “प्रजापतिवै यत् किञ्चन मनसा अदाधेत्” “हीवाय इव ऋपयन्नदीधेत्” “अदीधयुर्दाशराज्ञे इतास ” ।

‘अदीधेत्’ इति युक्तमुदाहरणं न तु ‘अदीधयु’ इति । कथम् ? सार्व्ववायुकाश्रय-
डिक्चिनिमित्ते प्रतिषेधे “लुसि च” (७।३।८३) इति लुसि गुण आरभ्यमाण ‘क्ङिति
च’ (१।१।५) इत्येन यथा बाधते तथा “दीधीवेवौटाम्” इत्येनमपि । नैष दोष,
यत एकत्र प्रत्ययाश्रय, अन्यत्र प्रकृत्याश्रय । अथवा येन नामाप्ते तस्य बाधनं भवति,
अस्मिन् पुन प्राप्ते चाप्राप्ते च ।

यदि पुनरयं योगी नारभ्यते, कथं ‘दीध्यत्’ इति ?

२ । दीध्यदिति श्रयन्व्यत्ययेन ।

निति गुणो न युक्त, ‘अविवाद्य षट्” (६।१।६) इति दीधीवेव्योरभ्यस्तसज्ञा । “सिज-
भ्यस्तनिदिभ्यश्च” (३।४।१०६) इति भेर्जुस् ।

प्रत्ययाश्रय इति । ‘क्ङिति च’ इत्यत्र प्रत्ययाश्रय अत्र तु दीधीवेव्योरिति प्रकृ-
त्याश्रय ।

तस्य बाधननिति । ‘क्ङिति’ नित्येतिस्मिन् नामाप्ते लुसि गुण आरभ्यते सुतरा तस्य
निषेधस्य बाधनं लुसि गुणेन । अत्र तु प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोर्दृष्टेन प्राप्ताप्राप्तम् ।
‘दीधीवेव्यो’रिति प्रकृत्याश्रयो निषेधे ‘क्ङिति चे’ति प्रत्ययाश्रयनिषेधे । सुतरा लुसि
गुण प्रकृतिप्रत्ययाश्रयनिषेधे बाधते, सिद्धयति च युक्तत्वेन ‘अदीधयु’ इत्युदाहरणम् ।

दीध्यदिति । षेट् तिप् “इतश्च लोप परस्मैपदेषु” (३।४।६७) इति इकारलोपः ।
ऋतः दीधी + त् इति स्थिते ‘षेटोऽडाटौ” (३।४।६४) इति अडागनेन सिद्धयति
‘दीध्यत्’ इति पदम् ।

श्यन्व्यत्ययेन दीर्घ्यदिति भविष्यति ।

इटश्चापि यद्गुण शक्यमकर्तुम् । कथम् 'अकण्ठिषम्' 'अरणिषम्' 'कण्ठिताश्च' 'रणिताश्च' इति । "आङ्घातुकस्येड्वलादे" (७।२।३५) इत्यत्र "नेड्वशि कृति" (७।२।८) इत्यती इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्यद्गुणस्येद प्रयोजनम् इट् इडेव स्यात् यदन्वत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किमन्वत् प्राप्नोति ? गुण । यदि नियम क्रियते, तदा विपठिषते 'विपठौ' इत्यत्र "वैरुपधाया दीर्घं इक" (८।२।७६) इति दीर्घत्व न

श्यन्व्यत्ययेनेति । श्यन्ो डित्त्वाद्गुणाभाव । "धीवर्ण्यधीर्दीर्घीव्यो," (७।४।५३) इत्यनेन यकारादौ दीर्घीव्योर्लोपात् 'दीर्घ्यत्' इति पद पूर्वोक्तदिशा सिद्धम् । श्यन्व्ययेनेति पाठान्तरे तु शस्य डित्त्वान्न गुण । 'एरनेकाचोऽस्योऽपूर्वस्य' (६।४।८२) इति यथादेश ।

अकण्ठिषमिति । सिपो हि अमिप् सुतरा पित्वात् सिजन्ताङ्गस्य लघूपधी गुणः प्राप्नोति ।

कण्ठितेति । तिपो ङादेशे तासप्रत्ययः । तस्य पित्वाद्गुण सम्भवति ।

नेड्वशि कृतीति । "नेड्वशि कृति" इत्यत्र नकारस्य गिष्ठसे तत् इडनुवर्तनम् "आङ्घातुकस्येड्वलादे" इत्यत्र "नेड्वशी"त्यत्र इडनुवर्तमान इतीड्यद्गुणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् अत्रत्य प्रत्याख्यानसम्पादक भाष्यमेकादेशुक्तिघटितमिति विवरणकार ।

विपठौरिति । विपठिषते क्विप् । "अतो लोप" (६।४।४८) इत्यकारलोपः । तत् विपठिष् इत्यत्र "पूर्ववांसिद्धम्" (८।२।१) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् "ससजुषी रु" (८।२।६६) इति सस्य रुत्वम्, "पूर्ववांसिद्धे न स्थानिवत्" इति रुत्वे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावभाव । इडेव इट् स्यादिति नियमेन यदि गुणादिप्रतिषेधेन इड् रूपेणैवावस्थिति, निष्पाद्यते तदा 'वैरुपधाया दीर्घं इक" (८।२।७६) इत्यनेन विपठिर् इति रैफान्-धातोरुपधाया इको दीर्घत्वमनेन नियमेन बाध्यते

प्राप्तिः । नैष दीष । नियम्यतेऽत्राङ् कार्यं, नैतदाङ् कार्यम् । अथवा दीर्घस्या-
सिद्धत्वात् न भविष्यति नियम् ।

हलोऽनन्तरा संयोगः । १ । १ । ७ ।

म ह । भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टीच्चारिता
हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति । समुदायः संज्ञी जाताविद् बहु-
वचनम् । तेम हयोर्बह्वनाञ्च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति ।
'अग्निः' इति गनौ 'अश्वाः' इति श्वौ कर्णः' इति रणौ
'इन्द्रः' 'चन्द्रः' 'मन्द्रः' इति नद्राः 'उष्ट्रः' 'राष्ट्र' 'भ्राष्ट्रम्'
इति षट्राः, तिलान्स्त्र्यावपतीति नसतरयाः ।

हल इति किम् ? 'तितउच्छन्नम्' "सयोगान्तस्य लोपः"
(८।२।२३) इति लोपः स्यात् ।

अनन्तरा इति किम् ? 'पचति पनसम्' "स्त्रोः सयो-
गाद्योः" (८।२।२६) इति लोपः स्यात् ।

नैष दीष इति । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इत्यनुवर्तनात् "आङ्घातुकस्येड्ववलादे"
(७।२।३५) इत्यत्र अङ्गाधिकारगतगुणसम्पर्कीयो नियमोऽवगम्यते । "नारूपधायो दीर्घ-
इक" (८।२।७६) इत्यत्र च दीर्घल न ह्यङ्गाधिकारगतं सुतरा नियमेन न वाच्यते ।

दीर्घस्यासिद्धत्वादिति । दीर्घल हि पूर्वत्र असिद्धं सुतरा क्वतेऽपि अक्षतवदिति
तत्र नियमस्याप्रसरः । तत "शास्त्रदृष्ट्या अविज्ञतरूप एवेष्टं, प्रयोग एव तु विज्ञतः ।"

भा स । अनन्तरा इत्यत्र अविद्यमानमन्तर वेषामिति आहोस्वित् अविद्यमाना अनन्तरा एषामिति । प्रथमे 'अप्सु' इति 'अप्सु' इत्यवग्रहे सयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । द्वितीये न कश्चिद्दोष, यत् अनन्तरा मध्ये अविद्यमाना अन्ये वर्णा इति तस्यार्थः । प्रथमेऽपि न दोष । कथम् ? इह सज्ञाकरणे नैव दोषो न प्रयोजनम् ।

१ । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ।

सहभूताना सयोगसज्ञा स्यात् त्रिकैकस्येति सयोगसज्ञायां सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । ततो हलोऽनन्तरा सयोग ।' सहेति, वक्तव्यमिति । यथा "सह सुपा" (२।१।३) "उभे अभ्यस्तम्" (६।१।५) सहेति, अन्यत्रापि सहभूतकार्येच्छाया सहग्रहणम् । एकैकस्य सयोगसज्ञाया किञ्च स्यात् ?

अन्तरा इति । अन्तर अनन्तरा वात्र नञा बहुव्रीहेर्विषय इति सशयः ।

प्रथम इति । अविद्यमानमन्तर वेषामिति पक्षे ।

अवग्रह इति । अर्द्धमात्राकालाऽवग्रह । अर्द्धमात्राकाल स्थित्वा वर्णान्तरमुच्चार्यते सुतरा वर्णात् वर्णान्तरीचारेण अन्तर विवर वर्णशून्यकाल उपस्थीयते । एव संयोगत्वव्याहृतत्वात् न सयोगसंज्ञा ।

द्वितीये इति । अविद्यमाना अनन्तरा एषामिति पक्षे ।

नैव दोष इति । सयोगसंज्ञाया "सयोगे गुरु" (१।४।११) इति गुरुत्वात् "गुरीर-वृतः" इति (८।२।८६) मृतेन भाव्यम् । सयोगसंज्ञायामसिद्धायां मृती न भवेत् । 'अप्सु' इत्यस्याधिकरणवृत्तं न चात्र "दूराद्भूते च" (८।२।८४) इत्यस्य सम्बन्धः । "विचार्यमाणानाम्" (८।२।८७) इत्यादौ तु "वा तस्य टे" (८।२।८२) इत्यनुवर्त्तते न तु "गुरीर-वृतः" इति । अप्सु भवोऽस्य — "दिगादिभ्यो यत्" (४।३।५४) इति यत्, "अपी योनियन्म तुषु सप्तम्या अलुम्वक्तव्य । * ।" इति सप्तम्या अलुक् । एवं सिद्धेऽस्य-शब्दे स्यादेव दोष इति चेत्, एवविधे विषये पदकारा अवग्रह न कुर्वन्तीति न दोषः । "अप्सुयीनि" इत्यादावपि नास्ति सुशब्दात् पूर्वमवग्रहः । सुतरां दोषाभावात् प्रयो जनाभावात् तद्धतीनां च सज्ञाकरणम् ।

चतुर्थार्हिकम् ।

१४६

[पा १अ १पा ७सू]

[भा० १अ १पा ४आ]

एकैकस्य संयोगसंज्ञाया सत्या 'निर्यायात्' 'निर्व्यायात्' इत्यत्र "वान्यस्य संयोगादे" (६।४।६८) इति एत्वम्, 'सहृषीष्ट' इत्यत्र "ऋतश्च संयोगादे" (७।२।४३) इति इट् । 'संक्रियते' इत्यत्र "गुणोऽर्निसंयोगाद्यौ" (७।४।२६) इति गुणः, 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र "संयोगान्तस्य लोपः" (८।२।२२) इति लोपः, 'भक्ता' 'वक्ता' इत्यत्र "स्त्री" संयोगाद्योरन्ते च" (८।२।२६) इति लोपः, 'निर्यात' 'निर्व्यात' इत्यत्र "संयोगादेरातो धातोर्यणत" (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम्, प्रसज्येत ।

नैष दोषः । 'निर्यायात्' 'निर्व्यायात्' इत्यत्र "वान्यस्य संयोगादे"रिति सूत्रस्य संयोगौ आदौ यस्य इत्यर्थात् न दोषः । एवमन्यत्र संयोगादिशब्दस्यार्थात्परिहारः । 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र संयोगान्तस्येति संयोगौ अन्तौ अस्येत्यर्थात्,

निर्यायादिति । अत्र एकैकस्य संयोगसंज्ञाया रेफयुक्तयकार संयोग सुतरामेत्व-
प्राप्तिः । समुदायस्य सञ्चलपत्ते "अचो रहाभ्या इ" (८।४।४६) इति यकारस्य द्विले
तस्यासिद्धत्वात् "वान्यस्य संयोगादे" (६।४।६८) इति एत्व न प्राप्नोति ।

दृषत्करोतीति । ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् ।

शक्नोति । "तकारे भ्रूलि परतः ककार संयोगो भवति आदिषेति लोपप्रसङ्गः ।"

आदौ इति । द्वौ आदौ इति वचनमयुक्तम् । न कुचाप्यान्तत्येण स्थितौ द्वौ
आदौ भवितुं समर्थौ । एकस्य मुखप्रमादित्वमन्यस्य गौणमिति समाधिष्यम् । कथं पुन-
रत्र संयोग आदिर्शब्दस्येति एकत्वमनुपलभ्य संयोगौ आदौ यथेति द्विलसुपलभ्यते । एकत्वे
सति संयोगादेरित्यनुक्ता, संयोगादित्युक्ते संयोगात् परी य आकारस्तस्याद्भस्वेत्यर्थ-
लाभः स्यात्, सुतरां "वान्यस्य संयोगा"दिति सूत्रयेत् ।

संयोगावन्ताविति । संयोगस्य लोप इत्युक्ते संयोगस्य पदस्थित्युपस्थितिः "अलोऽन्त-
स्थे"त्यनेन अन्तग्रहणं स्यात् । एव सति यदन्तग्रहणं कृतं तेन ज्ञापयति अत्र सख्य-
भेदस्य ग्रहणं भवतीति ।

‘शक्ता’ ‘वक्ता’ इत्यत्र स्तो संयोगाद्योरित्यत्र संयोगधारादी संयोगाद्योरित्यर्थात्, ‘निर्यात’ निर्व्वान्त’ संयोगौ आदी यस्येत्यथात् दोषासम्भव ।

कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगमज्ञा प्राप्नोति ? “प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिदृष्टा” इति । तद्यथा द्विगुणसङ्गे प्रत्येक भवति । “गर्गा शत दृष्टान्ता” नित्यस्ति पुन “समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति” इति । सत्येतिस्मिन् दृष्टान्ते यदि प्रत्येकमित्युक्तम् इहापि सहग्रहण कर्त्तव्यम् । तत्र प्रत्येकमित्यनुक्तेऽपि प्रत्येक गुणहृत्वी सङ्गे भवति, इहापि नायं सहग्रहण्येन ।

अथ यत्र बह्वनामानन्तर्यं किन्तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसङ्गा भवति, आहोस्विदविशेषण । कस्यात्र विशेष ?

२ । समुदाये संयोगादिलोपो मसृजेः ।

समुदाये संयोगसंज्ञाया ‘मङ्क्ता’ ‘मङ्क्तम्’ इति मसृजे संयोगादिलोपो न सिद्ध्यति । ‘निर्व्वेयात्’ ‘निर्व्व्यायात्’ निर्व्वेयात्’ ‘निर्व्व्यायात्’ इत्यत्र “वान्यस्य संयोग-

संयोगधोरिति । स्तोद्विलात् तत्समीपवर्त्तिनोऽपि हलोर्द्विलात् संयोगधोरिति द्विवचननिर्द्देश कृत ।

संयोगाविति । संयोगादित्युक्ते संयोगात् पर आकारस्तदन्ताच्चातीर्नत्वमिति सिद्धौ आदिग्रहण इत्वसंख्यायथायथम् ।

द्वयोर्द्वयोरिति । “हलोऽनन्तरं संयोग” इत्यत्र हल इति बहुवचन जातिनिर्द्देशात् । सुतरा हल इति दृष्ट्वा द्वयोरिति वचनं न विरुध्यते ।

मङ्क्तेति । “मसृजिनसोर्भक्ति” (७।१।६०) मुनागम । तत्र समुदाये संयोग-संज्ञाया नसंज्ञानां संयोगसंज्ञा न तु द्वयो संज्ञयोः । एवं सति न भवति सकारस्य लोपः ।

निर्व्वेयादिति । रेफगकारलकाराणां संयोगसंज्ञायामङ्गादिर्न लभ्यते रेफ विहाय च गकारलकारसमुदायो न संयोगः, सुतरा “वान्यस्य संयोगादेः” इत्यस्य न प्राप्तिः ।

[पा १अ १पा ७म्]

[भा १अ १पा ४भा]

गादेः' (६।४।६८) इत्येव न 'स्वरिषीष्ट' इत्यत्र "ऋतश्च सयोगादेः" (७।२।४३) इति इट् न, 'सस्वर्यते' इत्यत्र "गुणोऽर्त्तिसयोगाद्यो" (७।४।२६) इति गुणो न, गीमान् करोति' 'यवमान् करोति' इत्यत्र सयोगान्तस्य लोपो (८।२।२३) न, 'निस्त्वां' 'निस्त्वां' इत्यत्र "सयोगादिगातो धातोर्यञ्जत" (८।२।४३) इति निष्ठान्तः ।

अस्तु तर्हि द्वयोर्हयोः सयोगसञ्ज्ञा ।

३ । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेत् द्विर्वचनम् ।

चेत् द्वयोर्हलोः संयोग इति द्विर्वचनं न सिद्धति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति' इन्द्रीयते सन् 'इन्द्रिद्रीयति' इत्यत्र 'न न्द्रा सयोगादयः' (६।१।३) इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति ।

४ । न वाज्विधेः ।

अज्विधिवशात् न वा एष दोषः । न न्द्रा सयोगादयो द्विरुच्यन्ते, अजादेरिति वर्त्तते ।

स्वरिषीष्टेति । स्त इत्यत्र द्वयोः सयोगत्वमनादृत्य समुदायग्रहणे न सयोगादिसं-
भ्यते, एव सस्वर्यते इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

गीमान् करोतीति । अत्र गीमा + न् + त् करोतीत्येव स्थिते ककारतकारस-
मुदायत्वात् न सयोगान्तलोपः ।

निस्त्वां इति । रकारगकाररक्तकारसमुदायत्वात् निस्त्वोऽदित्यत्रोक्तदिशा न निष्ठान-
त्वम् ।

इन्द्रिद्रीयतितीति । इन्द्रीयतेरित्यत्र नदी दरी इति द्वौ सयोगौ तत्र दकारस्य
सयोगादित्वात् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः ।

अज्विधिवशादिति । "न न्द्रा सयोगादयः" इत्यत्र अजादेरिति वर्त्तते तत्र प्रति-
षेधविधिरजात्ययः । अजासौ आदिस्येति अजादि । अजादेरुत्तरस्याव्यवहितस्यैव
निषेधः । इन्द्रश्चन्द्रस्यो दकारस्तु नकारेण व्यवहितः, सुतरा द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

यद्येव बहूनामथापि द्वयोर्द्वयोः सयोगसंज्ञा किं गतमिदृशता सूत्रेण ? आहोस्वित् अन्य-
तरस्मिन् पक्षे भूय. सूत्रं कर्तव्यम् ? गतम् । बहूना सयोगसंज्ञायाम् “अविद्यमान-
मन्तरामेषा”मिति विग्रहः, यदा हि द्वयोर्द्वयोः ‘अविद्यमाना अन्तरा एषा’मिति ।
द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा नवा ? एवमपि बहूनामेव प्राप्तिरिति । एषामिति येषा
निर्देशः तेषामन्येन व्यवधानेन भवितव्यम् ।

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चाक्तं ‘समुदाये संयोगादिलोपि मसुजे’रिति ।
नैष दोषः । ‘अन्यात् पूर्वो मसुजेभिर्दनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्’ इत्येतद्व्यति । अथवा

बहूनामिति । अन्तरं छिद्रम् । अविद्यमानं छिद्रं बहूना चेत् तदा द्वयोः सयोग-
संज्ञा न सम्भवति बहूनामेव ।

द्वयोरिति । मध्यवाचिना अन्तरेत्यव्ययेन सङ्घं बहुव्रीहौ तु द्वयोर्मध्ये आधेयो भव-
तीति द्वयोर्द्वयोरेव सयोगसंज्ञा भवति ।

द्वयोश्चैवान्तरेति । अत्र सम्बन्धमात्रविवचया षष्ठी । ननु “अन्तरान्तरेण युक्तो”
(२३४) इति द्वितीया । अत्र षष्ठ्यपवादी योगो नियतावधिकत्वे । यत्र अन्य-
सहितमसङ्गप्रवशान्न नियतावधिकत्वं तत्र सम्बन्धमात्रं षष्ठीति तत्त्वम् ।

यानिति । अविद्यमानमन्तरामेषाम्, अविद्यमाना अन्तरा एषामिति एषा पदेन
बहुवचननिर्देशात् यानिति निर्देशः । एव बहुत्वनिर्देशं बहूनामेव सयोगे सयोगसंज्ञा,
न तु द्वयोरिति न बोद्धव्यम् । एव सति शिक्षा’ इत्यत्र द्वयोः सयोगसंज्ञा न स्यात् ।
बहुवचनमविवक्षितमिति मन्तव्यम् । हल इति जातौ बहुवचनम् ।

अन्यात् पूर्वम् इति । “मिदचोऽन्यात् परं” (१।१।४७) अत्रा सन्निविष्टानामन्या-
दच परतो मिदमवति । अत्र तु अन्यात् पूर्वम् नुम् भवति, ‘मग्र’ इति अनुसङ्ग-
लोपार्थम् ‘मडक्ता’ ‘मडक्ताम्’ इति सयोगलोपार्थम् । अन्यादच परं नुमि सद्भि
“अनिदिता हल उपधाया. क्ङिति” (६।४।२४) इति अनुपधात्वात् नलोपी न
प्राप्तिरिति, संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वाद्दनुषपालमेव नकारस्य । उपधाभूतस्य नकारस्या-
नुषङ्ग इति प्राचा संज्ञा ।

चतुर्थार्हिकम् ।

१५३

[पा. १अ. १पा. ७सू.]

[भा. १अ. १पा. ४पा]

इयोरपि बहूनामपीत्यविशेषेण संयोगसंज्ञा, तत्र इयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति । निम्नाद्यादित्यादिषु अङ्गेन संयोगादि विशिष्य अङ्गस्य संयोगादिरिति सिद्धेदेलम् । एवं सर्वनाङ्ग परिहृतम् । गोमान् करातीत्यादिषु पदेन संयोगान्त विशिष्य पदस्य संयोगान्तस्येति सिद्धेत् लोप । 'निर्स्त्रान्,' 'निस्त्रान्' इत्यत्र धातुना संयोगादि विशिष्य धातो संयोगादेरिति निष्ठानत्व स्यात् ।

५ । स्वरानन्तर्हितवचनम् ।

स्वरैरनन्तर्हिता इल संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । व्यवहिताना मा भूत्— 'पचति पनसम्' । न च वक्तव्यम् अनन्तराशब्देनैव व्यवधानानवगम ,

६ । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ।

व्यवहितेऽपि अनन्तरशब्दी दृश्यते, तद्यथा 'अनन्तराविमौ ग्रामौ' । तथैवैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति ।

अविशेषेणेति । बहूनामपि इयोर्योरपि भवति बहुष्वनन्तरिष्वित्यविशेष । 'कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया विरोधाभावात्, एकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्ध्या द्विवचनेन वैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम् । बहूना सन्निधौ बहूनामिव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन् पचे आश्री-यनाणे मसञ्जेदोऽत्यात् पूर्व्वे इति परिहृत ।'

अङ्गेन संयोगादिति । 'निर्स्त्रेयात्' इत्यत्र त्रयो इल । कार्यार्थं हि संज्ञा । त्रिषु न कार्यम् । अङ्गावयव पदावयव धात्वयव संयोगः, कार्यार्थमनाङ्गावयव-संयोगमाश्रितवान् । निर् + स्त्रेयात् इत्यत्र अङ्गस्य संयोगात् कार्यं भवति ।

पनसमिति । 'पनसम्' इत्यत्र सकारगतनाचा सङ् सकारस्य संयोगसंज्ञाया "स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च" (न। २।२६) इति सलीप प्रसज्यते ।

अनन्तराविति । मध्यगता नद्यादयो यद्यपि व्यवधायका, तथापि ग्रामसम्बन्धमात्र-ग्रहणेन जना वदन्ति अनन्तरौ ग्रामाविति ।

कथमत्र तदा अनन्तरशब्द ?

७ । अनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेक- प्रतिषेधार्थम् ।

एकस्य हल सयोगसन्ना मा भूदित्यानन्तर्यवचनम् । यदि स्यात् 'इधेष' 'उवीख' इत्यत्र "इजादेश्च गुरुमतोऽट्छ" (३।१।३६) इत्याम प्रसज्येत ।

८ । न वाऽतज्जातीयव्यवायात् ।

सर्वत्र हि अतज्जातीयक व्यवधायक भवति । अतज्जातीयव्यवधानात् न वा एष दीष । 'किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले' इति पृच्छति 'नान्तरे' इषलकुलमनयोरन्तरे, इत्यन्तरम् । ननु कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति । ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ, तद्यथा ग्राम-

कथमनेति । यदि अन्तरशब्दो व्यवहितेऽपि भवति, तदा कथं "हलोऽनन्तरा संयोग" इत्यत्र अन्तरशब्द । तदेव कथयति एकप्रतिषेधार्थमिति ।

अतज्जातीयकमिति । लोकादृष्टानेन सिद्धाति व्यवधानमतज्जातीयेन । हलची-
रतज्जातीयत्वात् व्यवधानं भवति हलोरचा । यथा ब्राह्मणकुलयोर्व्यवधानं न ब्राह्मण-
कुलेन, किन्तु हिं इषलकुलेन ।

ग्रामशब्द इति । 'अनन्तराविमौ ग्रामी' इत्यत्र अतज्जातीयैरस्ति व्यवधानं, तत् कथम् अनन्तराविति प्रयोग । ग्रामशब्देन बहुजातीयानां सग्रहे भवतीति, नास्त्र च दीष । ग्राम शालासमूहे, यथा ग्रामी दग्ध । "शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोषक यत्परितः चिद्यते तदुच्यते वाटपरिच्छेप" । वाटपरिच्छेपे यथा 'ग्रामं अस्तिष्ट', मनुष्येषु यथा 'ग्रामो गत' 'ग्राम आगत' । 'ग्रामो लब्ध' इति प्रयोगे तदन्तर्वर्तिनामरखाना सीमा स्थलिलानां सग्रहे भवति । ततो ग्रामशब्दायै नया-
द्वीनामन्तर्भावात् तेषां व्यवधायकत्वाभावात् ग्रामयोरानन्तर्यमुच्यते ।

शब्द शालासमूहे, वाटपरिचिपे, मनुष्यधु, सारण्यके, ससीमके, सस्थखिल्यके वर्त्तते ।
सुतरा सिद्धयति सर्वत्र ह्यतज्जातीयक व्यवधायक भवतीति ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८।

म वृ । मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा
य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसज्ञो भवति । “आङोऽनु-
नासिकश्छन्दसि” (६।१।१२६) ‘अत्र ओ अपः’ ‘गभीर ओ उग्र-
पुत्रे’ ‘चन ओ इन्द्रः [अपः]’ ।

मुखग्रहणं किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् ।

नासिकाग्रहणं किम् ? क-च-ट-त-पानां मा भूत् ।

अनुनासिकप्रदेशाः—“आङोऽनुनासिकश्छन्दसि” (६।१।१२६)
इत्येवमादयः ।

भा स । किमिदं मुखनासिकावचनम् ? मुखञ्च नासिका च मुखनासिकम् ।
मुखनासिक वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचनम् । एव सति मुखनासिकावचन इति
प्राप्नोति । निपातनाद्वाघेनयथा मुखनासिकनावचनमस्येति, आवचनमौषडवचनम्

मुखनासिकमिति । “इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” (२।४।२) प्राण्यङ्गत्वात् समस
ह्यारब्ध. “सनपुसकम्” (२।४।१७) इति नपुसकत्वे ऋखलम् ।

किञ्चिन्मुखवचन किञ्चिन्नासिकावचनम् । अथवा मुखद्वितीया नासिका मुखोपसंहिता वा नासिका मुखनासिका मुखनासिका वचनमस्तीति ।

अथ मुखग्रहण किमर्थम् ? केवल नासिकाग्रहणेन यमानुस्काराणामेवानुनासिकत्वं प्राप्नोति ।

अथ नासिकाग्रहण किमर्थम् ? केवलं मुखग्रहणेन क-च-ट-त-पानामेव प्राप्नोति ।

किञ्चिन्मुखवचनमिति । “भागस्य मुखेनीचाराणात् भागस्य नासिकया ।”
मुखद्वितीयेति । मुखसहाया नासिकेत्यर्थे । मुखसहितया नासिकयेत्यर्थे ।
मुखोपसंहितेति । मुखोपसंहिता नासिका । एव सात्रिष्यवचनेन मुखनासिकथोरन्तराल स्थान निर्दिश्यते ।

वचनमिति । उच्यते इति वचन “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।१।११३) इति बाहु-लकात् कर्माणि ल्युट् । उच्यतेऽनेनेति वचनं करणे ल्युट् । करणे ल्युडेव भाष्ये परि-गृहीतम् । पक्षेऽस्मिन् मुखनासिकेति पदनिरपेक्षत्वेन प्रथम वचनशब्दं गृहीत्वा “नपु-सक लिङ्गसर्वनाम” इति नपुसकम् ततः पदान्तरप्रवृत्त्यादुपजायमानमपि स्त्रीत्व वृद्धि-रङ्गत्वात् भवति (२० पृ) ।

नासिकाग्रहणेनेति । “मुखनासिकावचनोऽनुनासिक” इत्यनुक्त्वा ‘नासिकावचनो-ऽनुनासिक’ इत्युक्ते इत्यर्थे ।

यमानुस्काराणामिति । यम समानाकार । वर्णाणां प्रथमद्वितीयतृतीय-चतुर्थवर्णानां पञ्चमे परे पूर्ववर्णसमानाकार वर्णान्तर यमसङ्गम् । यथा ‘पलिङ्गिः’ ‘चख्खुत्तु’ ‘अग्नि’ अचप्नन् । अच क-ख-ग-घानां नकारे परे तत्सदृश क-ख-ग-घागम यम । चेत् यमानुस्काराणां ग्रहणं स्यात् “विड्वनीरनुनासिकस्यात्” (६।१।४१) इत्यादिषु अनुनासिकानुवादिषु यमानुस्काराणामसम्भवात् स्यादप्रतिपत्तिः ।

मुखग्रहणेनेति । “मुखनासिकावचनोऽनुनासिक” इत्यनुक्त्वा ‘मुखवचनोऽनु-नासिक’ इत्युक्ते इत्यर्थः । क-च-ट-त-पानामनुनासिकत्वेऽनिष्टप्रसङ्गः ‘शक्तः’ इत्यव

चतुर्थाङ्किकम् ।

१५७

[पा १अ १पा ८म्]

[भा १अ १पा ४आ]

प्रासादवासिन्याथेनीभयवचनसिद्धत्वात् सुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । तद्यथा केचित् प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः । ये पुनरुभयवासिनः तेषामेकतरग्रहणेनापरिषामपि ग्रहणं भवति । एव सुखनासिकीभयवचनानां केवलनासिकाग्रहणेन सिद्धं भविष्यति । एवमुभयवचनतामिहत्वेऽपि, यस्मानुस्वाराणामपि ग्रहणं प्राप्नोति । उभयवचनो न तु केवलनासिकावचन इति न दोषः, नापि तेषां ग्रहणे प्रयोजनम् ।

सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यं सञ्ज्ञया चानुनासिकी भाव्यतेऽत इतरैतराशयं भवति, इतरैतराशयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । उक्तं (१०२ पृ) “सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात्” इति । नित्या शब्दाः, नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न सञ्ज्ञयाऽनुनासिको भाव्यते । यदि नित्या शब्दाः, किमर्थं शास्त्रम् ? “किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निरवर्तकत्वात् सिद्धम् ।” निवर्तकं हि शास्त्रम् । तद्यथा आङ्गविशेषेणानुनासिकं उपदिष्टं, सर्वत्र तस्यानुनासिकबुद्धिरुपजायते सा पुनः, “आङ्गोऽनुनासिकः” इति शास्त्रात् क्वन्दस्यचि परत आङ्गोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति निवर्तते ।

कस्य ‘पक्क’ इत्यत्र चस्य ‘तप्त’ इत्यत्र पस्य अनुनासिकत्वात् (६।४।३७) लोप स्यात् ‘अदीनमपक्’ इत्यत्र “अनुनासिकस्य क्विबुक्ली, क्वडिति” (६।४।१५) इति दीर्घो भवेत् ।

प्रासादवासिन्याथेनेति । प्रासादवासिनः प्रासादवासिग्रहणेन गृह्यन्ते भूमिवासिनी भूमिवासिग्रहणेन गृह्यन्ते, उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च ।

प्रयोजनमिति । एषां हि नासिकत्वात् न तु तद्भागमात्रत्वादिति न प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्र पुन दर्शनत्रयं ज्ञेयम् । अनुनासिकस्य पूर्वो भागो मुखेन परी भागो नासिकया इति प्रथमम्, परी भागो मुखेन पूर्वो भागो नासिकया इति द्वितीयम्, क्वत्तस्य मुखेन नासिकया इति तृतीयम् । अत्रैव प्रासादवासिन्यायो द्रष्टव्यः, अन्यत्र तु केचित् प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः, इति एकैकान्यस्य ग्रहणमसम्भवम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

म वृ । तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः । आस्ये भवमास्यं
ताल्वादि स्थानम् । प्रयतनं प्रयत्नः सृष्टतादिवर्णगुणः ।
तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-
जातीय प्रति सवर्णसंज्ञी भवति ।

चत्वारः आभ्यन्तरप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते, (१)
सृष्टता, (२) ईषत्सृष्टता, (३) संवृतता, (४) विवृतता चेति ।
अ अ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं
सानुनासिकनिरनुनासिकाश्च ऋस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा
भियन्ते । तथेवर्णः, तथोवर्णः तथा ऋवर्णः, लृवर्णस्य
दीर्घो न अस्ति, तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां
ऋस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्र-
भेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
रेफोष्णां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । 'दण्डा-
यम्' 'खड्गायम्' ।

आस्यग्रहणं किम् ? क-च-ट-त-पानां भिन्नस्थानानां
तुल्यप्रयत्नानां मा भूत्, किञ्च स्यात् ? 'तर्मा' 'तर्मम्' इत्यत्र
"भ्ररो भ्ररि सवर्ण" (८।४।६५) इति पकारस्य तकारे लोपः
स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम् ? इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्न-
प्रयत्नानां मा भूत् । किञ्च स्यात् ? 'अरुच्चयोतति' इत्यत्र

“भरो भरि सवर्णे” (८।४।६५) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ।

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । * । ह्रीत् + लृकारः ‘ह्रीत्कारः’ उभयोर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति ।

सवर्णप्रदेशः — “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

भा स. । तुलया सम्भित तुल्यम् । आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यञ्च तुल्यप्रयत्नञ्च सवर्णसंज्ञा भवति । किं पुनरास्यम् ? लौकिकमास्यम् श्रौष्टात् प्रसृति प्राक् काकलकात् । अस्यन्ति वर्णाननेनेति आस्यम् अथवा अन्नम् एतदास्यन्दत इति वा

तुल्येति । “नौवशीर्षाविषमूलमूलसीतातुलाभ्यन्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानास्यसमसमित-सम्भितेषु” (४।४।६१) इति तुलाशब्दात् सम्भिते यत् । एव व्युत्पादावपि प्रवीणादिवत्
• सदृशपर्यायीऽयं ऋटिशब्द ।

आस्यञ्चेति । तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति इन्द्रगर्भो बहुव्रीहिः । अयमेव पञ्च प्रथमं परिगृह्यते । ततः तुल्य आस्ये प्रयत्न एषानिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, ततः तुल्य आस्ये तुल्यास्य.—मयूरव्यसकादिवात् समास, तुल्यास्य प्रयत्न एषानिति अग्रे तुल्यास्य-शब्दयोस्तत्पुरुषस्यो बहुव्रीहिः, अथवा आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्न, तुल्य आस्यप्रयत्न एषाम् इति आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुष, ततो बहुव्रीहिः इति पञ्चचतुष्टयम् ।

लौकिकमिति । लोके यत् आस्यमिति प्रसिद्धम् ।

काकलकादिति । श्रौवाया उन्नतप्रदेश काकलकम् ।

अस्यन्तीति । अस्यन्ति उच्चारयन्ति वर्णाननेनेति आस्यम्, असु चेषथे इति धातोः

“कल्पल्युटो बहुलम्” (३।२।१२३) इति बाहुलकात्कारणे खलत् ।

अन्नमिति । अन्नं कर्तुं एतत् आस्यम् आस्यन्दते द्रवीकरोतीति आस्यम् । आङ्-पूर्वात् स्यन्दते, “अन्वेवपि दृश्यते” (३।२।१०१) इति ड ।

आस्यम् । प्रयतन प्रयत्न । प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेभोवसाधनी नङ् प्रत्यय । लौकिकनास्य
चेत् सर्वेषां तन्तुव्य किमास्यग्रहणेन ? वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशेषणमास्तीपादानमिति ।

१ । सर्वर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ।

प्रयत्नसामान्यात् समानप्रयत्नानां जवगडदशा सर्वर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गी
भवति ।

२ । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सर्वर्णम् ।

सिद्धम् । कथम् ? आस्ये तुल्यो देश प्रयत्नश्च तेषां सर्वर्णसंज्ञा भवतीति वक्त-
व्यम् ।

सर्वेषामिति । सर्वेषां आस्य एव उच्चार्यन्ते, सुतरां व्यर्थेनास्यग्रहणम् ।

प्रयत्नविशेषणमिति । न हि केवलं प्रयत्नग्रहणे सिद्धयति सर्वर्णसंज्ञा तथा सति ।
समानप्रयत्नानां क-च-ट-त पानां सर्वणत्व स्यात् ।

ज-व-ग-ड दशमिति । शकारस्य विद्वत्त्वात् अप्रसङ्गेऽपि तदत्रग्रहणं प्रत्याहार-
प्राठवशात् सुतरां ज-व-ग-ड दानामिति तत्त्वम् ।

भिन्नदेशेष्विति । इन्द्रपक्षे न हि आस्य प्रयत्नविशेषणं सुतरां सुखप्रयत्नयोः समान-
त्वात् भिन्नस्थानानामपि सर्वर्णसंज्ञा प्राप्नोति ।

देश इति । देश स्थानम् । स्थानं यथा—अकुहविसर्जनीया कण्ठा, इजुयशाः
तालव्या, ऋटुरषा मूङ्ग्या, लतुलसा दन्त्या, उपुपासानीया औष्ठ्या, ए ऐ
कण्ठतालव्यौ आ औ कण्ठीष्ठ्यौ, वकार दन्तौष्ठ्या, जिह्वामूलीय जिह्वामूलस्थान, अनु-
स्वारी नासिक्य ।

प्रयत्न इति । प्रयत्नो द्विविधः, आभ्यन्तर वाह्यश्च । तत्र प्रथमं—सृष्टता, ईषत्-
सृष्टता, स्रवता, विद्वत्ता चेति । द्वितीयस्तु एकादश सवारादयो मूले एव वक्ष्यन्ते ।

चतुर्थीङ्गिकम् ।

१६९

[पा १अ १पा. ६सू]

[भा १अ १पा. ७आ]

एवमपि सर्वेषां तत्तुल्य किमास्यग्रहणेन । प्रयत्नविशेषणमास्तीपादानम् । एव-
मासाद्वाद्या ये सवारविवाङ्मनादधीषवदधीषवदस्यप्राणतानहाप्राणता इति प्रय-
त्नास्ते चापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सर्वर्णसज्ञा सिद्धा भवति । एव सत्य-
वर्णस्यासाद्वाद्यास्थानत्वात् सर्वर्णसज्ञा प्राप्नोति । सर्वसुखस्थाननवर्णस्यैके इच्छन्ति ।
आस्ये येषां तुल्यो देश इति न तत्र सिद्धाति । सिद्धाति व्यपदेशिवद्भावेन ।

सृष्टता स्पृशाना, ईषत्सृष्टता अन्त स्थानाम्, अकारस्य सङ्गतता, शास्त्रकार्यायै विद्व-
तत्वप्रतिज्ञानमित्युक्तम् । उभाणां स्वरणा विद्वतता ईषद्विद्वतता वा । वर्णोत्पत्ते प्रागेव
जिह्वाधीपायमध्यमूलानि तालादि सम्यक् सृशन्ति, ईषत् सृशन्ति, समीपे दूरे चावतिष्ठ-
न्ते इति सृष्टतादीनां चतुर्णामभ्यन्तरत्वम् आस्थान्तर्गततत्कार्यकारित्वात् । वर्णोत्पत्ते,
पश्चात् गलविलस्य सङ्घोचात् सवार विकाशात् विवार' गलविलस्य श्वासप्रयत्नकला-
च्छ्वास प्राणवायोर्घाततारतम्येन नादादय इति वाञ्छत्वम् । आस्यवह्निर्भूतदेशे कार्य-
कारित्वात् वर्गाणां प्रथमद्वितीया श्र-ष स-विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपाध्मानीया यमौ च
प्रथमद्वितीयौ विद्वतकण्ठा, श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्णयमाना प्रथमे अल्पप्राणा
इतरे सर्वे महाप्राणा, वर्गाणां तृतीयचतुर्थ्या अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च
तृतीयचतुर्थ्यौ सङ्गतकण्ठा, नादानुप्रदाना घोषवन्तौ वर्गाणां तृतीया अन्तस्थाश्चाल्य-
प्राणा, यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा, आनुनासिकवर्णेषामधिकी गुणः ।' सन्निपतस्तु
विवार' श्वासा अघोषाश्च, इश. सवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा
यणश्चाल्यप्राणा, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थ्यौ श्रलश्च महाप्राणा इति ।

आस्ये येषामिति । यदि न अवर्णस्य आस्थात् वाङ्म स्थानम् किन्तर्हि सर्वसुखस्थानं
तदा आस्यमेव तस्योच्चारणस्थानं भवति न तु आस्ये कश्चिद्देश इति न तस्य सर्वर्णसज्ञा-
सिद्धिः ।

व्यपदेशिवदिति । बुद्धिकृतभेदाश्रयण व्यपदेशः, यथा राहो. शिरः । आस्यतद्देशयो-
र्बुद्धिकृतभेदाश्रयणेन सिद्धाति ।

आस्ये शेषा तुल्योद्देश इति कृते सूत्रं भिद्यते । अस्तु यथान्यासमिति चेत् “सवर्ण-
संज्ञाया भिन्नदेशेष्विति प्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्” । नैष दोषः । आस्ये भवमास्यमिति
नैतद्वैकिकमास्यम् । तत आस्यं स्थानं करणञ्च । एवमपि प्रयत्नो न विशिषित इति
चेत्, न हि प्रयत्नः प्रयत्नः, प्रारम्भो यत्रस्य प्रयत्नः । एवमपि प्रश्निष्ठावर्णयोरेडी-
रवर्णेन विवृततरावर्णेन चैचीञ्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एडीरेचोरेव ततो भिद्यः सवर्णसंज्ञा
प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका-
उदात्तादयः ।

अथवास्तु प्रयत्नमेव प्रयत्नः, तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रीयते ।

आस्ये भवमिति । “शरीरावयवाद्यत्” (५।१।६) इति यत् । यस्येति लोपे “हृत्तो
यमा यमि” (८।३।६४) इति यलोपः । यलोपे वक्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् न चात्रा-
ल्लोपस्य स्थानिवद्भावः ।

स्थानं करणमिति । “स्थानं ताल्लादि, करणं सृष्टतादि, जिह्वाया अयोपाग्रमञ्च-
मूलानि वा ।”

न विशिषित इति । प्रयत्नो हि आस्ये भवः, सुतरां तद्धितान्तास्यशब्दग्रहणादेव
तद्ग्रहणसिद्धेः न कर्त्तव्यं प्रयत्नग्रहणम् ।

प्रारम्भो यत्रस्य इति । यत्रस्येत्यत्र जातारवेकवचनम् । ततो निर्धारणे षष्ठी ।
यत्रानां मध्ये योऽसौ वर्णोत्पत्ते प्राक् आरभ्यमाणं सोऽयं प्रयत्नः । अथवा प्रकृतो यत्रः
प्रयत्नः, प्रारम्भे यत्रो वा प्रयत्नः, वर्णोच्चारणप्रारम्भकाल एव आरभ्यन्तरप्रयत्नानामारभ्यमाण-
त्वात् ।

तदेव चेति । तत्पूर्वोक्तमेव तद्धितान्तम् आस्यम् ।

यत् समान इति । वर्ग्यांश्चां सृष्टत्वस्य समानत्वात् विवारादिवाङ्मप्रयत्नभेदेऽपि
सवर्णसंज्ञा । सुतरामत्र भेदसुपेक्ष्य समानग्रहणम् ।

चतुर्थाङ्गिकम् ।

१६३

[पा. १अ. १पा. ६४]

[भा. १अ. १पा. ४आ]

किं सति भेदे ? भेदे सत्येव । समाने सति स्यादिति चेत् सवर्णसञ्जावचनमनर्थकं स्यात् सुतरां भेदे सति साशयनीया । सति भेदे किञ्चित् समानं कृत्वा चेत् सवर्णसञ्जा भविष्यति, शकारञ्चकारयो षकारठकारयो सकारथकारयो सवर्णसञ्जा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वं समानं करणवर्जम् । एव सति आस्यच्च प्रयत्नश्चेति न इन्द्र. किन्तुहिं

किं सति भेद इति । वर्ग्येण स्पृष्टत्वस्य समानत्वात् यदि विवारादिभेदेऽपि सवर्णसञ्जाग्रहणं भवति तदा समानन्यायात् विवारादिसमानले स्पृष्टतादिभेदेऽपि सवर्णसञ्जाग्रहणं भवति ।

भेदे सतीति । यदि भेदेऽपि सवर्णसञ्जाग्रहणं न स्यात् तदा “भरो भरि सवर्णे” (भा. १. ६५) इत्यत्र ‘भरो भरि’ इत्येव ब्रूयात् । तत्र सवर्णग्रहणेन यथासंख्यातानुदेशो (१।१।१०) न भवति, तेन शिष्टिः इत्यत्र ढकारि ढकारस्य सवर्णमात्रे लोपो भवति । ढकारढकारयोरिति वाच्यप्रयत्ने भेदः । यदि सर्वसमानले सवर्णलं स्यात् ढकारे ढकारलोपोऽत्र न भवेत् ।

सवर्णसञ्जेति । सर्वसमानले स्वस्यैव स्वेन सवर्णत्वं स्यादिति सवर्णसञ्जाग्रहणानर्थक्यम् । किञ्चित्समानमिति । भेदे सति सवर्णसञ्जाग्रहणे स्पृष्टत्वादिस्मानले विवारादिभेदे यथा तथा विवारादिस्मानले स्पृष्टतादिभेदे सवर्णसञ्जा प्राप्नोति, सुतरां शकारञ्चकारयो षकारठकारयो रषीषत्वादिस्मानले स्पृष्टत्वादिभेदे सवर्णत्वम् ।

करणवर्जमिति । षकारठकारो हि वर्ग्यं सुतरां तयो स्पृष्टत्व, शकारषकारयो रषीषयो विवृतत्व सुतरां करणे भेदः । किमिदं करणपूर्वमेवीकृतम् ।

— न इन्द्र इति । इन्द्रे हि ‘आस्ये प्रयत्न’ इत्याकारिण एकस्मिन्नेव स्थाने यथोक्तप्रयत्न इति नास्तीत्यर्थः । सुतरां तत्र वाच्यप्रयत्नानामपि ग्रहणत्वात् दोषसम्भावना । आस्ये प्रयत्न इति समासे तु न दोषः, तेन प्राधान्येनाभ्यन्तरप्रयत्नस्य ग्रहणात् । आभ्यन्तरप्रयत्नानां वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वागोपायस्यस्यलैलात्वादिसम्यक्स्यर्थः, अतएव एकस्मिन्नेव स्थाने प्रयत्नसम्पर्कः । न तथा वाच्यप्रयत्नेषु तेषां हि वर्णोत्पत्तेः पश्चात् सूडिं प्रतिहते निवृत्ते प्रापवायौ सम्भावना ।

तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति अथवा तुल्य. आस्ये तुल्यास्य इति-पूर्वस्तत्पुरुष., ततः तुल्यास्य प्रयत्न एषामिति बहुव्रीहि, अथवा आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्न तुल्य आस्य-प्रयत्न एषामिति परस्मत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहि ।

३ । तस्य ।

यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्ण इति यथा स्यादिति तस्येति ग्रहणं कर्तव्यम् । अन्यथास्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णं स्यात् ।

४ । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ।

यद्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णं स्यात् सवर्णसंज्ञाकथनमनर्थकं स्यादतो वचनप्रामाण्यात् तस्येति न वक्तव्यम् ।

५ । सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र यत् प्रति यत् तुल्यास्यप्रयत्नं तत् प्रति तत् सवर्णसंज्ञामिति सम्बन्धिशब्दावैतो, तद्यथा मातरि वृत्तितस्य पितरि शुश्रूषितव्यमित्युक्ते वा यस्य माता, यस्य यस्य पितेति सम्बन्धवशाद्गम्यते ।

६ । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ।

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया, ङीठ + लृकार 'ङीतृकारः' इति सवर्णदीर्घो यथा स्यात् । नास्ति प्रयोजनं, यत "अक सवर्णे दीर्घः" (६।१।१००) इत्यत्र "ऋति ऋ वा वचनं लृति लृ वा वचनम्" इति वक्ष्यति ।

आस्ये प्रयत्न इति । "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६।३।१२) इत्यनेनात्र कथं न अलुक् समास ? न ह्यत्रास्यशब्द स्वाङ्गावाची ।

लृति वा वचनमिति । "लृति वा वचन"मित्यत्र "अक सवर्णे दीर्घः" इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । दीर्घपक्षे नास्ति लृकारस्य दीर्घः. सुतराञ्कारस्यान्तरतस्याद्दीर्घञ्कारो भविष्यति ।

चतुर्थाङ्किकम् ।

१६५

[पा. १अ. १पा २स.]

[भा १अ. १पा ४भा]

तत्सवर्णे यथा स्यात् 'दध्य्लृकार' 'मध्य्लृकार' इत्यत्र ना भूत् । "ऋति ऋ वा वचनम्" इत्यत्रत्यस्य ऋतीत्यस्य ऋत इति पञ्चम्यन्तं पाठं कृत्वा लृति लृकारो वा ऋत इत्येव सिद्धयति ।

एव सति ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वं न वक्तव्यं भवति । अवश्यवक्तव्यमस्यथा ऋकारलृकारयोरच्त्वाभावात् "ज्ज्वालोऽज्ज्स्वदीर्घमुत" (१।२।२७) इति मुतो न स्यात् । हीट् + ऋकार 'हीट्कार', 'हीतृकार', 'हीट् + लृकार' 'हीत्लृकार', 'हीत्लृकार' इति मृतसिद्धार्थम् ऋकारस्य लृकारस्याचत्व वक्ष्यामि । अचत्ववचनसवर्णसञ्ज्ञावचनयोः सवर्णसञ्ज्ञावचननिव ज्ञाय । यतः सवर्णसञ्ज्ञाया दीर्घत्वम् ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणञ्च भवति । ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणे "उरण् रपर" (१।१।५१) इत्यत्र लृकारस्यापि रत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य लपरत्व वक्ष्यामि । ऋकारलृकारयोः

तत्सवर्ण इति । सवर्णसञ्ज्ञामविधाय दीर्घ इति वचने येनापि केनाप्यच्चा लृति दीर्घकार्यं स्यात् ।

ऋत इति । 'हीट् + लृकार' इत्यत्र ऋकारे परतो लृकारोऽस्ति । अत्र उभयोर्दीर्घे एकादेशे न ह्यान्वचप्रसङ्गोऽती दीर्घऋकार एव । सुतरां सवर्णसञ्ज्ञामविधायपि लृकारस्थाने सिद्धो दीर्घऋकार ।

अच्त्वाभावादिति । ऋकारे हि मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्ज्भक्तेरपरैका मात्रा इति द्विमात्रोऽयम् ऋकारः । एवम् लृकारे मध्ये द्वौ लृकारौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्ज्भक्तेरेका मात्रा इति द्विमात्रोऽयम् लृकारः । रेफलृकारयोरीषत्सृष्टत्वम् । रेफलृकारयोरीषत्सृष्टत्वम् ऋकारलृकारयोर्वर्णसामानाधिक्योर्विहितत्वम् सुतरां ताभ्या तयोरेण्यद्वयदान्त्वम् ।

लृकारग्रहणञ्चेति । ऋकारेण लृकारग्रहणे सति "ऋत्यक्" (६।१।१२८) इत्यत्र 'खट्टृऋत्य' 'मालऋत्य' इत्यपि यथा सिद्धं भवति तथा 'खट्टृलृकार' 'माललृकारः' इति । "वा सुखापिशले." (६।१।२२) इत्यत्र 'उपकारोयति' 'उपाकारोयति' इत्यपि यथा सिद्धं भवति 'उपल्कारोयति' 'उपाल्कारोयति' इति ।

लपरत्वमिति । लपरत्वं व्याख्यानादिति भावः । व्याख्यानं हि लणत्त्वस्थाका-

सवर्णसंभावश्च वक्तव्या, अन्यथा “उरण् रपर” इत्यत्र लृकारग्रहणं क्रमव्यं भवति, सवर्ण-
सञ्ज्ञाया तदेव रैफवाधनार्थं भविष्यति ।

ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणे “रषाभ्या नी ण समानपदे” (८।४।१) इत्यत्र “मातृणां”
“पितृणाम्” इत्येतदर्थम् “ऋवर्णान्तादिति वाच्यम्” इति ऋकारग्रहणं कर्तुं, तेन ‘ऋप्य-
मान पश्य’ इत्यत्र णत्व प्राप्नोति । अस्य असत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् ‘प्रऋप्यमानं पश्य’
इत्यत्र “ऋत्यत्र” (८।४।२६) इत्यनेन कथं न णत्व प्राप्नोति । चुटु-तु ल शर्वाव्यये नेति
वक्ष्यामि । अपर आह “त्रिभिश्च मध्यनैर्वर्णैर्लृशस्यैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामि” इति ।
“वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते” इति लृकारे लकारः, सुतरा लकारमाश्रित्य प्रति-
बन्धो भविष्यति । एवं सति रषाभ्या णत्वे ऋकारग्रहणं व्यर्थम्, ऋकारे योऽसौ रैफः
तदाश्रयणेन णत्व स्यात् ।

रेण प्रत्याहारात् रपर इत्यत्र लकारस्यापि प्राप्तिरिति आन्तरतम्येन ऋकारस्य रकारः
लृकारस्य लकार इति ।

चुटु-तु-ल शरिति । “अट्कुप्पाड्नुम्व्यवायेऽपि” (८।४।२) इत्येतदाश्रित्यैवमुक्तम् ।
अट् कु पु इत्येतेषामन्यतसा हि चुटु-तु-ल शर । अत्र शर्षु षकारोऽपि यद्यपि पस्-
गृहीत तथापि रषाभ्यामित्यत्र षकारस्य विद्यमानत्वान्न दोषः ।

त्रिभिश्चेति । अत्र लशसैरित्युक्त्वा षकारग्रहणं परित्यक्तमिति विशेषः ।

वर्णैकदेशा इति । वर्णैकदेशा इत्यस्य ग्रहणपक्षोऽग्रहणपक्षोऽपि विद्यते । अग्र-
हणपक्षे लुभादेराकृतिगणत्वात्त्वाभावः । अनुबन्धनिर्दिष्टयोर्ऋकारलृकारयोर्न साङ्ग्यं
भेदेनानुबन्धनिर्देशात् अनुबन्धकार्येषु परस्परस्थानुपादानाच्च ।

नाज्भ्रलौ । १ । १ । १० ।

म ह । अत्र 'हैल् च अज्भ्रलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्भ्र-
लौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ—'दण्डहस्तः,
द्ववर्णशकारौ—'दधिशीतम्', सवर्णदीर्घत्व न भवति । 'वैपाशो
मत्स्यः' 'आनडुहं चर्म' इति "यस्येति च" (६।४।१४८) लोपो
न भवति ।

भा. स.

१ । अज्भ्रलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो अज्भ्रलत्वात् ।

शकारी हि अत्र हल्च् । सुतरामज्भ्रलत्वात् अज्भ्रलो प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण
सवर्णसंज्ञाप्रतिषेधे प्राप्नोति । कथं तावदत्त्वम् ? सवर्णग्रहणेन इकार, शकारमपि
गृह्णातीति शकारस्यात्त्व हल्स्पर्देशात् हलत्वम् । तत्र की दीध. ?

शकारी हीति । शकारोऽचोपलक्षणं, शकारेण शर्ग्रहणं भवति, तेन शरा शर्मिः
सावर्ण्यमत्र निषिध्यते । इकारेण शकार, ऋकारेण षकार, लृकारेण सकारी गृह्यते ।
न च वक्तव्यम्, "नाज्भ्रला" विल्यनेनैव निषेधसूत्रेण एभिरेषा ग्रहणं न स्यात् ।
निषेधवाक्यं हि प्रातिमाश्रित्योपतिष्ठते । सुतरा निषेधवाक्यारम्भात् प्राक् इकारादिभिः
शरां ग्रहणमवश्यम्भावि । अनेन निषेधवाक्येन अन्यत्र अज्भ्रलो, सावर्ण्यं निषिद्धं स्यात्
न त्वच्छिन् सूत्रे । यतो नेद सूत्रं स्वस्य निषेधसूत्रकं भवितुमर्हति । सुतरामत्रत्या-
ज्भ्रलत्वात् अज्भ्रलो, सावर्ण्यं, न तु शरा शर्मिः ।

२ । तत्र सवर्णलोपे दोषः ।

तत्र सवर्णलोपे दोष । 'परशुशतानि कार्याणि' "भरी भरि सवर्ण" (८।४।६५)
इति लोपो न प्राप्नोति ।

३ । सिद्धमनचत्वात् ।

अनचत्वात् सिद्धमेतत् । कथमनचत्वम् ? 'सष्ट करण स्पर्शानाम् ।' "ईषत्
सृष्टमन्तःस्थानाम् ।" "विहृतसुष्णाम् ।" ईषदित्यनुवर्त्तते । "स्वराणाञ्च" विहृत-
नित्यनुवर्त्तते ईषदिति निवृत्तम् । सुतरासुष्णामौषद्विहृतत्वात् अत्रा विहृतत्वात् शकार-
रस्य नाचत्वम् सवर्णत्वाभावात् ।

४ । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ।

अथवा सिद्धमेतत् वाक्यापरिसमाप्ते । दृश्यतेऽत्र वाक्यापरिसमाप्तिर्यत इह पूर्वं

परशुशतानीति । शतात्पराणि परशुशतानि "कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्" (२।१।३२)
इति बाहुलकात् सुप्तपेति वा सनास, तत पारस्कारदित्वात् (६।१।१५७) सृष्ट् । सृष्टि
सकारस्य शुत्वम् (८।४।४०), तत "अनचि च" (८।४।४७) इति द्विवचनम् । भर
भरीत्यनेन सवर्णलोपोप्राप्तौ त्रिशकारकथयणप्रसङ्ग । "नाज्भला" वित्यनेन सूत्रेण
"शरोऽचि" (८।४।४६) "अनचि च" (८।४।४७) इत्यत्र सवर्णत्वनिषेधात् । शकारस
द्विवचनम् । "अनेन निषेधवाक्येन अन्यत्र अज्भली सावर्थ्यं निषिद्धं स्यात्" इति
पूर्वसूक्तम् ।

अनचत्वादिति । अज्भली, प्रथमभेदात् नास्ति सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिः । सूत्र
प्रत्याख्यानकरमिदं वाक्यम् ।

वाक्यापरिसमाप्तेरिति । 'विहृतसुष्णाम्' इत्यत्र ईषच्छब्दस्यानुवर्त्तनपक्ष परिगृह्य
परिहारान्तर वक्ष्यते । "अष्टदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय" (१।१।६६) इत्यनेन हि सवर्ण
संज्ञायदृष्टं भवति । न चाधिन् सूत्रे तस्य निष्पादनम् । सूत्रेऽधिन् निषेधे सति

चतुर्थार्थिकम् ।

१६६

[पा १ अ १ पा १० सू]

[भा १ अ १ पा ४ अ]

वर्णानामुपदेश, उपदेशान्तरम् इत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञानन्तरं "आदिरन्तेन सहेता" (१।१।७१) इति प्रत्याहारान्तरम् इत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञानन्तरं "अष्टदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय" (१।१।६९) इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेषु समुचितान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । सुतराम् इकारः शकारं न गृह्णाति । चैदिकारः शकारं न गृह्णाति ईकारमपि न गृह्णाति । सुतरां न सिद्धेयत् 'अकः सवर्णे दीर्घः' (१।१।१००) इति दीर्घत्वमपि । नैष दीर्घः । अकः सवर्णे इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणादीकारमपि गृह्णाति ।

अस्यापवादविषय परिहाय इष्टविषये सवर्णसंज्ञानिर्वाहार्थं तस्य ग्रहणं । यथा "अस्य ह्यौ" (७।४।३२) इत्यादिषु । सुतराम् उपदेशान्तरम् इत्सञ्ज्ञादि वाक्यानामिहापरिसमाप्ति इकारशकारयोः सावर्ण्यग्रहणं न भवति । नाज्भलावित्यनेनाक्षरसामान्तर्यायिकानामिव सावर्ण्यव्युदासी न तु सर्वेषामिति दीर्घशकारयोः सावर्ण्यधारणाय अकः सवर्णे इत्यत्र अस्तीत्यनुवर्तनं युक्तम् । चतुर्दशसूत्रा पठितवर्णानामध्ये अच् ह्रस्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते नाज्भलाविति सूत्रं प्रवृत्तम् । न लाकारोऽक्षरसमाह्वये पठितः । तस्य ग्रहणं भवति ग्रहणकशास्त्रेण । नाज्भलाविति निषेधस्य अक्षरसमाह्वयपठितवर्णमात्रविषयत्वात् आकारस्य तत्पठितत्वाभावेन न निषेधस्य विषयः, सुतरां 'विश्वपाभिः' इत्यत्र ग्रहणकशास्त्रवलाटाकारेण गृहीतोहकारः परिगृहीतो भवति । ततो "हो ढ" (८।२।३९) इति ढत्वप्रसङ्गः । एतद्दीर्घनिवारणाय "नाज्भला" वित्यत्र आकारप्रक्षेपः कृतः, तेन आकारेण ह्रस्व सावर्ण्यनिषेधः । आकारप्रक्षेपस्य ज्ञापकत्वं "कालसमयवेलासु" (७।७।१६७) इत्यत्र 'वेलासु' इति निर्देशः अन्यथा इण्मन्व्यवृत्तिना ह्रकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् इण् परतया सकारस्य षत्वत्वात् ।

प्रत्याहारग्रहणादिति । अकः इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात् प्रत्याहारग्रहणान्तरं भवति सवर्णसंज्ञाग्रहणं, सवर्णसंज्ञाग्रहणान्तरान्तु, सवर्णग्रहणं, सुतरामनामिति वाक्यपरिसमाप्तिः । ततोऽत्रकारेण पुनरीकारस्य ग्रहणम् ।

[पा १अ. १पा. १० सू.]

[भा १अ. १पा ४आ

अपर आह “अञ्भलो प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्भलत्वात्” “तच्च सर्वर्णलोपि दीष” । परिहारद्वयमपि “निङ्गमनच्त्वात्” “वाक्यप्रसिद्ध्या” अस्मिन् पक्षे वायद्वयेन अस्तु वा शकारस्य शकारेण सावर्ण्याद्वयम् । ननु ‘परश्रुतानि इत्यत्र “भरो भरी”ति लोपी न प्राप्नोति, ततो भवति त्रिशकारकम्, न तु द्विशकारकम्, सुतरा लोपे ह्यलोपे च भेदो भवति । न भवति, यतो विभाषा द्विवचनम् एवमपि भेदो यतोऽसति लोपे कदाचित् द्विशकारकम्, कदाचित्त्रिशकारकम्, लोपे तु द्विशकारकमेव । स्याद्विदो यदि नित्यलोपः स्यात्, विभाषा तु सलोप इति न भेदः ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाहिकम् ।

वायद्वयेनेति । पूर्वत्र वा-यद्वयं परिहारान्तरविकल्पप्रदर्शनाय, अत्र तु तेषु परिहारद्वये ह्यपरितुष्यता पुनरिकारादिभिः शकारादीनां सावर्ण्याद्वयम् । सुतरा शकारस्याच्त्वात् शकारस्य शकारेण सावर्ण्याद्वयमित्युक्तम् ।

असति लोप इति । भरो भरीत्यनेनासति लोपे द्विवचनस्य विकल्पविषयत्वात् कदाचित् द्विशकारकत्वं कदाचित् त्रिशकारकत्वं ।

यदि नित्यलोप इति । “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (८।४।४५) इत्यतो वेल्यनुवर्त्तनात् यथा “अनचि च” (८।४।४७) इति द्विवचनं यथा वैकल्पिकं, तथा “अन्यो द्विवचनस्य” (८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनात् “भरो भरि सर्वर्णस्य” (८।४।६५) इत्यस्य लोपोऽपि वैकल्पिकः । सुतरां न कश्चिद्विदः ।

इति श्रीतत्त्वसङ्गलन्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाहिकम् ।